

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІСНИК
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ

ВИПУСК 3

Виходить з 2006 р.

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2008

Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 3. 244 с.

Proceedings Institute of Archaeology of L'viv University / L'viv: Ivan Franko National University of L'viv, Vol. 3. 244 s.

У збірнику вміщено статті з проблем давньої історії, археології, а також суміжних природничих дисциплін, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток.

Для археологів, істориків, краєзнавців, аспірантів, студентів та всіх шанувальників давньої історії.

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 14620-3591 Р
від 30.10.2008

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. *О. Франко* (гол. ред.), канд. іст. наук, доц. *М. Филипчук* (заст. гол. ред.), канд. іст. наук *Н. Стеблій* (відп. секр.), д-р іст. наук, член-кор. НАН України, проф. *В. Баран*, д-р іст. наук, проф. *Д. Козак*, д-р іст. наук, проф. *С. Макарчук*, д-р іст. наук, проф. *О. Ситник*, д-р іст. наук, проф. *Л. Войтович*, д-р іст. наук, проф. *М. Глушко*, д-р іст. наук, проф. *Л. Крушельницька*.

Editorial board: *Oxana Franko* (editor-in-chief), *Mykhailo Fylyptshuk* (deputy editor-in-chief), *Natalia Stebliy* (responsible secretary), *Volodymyr Baran*, *Dioniziy Kozak*, *Stepan Makarshuk*, *Oleksandr Sytnyk*, *Leontij Vojtovych*, *Mykhailo Glushko*, *Larysa Krushenitska*.

Адреса редакційної колегії:

Львівський національний університет
імені Івана Франка, Інститут археології,
вул. Університетська, 1,
79000 Львів, Україна.
Тел.: +(38) (0322) 2 394 639
E-mail: archeofilip@ukr.net

Editorial office address:

Ivan Franko National University of L'viv,
Institute of Archaeology,
1 Universytetska str.,
79000 L'viv, Ukraine.
Tel.: +(38) (0322) 2 394 639
E-mail: archeofilip@ ukr.net

Відповідальний за випуск *М. А. Филипчук*

Редактор *Кузик О. С.*

Комп'ютерна верстання *Н. Лобач*

Переклад резюме англійською *О. М. Курилишин*

*Рекомендовано до друку
Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка*

С Т А Т Т І

УДК 551.4.03 : 551.791(477.86)

ЕТАПИ ПЛЕЙСТОЦЕНОВОГО МОРФОГЕНЕЗУ ДОЛИНИ ДНІСТРА У ГАЛИЦЬКОМУ ПРИДНІСТЕР'І НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ЛЕСОВО-ГРУНТОВИХ ПОКРИВІВ ТЕРАС

Андрій Яцишин, Андрій Богуцький

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Географічний факультет*

79000, вул. П. Дорошенка, 41
Львів, Україна

Розглядаються питання часу та умов формування плейстоценових терас Дністра у межах Галицького Придністер'я. Накопичення алювіальних товщ, формування ерозійних уступів прив'язуються до тектонічних рухів, фізико-географічних подій плейстоцену і корелюються із стадіями киснево-ізотопної шкали.

Ключові слова: надзаплавна тераса, алювіальна товща, ерозійний уступ, відносна висота, викопний ґрунт, лес, киснево-ізотопна стадія.

Вирішення проблеми часу формування терас Дністра на основі стратиграфічного розчленування їх лесово-грунтових покривів вперше було використане Ю. Полянським, який працював на її подільському відтинку [10]. Згодом аналогічний підхід застосовувався різними дослідниками для різних відтинків долини річки [3–5; 14; 15]. Тому сьогодні розроблено та одночасно використовуються декілька схем, у яких кількість терас, час їх формування встановлюються із застосуванням саме такого методу досліджень. Однак, незважаючи на концептуальну тотожність виконаних робіт, розроблені схеми часто містять суттєві відмінності у кількості терас, у поглядах на час їх формування та багато інших неузгоджень.

Протягом кількох останніх сезонів польових досліджень, які проводились у Галицькому Придністер'ї, нам вдалось уточнити деякі позиції вже розробленої схеми, що дозволяє, перш за все, деталізувати наші уявлення про історію геоморфологічного розвитку долини Дністра і її заселення палеолітичною людиною. По-друге, роботи проводились у регіоні, де питання його геолого-геоморфологічної дослідженості мають, на наше переконання, виняткову вагу, оскільки він може бути ключем до пізнання багатьох, сьогодні дискусійних, питань з історії геоморфологічного розвитку і будови долини Дністра, Передкарпаття, Поділля. Це зумовлено тим, що долина Дністра у Галицькому

Придністер'ї поєднує одночасно перші, ще слабо виражені риси дністерського каньйону, притаманні для Поділля і високо припідняті широкі вирівняні межиріччя правих приток Дністра, характерних для Передкарпаття.

Таблиця 1.

Послідовність основних палеогеографічних подій
плейстоценового етапу розвитку території Галицького Придністер'я

Стратиграфічні горизонти (Галицьке Придністер'я)	Палео- маг- нітна епоха	ІКС	Палеогеографічні події	
Верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів	БРЮНЕС	2	Поглиблення уступу, до першої тераси, накопичення лесів	
Дубнівський ґрунт		3	Поглиблення уступу, формування ґрунту	
Нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів		4	Поглиблення уступу до першої тераси, накопичення лесів	
Горохівський викопний ґрунтовий комплекс		5	Накопичення алювію другої надзаплавної тераси, формування ґрунту та уступу до першої тераси	
Верхній горизонт середньоплейстоценових лесів		6	Накопичення алювію третьої надзаплавної тераси, перекриття лесами; формування уступу до другої надзаплавної тераси	
Коршівський викопний ґрунтовий комплекс		7	Накопичення алювію четвертої надзаплавної тераси, формування ґрунтового комплексу, формування уступу до третьої надзаплавної тераси	
Нижній горизонт середньоплейстоценових лесів		8	Поглиблення уступу до четвертої надзаплавної тераси, накопичення лесів	
Луцький викопний ґрунт		9	Поглиблення уступу до четвертої надзаплавної тераси, формування ґрунту	
Верхній горизонт нижньоплейстоценових лесів		10	Поглиблення уступу до четвертої надзаплавної тераси, накопичення лесів	
Сокальський викопний ґрунт		11	Розчленування п'ятої надзаплавної тераси, початок формування уступу до четвертої надзаплавної тераси, ґрунтового комплексу	
Нижній горизонт нижньоплейстоценових лесів		12	Накопичення "холодного" алювію п'ятої надзаплавної тераси, інтенсивний розвиток соліфлюкційних процесів на схилах долини	
Леси (глейовий горизонт)				
Викопний ґрунтовий комплекс типу солотвин			13 14 15	Завершення процесу вироблення уступу до п'ятої надзаплавної тераси, накопичення "нормального" теплого алювію цієї тераси

Якщо розглядати рівень Лоевої як єдиний, сформований протягом еоплейстоцену [1; 6; 7], то його розчленування, формування ерозійного уступу до п'ятої надзаплавної тераси і накопичення алювіальної товщі цієї тераси розгорталася протягом мартоносського, сульського, лубненського і частини тілігульського часу.

Очевидно, що частина цього етапу припадає на процес формування ерозійного уступу до п'ятої надзаплавної тераси (врізання Дністра з притоками у поверхню Лоевої), можливо, протягом 21–15 чи навіть 13 ІКС (ізотопно-киснева стадія) (табл. 1). Інша частина етапу характеризується процесом накопичення алювію п'ятої надзаплавної тераси протягом 15 (13–?)–12 ІКС. Фізико-географічні умови цього етапу вкрай мінливі – від теплих інтергляціальних до дуже холодних перигляціальних. Зміни, при цьому, мали яскраво виражений циклічний характер: теплий мартоносський час (викопний ґрунт типу Загвіздя), холодний сульський час (лесовий горизонт у розрізі Загвіздя), знову теплий лубненський час (викопний ґрунт у розрізі Загвіздя і русловий гравійно-галечниковий матеріал тераси у Галичі) і завершується цей палеогеографічний етап холодним тілігульським часом (лесовий горизонт у розрізі Загвіздя і перигляціальний алювій у розрізі Галич) [16].

Вріз Дністра, його приток у поверхню рівня Лоевої пов'язуємо з розвитком висхідних тектонічних рухів, які охопили Передкарпаття, Поділля на межі еоплейстоцену і нижнього плейстоцену*. Як наслідок, формуються перші контури Дністерського каньйону глибиною до 35 м. Абсолютні відмітки поверхні п'ятої надзаплавної тераси у Галичі коливаються у межах 290–270 м, у районі с. Довге – 270–290 м. Відносна висота поверхні тераси досягає 55–75 м, а цоколю – до 25 м.

Наступний етап – це етап розчленування п'ятої надзаплавної тераси, формування ерозійного уступу до четвертої надзаплавної тераси і накопичення алювію цієї тераси. Глибина врізу досягає 10–12 м, максимум до 15 м. Ці процеси розгорталася протягом теплого завадівського часу (сокальський викопний ґрунт, лес, луцький викопний ґрунт у розрізах Загвіздя, Галич), холодного дніпровського часу (лесовий горизонт у розрізі Галич) і, нарешті, теплого кайдацького часу (коршівський викопний ґрунтовий комплекс у розрізах Загвіздя, Галич, Маринопіль та алювію тераси у Маринополі) [16]. Дискусійним є питання часу акумуляції алювію тераси: або кінець дніпровського–початок кайдацького часу, або лише кайдацького часу. Останнє припущення на наш погляд, є більш ймовірним. Ці події розгорталася у межах: 11–8 ІКС; акумуляція алювію – 7 ІКС. Абсолютні відмітки поверхні тераси у Маринополі коливаються у межах 230–245 м. Відносна висота поверхні тераси досягає 35–40 м, а цоколю – до 14 м.

Розгортанням процесів врізання Дністра з притоками у четверту надзаплавну терасу, що досягає 7–10 м, припадає на теплий кайдацький час (коршівський викопний ґрунтовий комплекс у розрізах Загвіздя, Галич, Маринопіль), а на холодний тясминський час (лесові горизонти у розрізах Загвіздя, Галич, Маринопіль) припадає процес акумуляції алювію третьої надзаплавної тераси [16]. В абсолютних часових межах – це, відповідно, 240–210 тисяч р. т. (7 ІКС) і 210–140 тисяч р. т. (6 ІКС). Абсолютні відмітки поверхні тераси у Єзуполі коливаються у межах 220–230 м. Відносна висота поверхні тераси досягає 12–22 м, цоколю – 3–5 м.

* – згідно нового стратиграфічного поділу, – нижнього і середнього плейстоцену.

Наступний етап характеризується, знову ж таки, розгортанням процесів врізання Дністра з притоками, але вже у третю надзаплавну терасу, вироблення ерозійного уступу до другої надзаплавної тераси і накопичення алювію другої надзаплавної тераси. Глибину врізу встановити достовірно досить складно, оскільки у с. Колодієві цоколь другої надзаплавної тераси піднімається на висоту 1,2 м над руслом Сивки, а в с. Козино цоколь витриманий на рівні води у руслі Дністра в межінь. Розчленування третьої надзаплавної тераси припадає на завершення холодного тясминського часу (лесові горизонти у розрізах Галич, Маринопіль), а накопичення алювію на теплий прилуцький час (викопний ґрунт у розрізах Галич, Маринопіль, Колодіїв) [16]. Відповідно, це завершення 6 ІКС і 5 ІКС. Цей етап також характеризується початком заселення Галицького Передкарпаття палеолітичною людиною (стоянки у Єзуполі, Галичі). Абсолютні відмітки поверхні тераси у с. Козино коливаються у межах 230–235 м. Відносна висота поверхні тераси досягає 19–24 м, цоколю – 1–1,5 м.

І, нарешті, останній крупний палеогеографічний етап у плейстоценовій історії розвитку долини Дністра характеризується розгортанням процесів ерозійного розчленування другої надзаплавної тераси, вироблення уступу до першої тераси (високої заплави). Ці геоморфологічні процеси розгорталися від 67 тисяч р. т. до 10 тисяч р. т., тобто 2–4 ІКС.

Отже, запропонована схема дозволяє зробити декілька важливих висновків про палеогеографічні події плейстоценової історії розвитку долини Дністра у межах Галицького Придністер'я. Усі крупні палеогеографічні події зафіксовані в терасах, кількість яких досягає чотирьох. Головним фактором формування терас є періодична повторюваність висхідних тектонічних рухів, на які накладаються циклічні зміни фізико-географічних обстановок.

Тривалість етапів, суттєво зростає, а детальність відтворення пануючих у цей час фізико-географічних умов знижується, у міру віддалення етапів (геоморфологічних подій) від сучасної епохи. Проте, у межах практично кожного з етапів існують досить чіткі критерії для виокремлення дрібніших палеогеографічних подій – це горизонти викопних ґрунтів і лесові горизонти.

1. *Богуцький А. Б., Яцишин А. М.* Екологічний стан геоморфосфери // Екологія Галицького району. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 29–31.
2. *Богуцький А. Б., Яцишин А. М.* Четвертинні відклади // Екологія Галицького району. Івано-Франківськ, 2004. – С. 26–27.
3. *Веклич М. Ф.* Основні етапи розвитку річкових долин // Геоморфологія річкових долин України. – К., 1965. – С. 7–26.
4. *Веклич М. Ф.* Етапы образования позднекайнозойских речных долин Украины // Речные системы и мелиорация. – Новосибирск, 1977. – Ч. 1. – С. 23–26.
5. *Веклич М. Ф.* Палеозаплатність и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. – К., 1982.
6. *Гофштейн І. Д.* Неотектоніка і морфогенез Верхнього Придністров'я. – К., 1962.
7. *Гофштейн І. Д.* Неотектоніка западної Вольно-Подолії. – К., 1979.
8. *Демедюк М. С.* Про генезис лесових порід Передкарпаття // Доп. АН УРСР. – 1971. – №3. Серія Б. – С. 200–204.
9. *Демедюк М. С.* Четвертинні відклади // Природа Івано-Франківської області. – Львів, 1973. – С. 25–31.

10. *Полянський Ю.* Подільські етюди. Тerasи, леси і морфологія Галицького Поділля над Дністром // Збірник Матем.-природопис.-лікар. секції Наук. товариства ім. Шевченка. – Т. XX.
11. *Цись П. М.* Геоморфологія УРСР. – Львів, 1962.
12. *Шанцер Е. В.* Аллювий равнинних рек умеренного пояса и его значение для познания закономерностей строения и формирования аллювиальных свит // Тр. Ин-та геол. наук. АН СССР. – Сер. геол. – 1951. – Вып. 135. – С. 1–274.
13. *Шанцер Е. В.* Очерки учения о генетических типах континентальных осадочных образований // Тр. Ин-та геол. наук. АН СССР. – 1966 – Вып. 161.
14. *Яцишин А. М.* Геоморфологічна будова долини Дністра у межах Передкарпаття: Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Львів, 2001.
15. *Яцишин А.* Кореляція терас Дністра у межах Передкарпаття з основними стратиграфічними горизонтами лесово-грунтової серії Волино-Поділля // Сучасні проблеми і тенденції розвитку географічної науки: Матеріали міжнародної конференції до 120-річчя географії у Львівському університеті (24–26 вересня 2003 р.). – Львів, 2003. – С. 285–287.
16. Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). / Pod red. T. Madeyskiej. – Kraków. – Vol. 119.

STAGES OF PLEISTOCENE MORPHOGENESIS OF THE DNIESTER VALLEY IN GALYCHYNA TRANS-DNIESTER ON THE BASIS OF ANALYSIS OF FOREST SOIL COVERAGE OF TERRACES

Andriy Yatsynyshyn, Andriy Bogutskyi

*Ivan Franko National University of Lviv
Geographical faculty*

The matter of time and conditions of pleistocene terraces of Dniester within Galician Trans-Dniester formation are viewed. Accumulations of fan-talus thickness, erodible bench formation are tied to the diastrophic movement, physically-geographical events of pleistocene and are correlated with the stages of oxygen-isotopic scale.

Key words: floodplain terrace, fan-talus thickness, erodible bench, relative height, fossil soil, forest, oxygen-isotopic stage.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2008

Прийнята до друку 06.03.2008

УДК 631. 411.2 (1-924.85) (477)

ГРУНТОВО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОЗЕМІВ ПІЗЬНОГО ГОЛОЦЕНУ

Ігор Папіш, Степан Позняк

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Географічний факультет*

79000, вул. П. Дорошенка, 41
Львів, Україна

Грунтово-археологічні дослідження і геохронологічний аналіз давніх курганних комплексів дозволяє реконструювати палеогеографічні умови і еволюцію ґрунтового покриву на різних етапах голоцену. Головним об'єктом комплексного палеопедаархеологічного аналізу різновікових пам'ятників археології є ґрунтово-археологічний матеріал похованих ґрунтів і їхнього підґрунтя; давні ґрунти, що сформувались на настилах курганів, культурних шарах, валах, в ровах і виїмках, що їх супроводжують; властивості ґрунтової маси, що використана у якості будівельного матеріалу при спорудженні курганів; сучасні фонові ґрунти та їхні реліктові ознаки.

Ключові слова: ґрунт, генетичний горизонт, ґрунтовий профіль, реліктові ознаки, ґрунтові властивості, ґрунтово-археологічні дослідження, кургани, палеогеографічні умови, палеоландшафт, еволюція ґрунтів, голоцен.

Ґрунт – це вершина еволюції симбіозу живої і неживої природи у їхній тісній взаємодії та взаємозв'язку. Він є своєрідною природною лабораторією, у середині якої діють складні біогеохімічні процеси руйнування і синтезу, перетворення та міграції органічних і мінеральних речовин. Ґрунт є дуже чутливим індикатором ландшафтних умов, за яких розвивається, функціонує та еволюціонує. В його ознаках і властивостях відображена історія розвитку й еволюція природи конкретної місцевості.

За історичний період людина змінила мозаїку природних комплексів, трансформувачи їх у природно-антропогенні. Тривала і направлена господарська дія на ґрунти призвела до трансформації спочатку динамічних, а потім консервативних ґрунтових ознак і властивостей, які за природного ходу ґрунтоутворного процесу залишаються незмінними протягом десятків, сотень, тисяч, а то й мільйонів років. Тільки деструктивний процес природного чи антропогенного поховання ґрунтів міг зупинити їх подальший розвиток, одночасно зберігши нам близький образ ґрунтів минулого. Ось чому виключно важливий інтерес мають поховані ґрунти як своєрідні пам'ятники і свідки цілого комплексу давніх природних і антропогенних процесів.

На базі даних палеогеографії встановлено, що в голоцені, протягом якого формуються сучасний ґрунтовий покрив України, істотно змінювались природні умови, що

викликало суттєві зміни в ґрунтоутворенні. З'являються нові дані, свідчення складності, полігенетичності сучасних ґрунтів, неадекватності відображення в ґрунтовому профілі ландшафтних умов. Діагностика характеру основних етапів ґрунтоутворення з початку голоцену до сьогоднішнього дня дає можливість зрозуміти їхню генезу, диференціювати актуальні та успадковані ознаки в ґрунтовому профілі, прогнозувати поведінку факторів родючості чорноземів.

Ще кілька десятиліть тому еволюцію чорноземів реконструювали з допомогою опосередкованих методів. Базуються вони переважно на даних про будову сучасних профілів чорноземів і ґрунтового покриву чорноземної зони, а також на палеогеографічних даних суміжних територій. Ці методи більш-менш вірогідно відтворюють стадійність і направленість ґрунтоутворення, однак точність палеогеографічних реконструкцій обмежена. Сучасні уявлення про взаємовідносини чорноземів і середовища їхнього формування недостатньо точні або навіть помилкові. Неясними при таких реконструкціях залишаються вік ґрунтів, кількість, послідовність і тривалість окремих етапів ґрунтоутворення та їх значення в процесі формування сучасного ґрунтового профілю.

Прямими свідками еволюції чорноземів є успадковані ознаки в профілі сучасних ґрунтів. За ними можна реконструювати лише ті стадії, котрі суттєво відрізняються за характером ґрунтоутворення від сучасної. Оскільки ознаки різних стадій записані в одному профілі, то у випадку розвиваючої (інтенсифікація ознак попередньої стадії) або стираючої еволюції (стирання ознак попередньої стадії) ознаки давніх стадій ґрунтоутворення в профілі ґрунтів не збережені.

На початку ХХ ст. завдяки вітчизняним вченим О. Г. Набоких і В. І. Крокосу від ґрунтознавства відокремилась наука – палеопедологія, предметом якої є викопні ґрунти, що поховані після їх виникнення різновіковими гірськими породами, а в подальшому фосилізовані в результаті педометаморфізму; реліктові, або залишкові ознаки, властивості чи утворення у товщі сучасних ґрунтів, що успадковані від попередніх стадій ґрунтоутворення; геологічні продукти руйнування і перевідкладання сучасних і викопних ґрунтів (педоседименти), що зберегли ознаки, набуті в процесі ґрунтоутворення (педоліти). Для встановлення еволюції сучасних ґрунтів і ґрунтового покриву, особливо чорноземів і каштаноземів, все частіше використовують голоценові ґрунти, поховані під різновіковими ґрунтово-земляними антропогенними насипами – курганами, оборонними валами, городищами тощо. Головне завдання таких досліджень – реконструкція похованих ґрунтів, ґрунтових покривів, чинників і процесів ґрунтоутворення, встановлення історії та закономірностей їх розвитку протягом голоцену.

Поховані ґрунти археологічних пам'яток, на відміну від реліктових ознак у профілі сучасних ґрунтів, надійно ізольовані від діагенетичного впливу сучасних ґрунтоутворних процесів. До того ж, вони краще збережені, ніж фосилізовані викопні ґрунти плейстоцену, оскільки не зазнали активної дії педометаморфічних процесів у перигляціальних умовах плейстоцен-голоцену. Найчастіше в похованих чорноземах під курганами енеоліту, бронзового і залізного віків, в меншій мірі середньовіччя, діагенетичні зміни зачепили динамічні, нестійкі ознаки і властивості. Головні ж властивості, як то будова ґрунтового профілю (організація ґрунтової маси, текстура, мінералогічних і валовий хімічний склад тощо), збережені добре, а виражені настільки ж контрастно,

як і в сучасних чорноземах, що сформовані протягом голоцену на денній поверхні без часових розривів у їхньому розвитку. Отже, на основі дослідження ґрунтового-археологічного матеріалу похованих підкурганних ґрунтів та їхнього підґрунтя; давніх ґрунтів, сформованих на насипах різновікових курганів, культурних шарах, валах, в ровах і виїмках, що їх супроводжують; властивостей ґрунтової маси, що використана у якості будівельного матеріалу під час спорудження курганів; сучасних навколокурганних ґрунтів та їхніх реліктових ознак, можна найточніше відтворити особливості ґрунтоутворення недалекого історичного минулого. Це ж дозволяє використати під час палеопедологічних досліджень весь комплекс методів сучасного ґрунтознавства і археології.

Використання об'єктів, методів і даних археології у вивченні еволюції чорноземів, як і навпаки, має вікову історію. В середині XIX ст. вперше проведені й опубліковані результати досліджень ґрунтів курганних поховальних комплексів. Пізніше до об'єктів археології в своїй роботі неодноразово звертався основоположник російського генетичного ґрунтознавства В. В. Докучаєв. Його наукові висновки стосувались як ґрунтознавства, так і археології. На початку XX ст. до підкурганних ґрунтів проявляють інтерес археологи, зокрема відомий російський учений В. А. Городцов. В 70–80-ті роки минулого століття інтегративні дослідження під назвою “ґрунтового-археологічні” почали носити систематичний характер [8]. Накопичений до кінця XX ст. М. Ф. Векличем, А. А. Александровським, Б. П. Ахтирцевим, А. М. Геннадієвим, В. П. Золотуном, І. А. Крупеніковим, П. В. Мадановим, В. О. Таргульяном, В. А. Дьомкіним, Ж. Н. Матвішиною та іншими вченими польовий і експериментальний матеріал окреслює нову область міждисциплінарного наукового напрямку. В. А. Дьомкін пропонує назвати його археологічним ґрунтознавством або педоархеологією [6].

На думку автора цього терміну, дане визначення зумовлене тим, що до числа об'єктів дослідження нової науки найперше відносяться пам'ятки давньої й середньовічної історії суспільства, виникнення яких безпосередньо зв'язане з ґрунтовым матеріалом. Такими антропогенними утвореннями є поховальні комплекси, фортифікаційні, меліоративні споруди, культурні шари в місцях проживання давньої людини. Всі вони містять у своєму складі систему різновікових, неоднакових за генезою, будовою, складом і властивостями ґрунтових утворень. З педоархеологічної точки зору найціннішим об'єктом цієї системи ґрунтових утворень є поховані палеоґрунти, а також предмети ритуально-міфологічної практики і господарської діяльності населення давніх епох. Предметом комплексних палеопедологічних досліджень похованих ґрунтів є будова ґрунтового профілю, органічні й мінеральні речовини ґрунтового й антропогенного походження, вихідні й вторинні сольові акумуляції, гіпсові й карбонатні новоутворення тощо. Профіль похованого ґрунту відокремлений від сучасного насипом. Поряд із немінучими змінами окремих позицій гумусового і структурного станів, характеру складення, у ньому зберігаються всі головні ознаки давнього ґрунтоутворення. Тому на основі вивчення голоценових похованих ґрунтів реконструюють не тільки стадії з іншим, ніж зараз, типом ґрунтоутворення, а й ті стадії, ознаки яких в профілі сучасних повноголоценових денних ґрунтів не виділяються (стерті або суміщені з актуальними). При дослідженні похованих ґрунтів чітко виявляється послідовність стадій ґрунто-

утворення. Для вивчення палеоґрунтів у повному об'ємі використовують макро- і мікроморфологічні, хіміко-аналітичні, геофізичні, палінологічні, мікробіологічні, мінералогічні, біоморфні, ізотопні методи, які широко практикуються в ґрунтознавстві при дослідженні денних ґрунтів. При вирішенні цілого комплексу палеопедологічних завдань, особливо для датування похованих ґрунтів і встановлення характеру їхнього господарського використання застосовують методи археології.

Хоч поховані ґрунти мають велике палеогеографічне значення, при їх дослідженні не завжди можна зробити однозначні висновки. Точність палеогеографічних реконструкцій багато в чому залежить від конкретних умов залягання похованих ґрунтових утворень, повноти збереження ґрунтового профілю, наявності палеокатени, ступеня діагенетичного перетворення ґрунтів, а також інформативності ґрунтів різних типів. Сприяють адекватній реконструкції еволюції чорноземів уже накопичені матеріали з методики дослідження плейстоценових похованих ґрунтів. Одночасно потрібно враховувати специфіку методичних підходів при вивченні палеоґрунтів голоцену.

На початку ХХ ст. в Україні накопичений значний фактичний матеріал про ґрунтові утворення в лесових товщах, що покривають всю позальдовикову область країни. Комплексно досліджені антропогенні й верхньопліоценові викопні ґрунти України, визначені їх основні типи і напрямки ґрунтоутворення, складені палеопедологічні карти-схеми рівнинної території України, встановлені викопні ґрунти в більшості геологічних систем фанерозою, розроблені основні положення палеопедології плейстоцену, вдосконалена методика вивчення пліоценових і плейстоценових ґрунтів [15]. По-іншому склалась ситуація з дослідженням похованих ґрунтів голоцену. Матеріали з еволюції ґрунтів у голоцені вкрай уривчасті, вони є тільки на окремі регіони країни. Переважно ці дані одержані у результаті аналізу полігенетичного профілю сучасних ґрунтів. Поховані ґрунти для дослідження палеопедології голоцену використовуються дуже мало. Цим пояснюється слаба вивченість голоценових похованих ґрунтів. Для деяких відрізків голоцену вони взагалі невідомі.

Заповнити прогалину в палеопедології голоцену повинна педоархеологія. Основним об'єктом ґрунтово-археологічних досліджень мають стати поховані ґрунти під курганами та іншими рукотворними ґрунтово-земляними насипами. Об'єкти і джерела інформації для пізнання закономірностей просторово-часової мінливості природного середовища в цілому, і ґрунтів зокрема, мають бути, щонайменше, достатньо репрезентативні. Чорноземна зона України надається для цього найкраще. В її межах є повний геохронологічний ряд різновікових курганів. Перші археологічні пам'ятники такого роду відомі з пізнього енеоліту (VI тисяч років тому). Продовжується традиція курганного поховального обряду в населення бронзового (V–IV тисяч років тому), ранньозалізного (III–II тисяч років тому) віків, раннього і розвинутого середньовіччя (V–XIV ст. н. е.). Датування археологічних культур в рамках згаданих історичних епох дає можливість визначити час спорудження курганного могильника з точністю від 300 до 50 років. В історії ґрунтоутворення це досить вагомий термін, за час якого ґрунт може еволюціонувати до стану квазірівноваги, набувши при цьому нової якості. Проте, в умовах голоцену не було кардинальних (льодовикова – плівчальна епохи) змін кліматичних умов, що могли б спричинити параметоморфоз ґрунтоутворення за дві–три сотні років,

як це було в алерьоді й пізньому дріасі (11 800–10 300 років тому). Крім того, в межах окремого курганного могильника, куди входять різновікові пам'ятки, можна дослідити достатньо довгий (до 5 000–5 500 років) і короткий поховальний педохроноряд, який включає палеогрунти цілої серії часових відрізків, часто до п'яти–шести і більше [6]. Це дозволяє реконструювати палеогеографічні й палеопедологічні умови території без суттєвих часових розривів. Репрезентативним моментом ґрунтово-археологічних досліджень курганів є те, що вони приурочені до різних геоморфологічних умов (річкові долини, вододіли, рівнинні простори, горби-останці), притаманні не тільки степовій, а також лісостеповій і тайгово-лісовій зонам. Ґрунтово-земляні археологічні пам'ятки є не тільки унікальними об'єктами історії людства, а й своєрідними “архівами історії природи”, які створені руками давніх людей [6].

На базі аналізу педоархеологічних матеріалів останніх десятиліть (точного датування похованих ґрунтів і успадкованих ознак), а також палеогеографічних даних по суміжних з чорноземною зоною України територіях, можна: 1) прослідкувати зміну природних умов і процесів ґрунтоутворення від пізньольодовикового періоду до кінця голоцену; 2) встановити дотичність історичних змін природних умов з еволюцією чорноземів і в якій мірі її результати записані у профілі сучасних ґрунтів; 3) дати порівняльну характеристику еволюції чорноземів, що формуються в різних провінціях чорноземної зони. Такі порівняння проведені на прикладі текстурно-диференційованих ґрунтів на покривних лесоподібних суглинках тайгово-лісової зони, Al-Fe-гумусових піщаних ґрунтів країн Прибалтики, чорноземів лісостепової і степової зон України і Росії [1; 2; 7; 9; 10; 11; 14].

Незважаючи на край недостатнє й нерівномірне вивчення голоценових похованих ґрунтів порівняно з плейстоценовими, вони є ідеальним об'єктом палеогеографічного і палеопедологічного аналізу з метою чіткого відокремлення ґрунтоутворення давніх етапів голоцену від сучасного. Перші дослідження в цій області проводились на прикладі підкурганних ґрунтів з метою встановлення віку і походження чорноземів [5; 12]. Спочатку палеопедологія обмежувалась порівнянням похованих і фонових ґрунтів за потужністю гумусового профілю. Пізніше почали залучати до палеопедологічного аналізу дані лабораторних досліджень зразків похованих ґрунтів. Між фоновими й похованими ґрунтами знайшли суттєві відмінності в морфології, вмісту гумусу, азоту, розподілі карбонатів, солей, щільності тощо. Відмінності пояснювали трьома факторами: 1) початковою неоднорідністю ґрунтового покриву; 2) педометаморфізмом похованого ґрунту; 3) зміною фонових ґрунтів з часу поховання ґрунту. При інтерпретації даних палеоґрунтових досліджень не завжди враховують ці три фактори. Різні автори дотримуються як правило різних версій щодо відмінностей між фоновими й похованими ґрунтами. Для такого різночитання історії розвитку й еволюції ґрунтового покриву України є багато підстав. Більше того, П. В. Маданов піддає сумніву достовірність реконструкції палеогеографічних умов палеопедологічним методом [13].

Кожен з дослідників еволюції ґрунтів має “незаперечні” факти на підтвердження своєї теорії та спростування протилежної. Проте, є ґрунтові утворення, які незаперечно свідчать про значні зміни ґрунтових умов і зміщення границь природних зон в голоцені. В межах лісового поясу Перемишлянського Опілля нами зафіксовані світло-сірі лісові

грунти з другим гумусовим горизонтом. Такі ж релікти давнього грунтоутворення описані в дерново-підзолистих і сірих лісових ґрунтах тайгово-лісової зони Східно-Європейської рівнини і Західного Сибіру [3; 4]. Цей горизонт різко відмінний від сучасного гумусового горизонту ґрунтів за морфологією і складом органічної речовини. Генеза другого гумусового горизонту в фонових ґрунтах лісової області Євразійського материка гіпотетична. Об'єктивно є декілька наукових версій його утворення, підтверджених аналітичними методами. Більшість дослідників в утворенні лісових ґрунтів з другим гумусовим горизонтом виділяють степову (лучну) стадію, протягом якої під трав'янистою рослинною формацією розвинулись чорноземоподібні (лучні) ґрунти значної потужності. У результаті похолодання клімату в субатлантичну фазу голоцену (2,5 тисячі років тому), степові (лучні) рослинні угруповання витіснені ліською рослинністю. Дерновий процес грунтоутворення змінився підзолистим. Під впливом процесів вилугування і кислотного гідролізу відбулась деградація тільки верхньої частини потужного гумусового горизонту, утвореного в атлантичну (6,5–4,6 тисяч років тому) і суббореальну (4,6–2,5 тисяч років тому) фази голоцену. У результаті гумусовий профіль досліджених ґрунтів диференціювався на актуальний і реліктовий. Одночасно він є гетерогенний і гетерохронний.

Вирішити проблему походження другого гумусового горизонту ґрунтів широколистяно-ліскової області можуть дослідження ґрунтів під курганами енеолітичного і бронзового віків, похованих під ґрунтово-земляним матеріалом ще до початку або на різних стадіях деградації темнозбарвленого горизонту атлантичного і суббореального періоду. Матеріали дослідження різновікових підкурганних похованих ґрунтів України свідчать про значні еволюційні зміни, що проходили у процесі формування чорноземів типових, звичайних і південних. Морфологічний аналіз похованих ґрунтів в курганах бронзового віку (3,0–3,5 тисячі років тому) Лівобережного високого Лісостепу України дозволяє діагностувати їх як чорноземи звичайні. В курганах старшого віку (4,0–4,5 тисячі років тому) цього ж регіону поховані ґрунти представлені чорноземами типовими. Основна діагностична ознака енеолітичних похованих чорноземів, яка відрізняє їх від аналогів бронзового віку – це низька лінія закипання і наявність карбонатного псевдоміцелю за повної відсутності у профілі ґрунтів карбонатних новоутворень у формі вічок. Аналогічно на півдні України ґрунти під курганами скіфського часу, що поховані на початку субатлантичного періоду (2,5 тисячі років тому), значно відрізняються від більш давніх – бронзового та енеолітичного віку і наближаються за будовою до профілю сучасних чорноземів південних [7]. В районі Воронежа Б. П. Ахтирцев дослідив більш молоді підкурганні ґрунти середньосубатлантичного віку, які майже нічим не відрізняються від фонових [4]. Всі ці факти підтверджують нерівномірну еволюцію чорноземів лісостепу і степу за останні 4 500 років. Головний етап зміни їхнього профілю, який проявився в збільшенні потужності гумусового профілю і глибини вилугуваного від карбонатів шару, відноситься до пізньосуббореального і ранньосубатлантичного періодів голоцену. Протягом п'яти тисячоліть чорноземи України пройшли щонайменше через дві фази (SB-3 і SA-1) розвиваючої еволюції з елементами стирання окремих ознак попередніх фаз розвитку ґрунтів.

Збільшення потужності гумусового профілю чорноземів відбулось двома паралельними шляхами. В енеоліті чорноземи тривалий час (1–2 тисячі років) розвивались у відносно стабільних біокліматичних умовах пізньоатлантичного періоду голоцену. За таких обставин ґрунтоутворення переходить у фазу сповільненого розвитку. Відповідно, процеси збільшення потужності і гумусності чорноземів сповільнилися. Вертикальна складова розвитку ґрунту направлена в глибину материнської породи дуже малими темпами. Головні джерела “росту ґрунту вверх”, якими є процеси гумусонакопичення і направлена зоопедотурбаційна активність, вкрай сповільнені. В зрілих ґрунтах з потужним гумусовим профілем викиди матеріалу з нижніх горизонтів ґрунтовими безхребетними ніким не підтверджені. Перемішування землеріями матеріалу на нижній межі прогумусованої товщі сприяло повільному зростанню потужності гумусового профілю. За таких обставин відбувається розтягування перехідних горизонтів, збільшення їх кротовинності. Цей процес не може сильно активізувати ріст гумусового профілю й одночасно збільшити вилугованість його від карбонатів. Єдиний шлях досягти активізації цих процесів можливий при “рості ґрунту вверх”. Археологічні матеріали підтверджують це. Чим давніші артефакти, тим глибше вони залягають в профілі чорноземів. Швидкий розвиток чорноземів вверх можливий за різкого зростання біологічної активності ґрунту в умовах плювіального клімату, що проявився на межі середнього і пізнього голоцену. Отже різкі зміни профілю чорноземів, котрі виявлені у результаті вивчення підкурганних чорноземів, треба констатувати як еволюційні, зв’язані зі значними змінами умов середовища.

Давні кургани бронзового й енеолітичного віку на заході України зустрічаються дуже рідко. Найзахідніше вони проникають на Волино-Подільській височині і в передгір’ях Карпат. З палеопедологічного боку вони майже не вивчені. Тут часто зустрічаються кургани культур шнурової кераміки віком до 4 600 років. За археологічними даними вони належать племенам степняків-скотарів і поширені переважно на гребенях вододілів, що є характерними для курганів степових культур. Зараз більшість цих курганів знаходиться під лісом. Можна передбачити, що вони були насипані в степовий період, який припадає в західному регіоні України на бронзовий вік й енеоліт (кінець атлантичного, суббореального періоду голоцену). Пізніше в залізний вік (субатлантичний період) вони опинились під пологом лісу.

У зоні широколистяних лісів Передкарпаття і на Подільській височині у великих лісових масивах досліджені поховані підкурганні ґрунти. А. Л. Александровський на основі аналізу палеоґрунтових даних розвиває тезу про еволюцію чорноземів у сірі лісові, навіть дерново-підзолисті ґрунти з другим гумусовим горизонтом. Наукові висновки він підтверджує морфологічним описом профілю похованого ґрунту бронзового віку, який за своїм габітусом характерний чорноземам типовим з потужним (70–80 см) гумусовим горизонтом [3]. Під курганами залізного віку і середньовіччя поховані ґрунти дуже подібні до фонових сірих лісових і дерново-підзолистих, що містять часто другий гумусовий горизонт. Висновок напрашується сам по собі. Перехід від степової чорноземної стадії до лісової відноситься до початку субатлантичного періоду (2,5 тисячі років назад).

На перший погляд такий висновок повністю вписується у загальну схему еволюції ґрунтів України за останні 5 000 років. А. Л. Александровський робить ще глибші

узагальнення, стверджуючи, що в Передкарпатті і на Поділлі еволюція ґрунтів і окремих ґрунтоутворних процесів відбувалась з великою швидкістю. За 2–3 тисячі років під пологом лісу можливе повне руйнування гумусового горизонту чорнозему. Неможливо ігнорувати палеопедологічні дані, одержані А. Л. Александровським у районі Дашави при дослідженні похованих ґрунтів під насипом кургану і фонових ґрунтів поза ним. Проте ще зарано робити однозначні висновки, допоки є факти, які неможливо пояснити тільки палеопедологічними реконструкціями. Не зрозуміло, чому чорноземи типові бронзового віку Стрілецького степу, що знаходяться під лісом вже 1,5–2,5 тисячі років не еволюціонували в сірі лісові ґрунти (опустилась лише лінія закипання), а аналогічні їм чорноземи того ж віку в околицях Дашави зазнали корінної еволюції не тільки в сірі лісові, навіть у дерново-підзолисті ґрунти. Адже за останні 2,5 тис. років вони розвиваються практично в однакових ландшафтних умовах.

Інтеграція наукових досліджень ґрунтознавців і археологів у процесі вивчення ґрунтово-земляних археологічних пам'яток давнини спрямована на одержання нових оригінальних даних про історію розвитку природи і давніх суспільних груп населення. У результаті одержимо чіткі уявлення про розвиток ґрунтів і природного середовища протягом останніх тисячоліть, чим оцінимо етноархеологічну роль ґрунтів, ступінь впливу людини на ґрунтовий покрив в давнину.

1. Александровский А. Н. Голоценовые погребенные почвы северной половины Русской равнины Автореф. ... дис. канд. геогр. наук. – М., 1972.
2. Александровский А. Н. Эволюция почв Восточно-Европейской равнины в голоцене. – М., 1983.
3. Александровский А. Л. Эволюция почв Восточной Европы на границе между лесом и степью // Естественная и антропогенная эволюция почв. – Пушино, 1988. – С. 82–94.
4. Ахтырцев Б. П. О погребенных лесных почвах // Вопросы ландшафтной географии. – Воронеж, 1969.
5. Городцов В. А. Классификация погребений Одесского кургана // Приложение 2 к отчету Рос. истор. музея в Москве за 1915 г. – М., 1917.
6. Демкин В. А., Демкина Т. С. Археологическое почвоведение на пороге третьего тысячелетия // Проблемы эволюции почв. – Пушино, 2003. – С. 29–34.
7. Золотун В. П. Изменение почвенного покрова юга Украины за последние 50–45 веков в пределах современной подзоны южных черноземов // Тр. Кишинев. с.-х. ин-та, 1974 – Т. 125.
8. Иванов И. В. Почвоведение и археология // Почвоведение. – 1978. – № 10. – С. 18–28.
9. Иванов И. В., Демкин В. А., Губин С. В. Вопросы истории развития степных почв в голоцене. – Пушино, 1978.
10. Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. – М., 1977.
11. Кристопавичус Г. К. Некоторые методические вопросы исследования почв, погребенных материковыми дюнами Юго-Восточной Литвы // Тр. АН ЛитССР. – 1962. – Сер. Б. – Т. 4 (31).
12. Криштофович А. Н. Исследование почвы под курганами Харьковской губернии // Почвоведение. – 1914. – № 1–2.
13. Маданов П. В., Войкин Л. М., Тюрменко А. Н., Маданов В. П. Вопросы палеопочвоведения и эволюции почв Русской равнины в голоцене. – Казань, 1967.
14. Марголина Н. Я., Александровский А. Л., Ильиче Б. А. Возраст и эволюция черноземов. – М., 1988.
15. Сиренко Н. А. Антропогенные почвенные покровы равнинной территории Украины // Палеопедология. – К., 1974. – С. 27–43.

SOIL-ARCHEOLOGICAL RESEARCHES OF THE LATE HOLOTHEN'S CHERNOZEMS

Ihor Papish, Stepan Pozniak

*Ivan Franko National University of Lviv
Geographical faculty*

The soil-archeology research and geochronological analyses of soils under the old kurgan complexes are making it possible for reconstruction of the paleogeographical conditions and soil cover evolution at various stages of the Holocene. The main object of the paleopedological analyses of archeology various-age memorials is soil-archeology materials of soils grave and under-soil them, old soil which formed at the kurgans embankment, cultural stratum, the banks, in the moats and pits, that accompanying them; the properties of soils mass was used as building materials for erecting of kurgans; the actual soils around kurgans and relict features of soils.

Key words: soil, genetic stratum, soil profile, relict features, soil properties, soil-archeology research, kurgans, paleogeographic conditions, paleolandshaft, soils evolution, Holocene.

Стаття надійшла до редколегії 25.02.2008

Прийнята до друку 06.03.2008

УДК 502.3 : 903.4 (4) : 930.1

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ПРИРОДИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія Стеблій

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Зроблено історіографічний огляд проблем взаємозв'язку людини і природного середовища починаючи від епохи Ренесансу і до сьогодення. Розглянуто основні досягнення німецьких, польських, американських та вітчизняних фахівців.

Ключові слова: природа і суспільство, археологія заселення, географічний нігілізм, географічний детермінізм, екологія.

Традиції співпраці дослідників в галузі історії і географії сягають ще епохи Ренесансу. У XVI ст. вони знайшли своє відображення у працях Ж. Бодена (“теорія середовища”) [81]. Вчений поставив виникнення різних форм держави у залежність від географічного середовища, природних умов кожного народу [81. С. 472]. Дещо пізніше, у XVIII ст., подібні підходи використовували Ш. Монтеск’є та Т. Мальтус. Перший підкреслював, що людина є частиною природи і підпорядковується її об’єктивним законам. Філософ-просвітник наголошував на пріоритеті впливу природних географічних обставин в історичному розвитку народів, перш за все клімату, характеру ґрунтів, ландшафту тощо. Він стверджував, що природне середовище має визначальне значення для розвитку суспільства і започаткував тим самим “географічний детермінізм” у соціальній філософії [24]. У своїй праці “Досвід про закон народонаселення...” (1798) Томас Мальтус змалював ситуацію демографічної проблеми. Досліджуючи взаємовідносини між людиною і природою, він відкрив “вічний закон”, згідно якого, народонаселення завжди зростає в геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – в арифметичній, внаслідок чого виникає “абсолютне перенаселення” [21]. Подальшого розвитку ідеї взаємодії природного середовища і суспільства набули у XIX–XX ст. у видатного німецького географа і етнографа Ф. Ратцля, який став творцем так званого “антропогеографічного” вчення [79]. В його поглядах бачимо прагнення вивчити явища культури в зв’язку з конкретними, насамперед, географічними умовами, де вони й спостерігаються. Розвиток суспільства визначається Ф. Ратцлем переважно оточуючим географічним середовищем: через різноманітність природних умов людство не могло розвиватися за єдиними законами, а подібність окремих явищ культури в різних

народів – результат не схожого рівня розвитку, а завжди лише запозичення їх одними народами в інших [79].

Видатним представником еволюційної школи був англійський етнограф Е. Тейлор. Його основна ідея, викладена в “Первобытной культуре” полягала в тому, що суспільство і культура розвивалися поступово, від нижчих форм до вищих, так само, як розвивається органічний світ [40. С. 5–64].

Проблеми взаємодії природи і суспільства присутні і у К. Маркса і Ф. Енгельса (питання азіатського способу виробництва та вимушеної еміграції) [22. С. 32], П. Тейяра-де-Шардена [41] та В. Вернадського (проблеми ноосфери) [5], А. Дж. Тойнбі (концепція “виклик–відгук” в “Постижении истории”) [43. С. 106–142] та інших.

В радянській археологічній науці багато років існувало два полярні напрямки стосовно екології та її значення для вирішення історичних питань: географічний нігілізм та географічний детермінізм. До першого напрямку відноситься більшість робіт радянських археологів, в яких вони або не звертали уваги на палеоекологічні аспекти в археологічних дослідженнях, або робили це чисто формально, спираючись на засади марксистської теорії, яка розглядала історію в двох ракурсах – історію природи та історію людини, без усвідомлення їхнього взаємозв’язку і взаємообумовленості.

Представником другого напрямку можна вважати М. Гумільова, котрий надавав вирішального значення взаємозв’язку історії і фізичної географії [13; 14. С. 177–227]. Вчений вважав, що при розмежуванні цих дисциплін, ми отримаємо дуже односторонні результати. Особливо це прослідковується в тих випадках, коли мова йде про натуральне чи просте товарне господарство, де сам спосіб виробництва визначається тими економічними можливостями, які виникають в природних умовах певної території, де проживає плем’я чи народність. Рід занять підказується ландшафтом і поступово скеровує розвиток матеріальної, і, частково, духовної культури. Коли ж даний етнос зникає, то пам’яткою його епохи залишається археологічна культура, котра свідчить про характер господарства цього народу, а відповідно, і про природні умови епохи, в якій воно побутувало. Тим самим ми можемо відокремити історичні події політичного характеру від подій, обумовлених переважно змінами фізико-географічних умов [12. С. 76].

Лише в 60-х рр. ХХ ст. почався пошук механізмів взаємодії природи і людини. В цей час сформульоване поняття “географічне середовище”, до якого дослідники, переважно географи, відносили і суспільство, підкреслюючи тим самим єдність людини і природи [1; 2]. Тоді ж в наукову лексику запроваджене поняття “екологія”¹, використане американськими вченими ще в далекому 1921 р. [28. С. 165, 168]. В другій половині 50-х рр. ХХ ст. в Москві почала діяти лабораторія природничих методів при Інституті археології СРСР під керівництвом Б. Колчіна. У своїй діяльності її фахівці використовували дві основні групи аналітичних методів: фізико-хімічні і біологічні [16. С. 233–234].

Принципові корективи в теорію взаємодії природного середовища і суспільства в радянській історіографії внесені в 70–80-х рр. минулого століття. Система “люди-

¹ Екологія (від грец. οίκος – оселя, середовище й ...логія – λογος – слово, вчення) – наука про зв’язок організмів із середовищем.

на–природне середовище” стала розглядатися як складний саморегульований механізм з багатьма складовими. Було розмежовано поняття “природні умови” і “природні ресурси” і визначено роль природних ресурсів в цій системі, як основного елементу [17; 23; 55]. При цьому припускалося, що природні умови – це природа і її компоненти – рельєф, клімат, води, ґрунти, а природні ресурси створюються тілами і силами природи, які на певному етапі розвитку виробничих сил і знань про них можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участі в матеріальній діяльності [23. С. 27]. Тоді ж з’явилися перші фундаментальні спроби у напрямку вивчення взаємодії природи і суспільства зі залученням даних археології на інтердисциплінарній основі. Результати цих розробок були представлені в 1983 р. у Москві, де проходила нарада “Человек и окружающая среда в древности и средневековье” [18]. Дослідники розглядали завдання і методи системного географо-археологічного вивчення взаємодії природи і людини і, зокрема, вперше сформулювали шляхи ретроспективного аналізу змін в оточуючому природному середовищі, викликані антропогенною діяльністю на різних етапах розвитку людства. Так, в доповіді П. Долуханова і А. Мікляєва “О ландшафтной приурочености памятников Верхнего Подвинья в начале I тысячелетия до н. э.–II тысячелетия н. э.” на основі співставлення ґрунтових і археологічних карт зроблено низку цікавих висновків про закономірності в розташуванні археологічних пам’яток, які можуть відображати зміни в господарській діяльності давнього населення регіону [18]. Важливе місце займали доповіді присвячені процесам адаптації давніх суспільств до оточуючого середовища [18]. Приблизно в цей час М. Косарев обґрунтував “екологізацію” в археології. Дослідник вважав, що одним з головних завдань цієї науки є розробка методів інтерпретаційного, історичного та теоретичного рівнів [20]. Найперспективнішими в цьому напрямку він вбачав застосування екологічного, палеоетнографічного і системного підходів. Отже, в кінці 70–початку 80-х рр. минулого століття в радянській археологічній науці погляди фахівців спрямовувалися до синтезу артефактів та даних географії, що було дуже важливо для подальшого розвитку археологічної науки.

Значніших успіхів в цьому плані досягла західноєвропейська археологія, зокрема, в Німеччині, а згодом і Польщі. Ще 1911 р. німецький археолог, представник дифузійністської школи “культурних кругів”, Густав Коссіна ввів термін “Siedlungsarchaologie”, що з німецької можна перекласти як “археологія розселення”. Як зазначав відомий археолог Г. Янкун, вже через рік, послідовник Г. Коссіна Еріх Блюме у своїй докторській дисертації “Stämme und Kulturen der römischen Kaiserzeit zwischen Oder und Passarge” розглянув так званий “етнічний метод” [62. S. 16]. Що ж Коссінна і його учень розуміли під цими двома термінами? Вони, передусім, намагалися прослідкувати історію германських племен і германців як етносу до часу появи про них перших письмових згадок. Для Г. Коссінна і його учнів термін “Siedlungsarchaologie” пов’язувався з наукою про племена чи з етнічним визначенням археологічних культур. Він виходив з того, що територія германців, описана Тацитом, дає себе окреслити археологічно на основі викопних матеріалів як одна культурна провінція. Такі висновки зазнали критики з боку представників суміжних дисциплін, а потім і самих археологів [62. S. 16–17]. Вони погоджувалися, що треба вивчати історію германських племен, але критикували,

що це робиться на основі лише поховальних матеріалів і зовсім не беруться до уваги поселення, тоді як археологія заселення не може розвиватися без вивчення населених пунктів (хоча в той час вони майже не були розкопані) [62. S. 16–17]. Таким чином, на початку XX ст. праці згаданих фахівців дали поштовх до створення нового напрямку в археологічних дослідженнях, який передбачав вивчення територій, де окреслювались ті чи інші археологічні культури. Термін Г. Коссіні “Siedlungsarchaologie” мав мало спільного зі сьогоdnішнім. Через 20 років після його впровадження в археологічну науку він набув нового значення, а саме став відповідником історії географії заселення на ґрунті археології.

Серед методів, які притаманні для дослідників, що працюють в руслі німецького напрямку “Siedlungsarchaologia” основними є: картографування археологічного матеріалу на основі топографічних карт різного масштабу (від 1 : 25 000 до 1 : 100 000), як підстава досліджень над проблемами заселення; аеротопографічна інвентаризація; фосфатний метод (фосфатні з’єднання є показниками в ґрунті антропогенного впливу на середовище); дослідження поселень і виробничого обладнання (можливе лише на основі розкопок); спорово-пилковий аналіз та інші [62. S. 26–30].

На початку 60-х років XX ст. в польській археології постала “Archaeologia osadnicza”, як окремий напрямок історико-археологічних досліджень. В загальних рисах вона була продовженням німецької “Siedlungsarchaologie”. Вивчення проблематики заселення проводилось зі застосуванням джерел, здобутих польськими дослідниками та археологічних методів, розроблених німецькими вченими. Завданням цього напрямку стало окреслення пізнавальних можливостей і меж пізнання в археологічних дослідженнях на прикладах розвитку заселення в окреслених географічних межах. Сприятливим моментом для розвитку цієї проблематики була поява дослідницької діяльності, названої як “археологічне обстеження території” – “Archologiczne Zdjęcie Terenu” (archaeologische Landesaufnahme) [59. S. 269]. Праця фахівців в цьому напрямку викликана активним розвитком сучасного землеробства, в результаті якого нищилося дуже багато археологічних пам’яток. Найбільше такі дослідження проводились на рівні мікрорегіонів (Мазовії, Великопольщі, долини Варти, Східного Помор’я, Сяноцької землі та ін.) [67; 76; 82].

Аналіз заселення теренів на різних рівнях використовувався не лише для культурно-хронологічних досліджень, але й до специфічніших праць над проблемами експлуатації природного середовища людиною [64; 66], господарського розвитку [77], суспільного [65; 74], демографічного [68], чи культурно-етнічного характеру [73]. Одночасно зростала кількість методичних розробок, присвячених аналізу заселення і в суто археологічних дослідженнях [59; 61; 69; 78; 86]. В процесі обговорення піднімалися і питання досліджуваних територій. Подібними проблемами займався і З. Возняк. У статті “Uwagi o problematyce badawczej starożytnego osadnictwa” автор підкреслював, що першим етапом праці, як при відтворенні заселення великого регіону, так і одного поселення, повинна бути присутня реконструкція оточуючого середовища навколо усіх поселень, що знаходяться в даному регіоні [85]. Таким чином, на сьогоdnішній день в польській археологічній історіографії заселення існує два загальні методичні напрямки: просторовий аналіз (дослідження суспільно-культурних структур в кон-

кретному геосередовищі) і аналіз ресурсних зон – “stref bezpośredniej eksploatacji” (визначення ресурсних потенціалів того чи іншого поселення, групи поселень, їх використання в господарській діяльності). Загальна структура польського “osadnictwa” в основних рисах повторює німецьку “Siedlungsarchaologie”. Вона також передбачає фізико-географічні дослідження території (вивчення рельєфу, ґрунтів, рослинного і тваринного світу епохи, що вивчається); відновлення демографічних процесів; пізнання просторових і структурних особливостей заселення; вивчення типів поселень за їх розмірами, планіграфією. Серед нових методів польськими дослідниками були використані мікрорегіональний та мікроегеографічний аналізи тих чи інших територій [71], а також застосовано аерофотографування для дослідження металургійних центрів, “ізоритмічний та пунктирний” – для вивчення динаміки та густоти заселення [75].

Варто звернути особливу увагу на монографію німецького вченого Герберта Янкуна, яка вийшла польською мовою 1983 р. “Wprowadzenie do archeologii osadnictwa” [62]. В ній, чи не вперше на основі власних досліджень, робиться спроба цілісного, комунікативного викладення предмету. Її автор пропонує комплексний підхід до вивчення археологічних джерел в сукупності з іншими гуманітарними і природничими дисциплінами. Варто зазначити, що обсяг літератури цього напрямку в польській історіографії досить великий і навіть є спроби систематизації та аналізу його історіографії [63; 70; 72]. Отже, польські дослідники за більш як півстолітній період створили окремий напрямок в галузі археології – osadnictwo – археологію заселення (колонізації), витворили власні теоретико-методологічні підходи, дали поштовх до вирішення багатьох дискусійних питань в археології та історії.

Дещо в іншому руслі розвивалися наукові пошуки на американському континенті. Так, в 50-х рр. ХХ ст. у США сформувався особливий напрямок в археологічній науці – “археологія поселень” (settlement pattern archaeology), або дослівно, “археологія вивчення способів людського розселення”. Суть цієї концепції полягала у визнанні великого значення вивчення давніх поселень для реконструкції соціально-економічних інститутів суспільства, що їх залишило [84. Р. 148–150]. До речі, на сторінки радянської археологічної літератури інформація з даної проблеми почала проникати лише наприкінці 80-х рр. минулого століття, коли вчені зацікавилися методикою і методологією своїх американських колег. Можливо тому, на початку 90-х рр. Б. Гуляєв лише поставив акценти на основних віхах розвитку американської “археології поселень”, її методах і завданнях [11. С. 94–96]. Він, зокрема, зробив наголос на так званому “екологічному підході” і пов’язаних з ним методах визначення “продуктивності” територій і “ресурсних зон” поселень [11. С. 94–96].

З досягненнями американських археологів з проблеми “археологія і природа” свого часу ознайомився і М. Трейстер. Аналізуючи працю К. Батцера “Археологія як екологія людини. Метод і теорія для концептуального підходу”, він зазначав, що археологія як екологія людини пропонує нову додаткову парадигму для вивчення давньої матеріальної культури [51. С. 21–26]. Під впливом цих поглядів з’явилися публікації П. Черносивцова, де вчений пропонував вивчати демографічні і екологічні процеси як фактори зміни археологічних культур [56].

Окрім зазначених напрямків, в 60-х рр. минулого століття зроблено і перші кроки в застосуванні обчислювальної техніки для маніпуляцій з просторовими даними – Р. Томлінсон створив географічну інформаційну систему для використання в управлінні земельними ресурсами Південної Канади [83]. Але принциповий поворот в практичному використанні ГІС-технологій стався на початку 80-х рр. минулого століття. Презентація ГІС археологічному співтовариству відбулася в 1985 році – майже одночасно в США і Великобританії [60]. Починаючи з цього часу, в зарубіжних дослідженнях поступово сформувались три основні напрями застосування ГІС-технологій в археології. Один з них пов'язаний з інтердисциплінарними дослідженнями в рамках ландшафтної археології, під якою слід розуміти археологічне вивчення просторового вираження стосунків між людиною і її фізичним і соціальним оточенням [80. Р. 22–32].

В цьому контексті варто виділити дослідження російських науковців в галузі ГІС-технологій. З 1996 р. в Інституті археології РАН проводиться робота над проектом створення ГІС “Кисловодск”. В результаті, з допомогою супутникової навігаційної системи, створено електронну археологічну карту Кисловодської котловини, розроблено нові методичні прийоми для палеокліматичного і палеоекономічного моделювання [3; 19].

Варто зазначити, що російські фахівці поряд із застосуванням ГІС-технологій мають певні напрацювання і в галузі зіставлення незалежних і взаємодоповнюючих даних, отриманих в ході археологічних, палеоботанічних і ландшафтних досліджень [15], комплексних ландшафтно-археологічних досліджень і картографування антропогенних модифікацій ландшафтів з розташованими в їхніх межах археологічними пам'ятками [4].

В українській археологічній науці в останні роки зростає інтерес до вивчення оточуючого середовища давнього населення України [6; 7; 25; 26; 27; 29; 31; 32; 33; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 53; 54; 57; 58]. Це стосується і античної, пізньоримської та ранньосередньовічної епох. Так, Н. О. Гаврилюк однією з перших переглянула висновок про основну роль елемента “природних ресурсів” і неосновну роль компонента “природних умов”. Дослідниця вважає, що такий висновок цілком справедливий лише для індустріального суспільства. В оцінці ж можливостей розвитку традиційних суспільств, зокрема, Степової Скіфії, особливого значення набуває якраз комплекс природних умов і природних ресурсів, при умові їхнього розгляду в екологічному аспекті [7. С. 33].

Комплексні еколого-господарські моделі пізньозарубинецької, київської, черняхівської культур Середнього Подніпров'я розробив Р. Г. Шишкін [57; 58]. На основі розгляду господарсько-екологічних моделей зазначених археологічних культур, тобто на підставі залучення географічних відомостей, дослідник дійшов висновків, що визначальними причинами криз, які охоплювали в той чи інший час дані етнокультурні утворення були еколого-демографічні, що порушували рівновагу між суспільством і його екологічною нішею [57. С. 147–160]. Вивчаючи господарство зарубинецьких племен, подібні підходи використовують Р. Терпиловський, А. Обломський та О. Петраускас [27].

Своєрідний підхід в опосередкованому залученні даних природного середовища, а саме висвітленні заселення слов'янами Буковинського регіону протягом

VIII–X ст., запропонував Б. О. Тимошук. В кінці 70–початку 80-х рр. минулого століття він почав застосовувати метод виявлення пам'яток за поверхневими слідами. В розумінні дослідника пошуковий процес полягав у тотальному обстеженні узбереж водних артерій в певному регіоні і виявленні там селищ і городищ [42. С. 72–95] за рельєфними слідами від заглиблених жител, господарських ям, ровів, валів та наземних прибудов до ліній захисту. Після цього виготовлялася топографічна основа, на яку наносились місцезнаходження всіх виявлених там деструкцій об'єктів. Польові роботи завершувались шурфуванням одного-двох заглиблених жител, в окремих випадках проводилось стаціонарне дослідження того чи іншого комплексу деструкцій об'єктів великими площами. Цим самим дослідник якоюсь мірою передбачав залучення географічних даних до висвітлення господарського та соціального устрою слов'янських спільнот на завершальних етапах культури типу Луки Райковецької.

Роботи, започатковані Б. О. Тимошуком, продовжені М. А. Филипчуком. Він не лише розвинув інтуїтивне бачення розташування пам'яток в природному середовищі, але й визначив фактори, які впливали на систему заселення слов'ян райковецької культури в Передкарпатті [52. С. 35–62]. Зокрема, дослідник вказав на важливі фактори заселення, що пояснювали локалізацію поселень, соціальну структуру їхніх мешканців, характер господарської діяльності. Хоча це має опосередковане відношення до нашої теми, але вже саме віднайдення пам'яток середньовічної епохи в заліснених місцевостях, на пасовищних масивах і т. д., вказувало на те, що вони знаходились в певних географічних умовах, займаючи природну нішу, яка характеризується тими чи іншими особливостями.

В цей час М. О. Ричков висловив думку про те, що порівняння ареалів археологічних культур з ареалами природних комплексів має вагоме значення при різних реконструкціях минулого за археологічними джерелами, поставив питання про приуроченість археологічних культур до певних типів ландшафтів [30. С. 95–111].

Широкий спектр досліджень динаміки еколого-господарських особливостей природокористування в другій половині I тисячоліття н. е. проводять О. П. Моця і А. П. Томашевський [26; 46]. Вони доводять, що дискусійність низки як загальних, так і окремих проблем соціально-економічного розвитку давньоруських земель, поряд з постійним збільшенням джерельної бази, вимагає застосування принципово нових методик дослідження в межах комплексного підходу. Так, А. П. Томашевським на основі нових теоретико-методологічних принципів створена динамічна картина зв'язку населення, господарства і природного середовища на території Східної Волині у V–XIII ст. Здійснення такого аналізу стало можливим на стику археології, історії, фізичної, економічної та історичної географії, етнології зі залученням даних природничих та сільськогосподарських дисциплін. На основі цього дослідник здійснив просторовий кількісно-якісний аналіз системи заселення, визначив основні характеристики і особливості заселення території на кожному з хронологічних етапів, показав провідні тенденції в розвитку процесів заселення; розглянув палеогосподарські властивості природного середовища і виділив етапи в розвитку традицій природокористування населення в межах природних зон всієї території і окремих регіонів, визначив роль конкретної ландшафтної ситуації у формуванні палеогосподарського районування Східної Волині; визначив тенденції

та особливості господарського освоєння території, створив просторово-хронологічну якісно-кількісну модель господарської діяльності населення і формування структури господарського районування Східної Волині в слов'яно-руський час. В результаті вирішення низки цих завдань А. П. Томашевським створена комплексна картина історії соціально-економічного розвитку Східної Волині на протязі дев'яти століть [47].

Новітні методи використовувалися згаданими дослідниками і під час аналізу територіально-просторових зв'язків та еколого-господарських умов виникнення та розвитку давньоруського селища Автуничі [26]. На основі виділення ресурсних зон Автуницького поселення, а також навколишніх селищ X–XIII ст. дослідники дійшли висновку про центральне, серединне положення Автуничів серед навколишніх селищ, визначили найоптимальніші масиви використання ґрунтів в радіусі ресурсної зони. Сільськогосподарські артефакти разом з палеоботанічним спектром дали їм можливість говорити про невисокі агропромислові характеристики ґрунтів, що оточували поселення в Автуничях, а характер землеробського інвентаря, асортимент вирощуваних культур – про те, що аграрна діяльність мешканців мала на меті задоволення безпосередніх потреб життєзабезпечення людей та тварин їжею, сировиною для будівництва, опалення. На основі поховань з повністю дослідженого некрополя О. П. Моці та А. П. Томашевському вдалося обчислити приблизну кількість населення, що могло одночасно проживати на поселенні та вирахувати орієнтовну цифру польових угідь, змодельувати об'єми спожитої деревини та обчислити площі відповідного обезліснення територій [26].

Особливості сільського господарства слов'ян Лів бережжя Дніпра у другій половині I тисячоліття н.е. вивчає київський дослідник С. А. Горбаненко [8–10]. На підставі аналізу палеоприродних даних він, зокрема, довів, що в досліджуваній період склалися сприятливі природні умови для ведення сільського господарства. Дослідником вперше оцінено ґрунти в потенційних ресурсних зонах поселень, що дозволило констатувати переважання сільськогосподарської діяльності над виробничою [10].

Автор довгий час вивчає проблеми впливу природного середовища на систему заселення верхів'їв Дністра та Прута пізньоримського та ранньосередньовічного періодів [34–39]. Аналіз просторово-територіальної структури черняхівської, карпатських курганів та празько-корчацької культур показав, що система заселення Верхнього Подністр'я та Верхнього Попруття залежала від того природного середовища, в якому знаходилися археологічні пам'ятки. Їхній територіальний розподіл зумовлювався господарською доцільністю ландшафту, комунікаціями, захисними умовами. Забезпечення населення Верхнього Подністр'я та Верхнього Попруття другої–третьої чверті I тисячоліття н. е. первинно необхідними засобами диктувалося особливостями ландшафтного типу господарювання. Проте, під впливом політичних, економічних, господарських, демографічних, етнічних та інших факторів його способи визначалися сукупністю місцевих обставин [39].

Як бачимо, в слов'яно-руській археології останнім часом застосовуються міждисциплінарні пошуки на стиках з палеоботанічними, фізико-географічними, аграрними і природничими науками. На сьогоднішній день можна виділити дві тенденції у розробці проблем взаємозв'язків природи і суспільства: спеціалізація і поглиблення досліджень у вузьких спеціальних аспектах з одного боку, і спроби комплексного узагальнення

різнобічної інформації на якісно нових засадах – з іншого. При цьому враховуються досягнення світової теоретичної думки протягом ХХ ст., дослідження вітчизняних фахівців в руслі традиційного вивчення старожитностей того чи іншого історичного періоду. Такий підхід дозволяє доповнити існуючу джерельну базу (за рахунок фізико-географічних характеристик) і сприяє успішному вирішенню проблем господарського, соціального та етнокультурного тощо розвитку давніх спільнот.

1. *Анучин Н. Г.* Теоретические проблемы географии. – М., 1960.
2. *Анучин В. А.* Географический фактор в развитии общества. – М., 1982.
3. *Афанасьев Г. Е., Савенко С. Н., Коробов Д. С.* Древности Кисловодской котловины. – М., 2004.
4. *Вайнберг Б. И., Глушко Е. В., Цвецинская Е. А.* Ландшафтно-археологические исследования эволюции Присарыкамьшской дельты Амударьи с использованием дистанционных методов // РА. – 1998. – № 5. – С. 29–42.
5. *Вернадский В. И.* Несколько слов о ноосфере // Русский космизм: антология философской мысли. – М., 1993. – С. 303–311.
6. *Гаврилюк Н. О.* Еколого-економічний аспект історії Степової Скіфії // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 37–45.
7. *Гаврилюк Н. А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – К., 1999.
8. *Горбаненко С. А.* До історії тваринництва у слов'ян Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тисячоліття н. е. // Археологія. – 2003. – № 2. – С. 113–122.
9. *Горбаненко С. А.* Сільське господарство слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. (за матеріалами лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 301–314.
10. *Горбаненко С. А.* Землеробство і тваринництво слов'ян лівобережжя Дніпра другої половини I тисячоліття н. е.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005.
11. *Гуляев Б. И.* Проблемы изучения древних поселений в археологии: социологический аспект // Проблемы теории и методики в современной археологической науке. – М., 1990. – С. 94–103.
12. *Гумилёв Л. Н.* Люди и природа Великой степи (Опыт объяснения некоторых деталей истории кочевников) // ВИ. – 1987. – № 11. – С. 64–77.
13. *Гумилёв Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л., 1990.
14. *Гумилёв Л.* Этногенез и биосфера Земли. – М., 2003.
15. *Гунова В. С., Кирьянова Н. А., Кренке Н. А., Низовцев В. А., Спиридонова Е. А.* Земледелие и система землепользования в долине Москвы-реки в железном веке // РА. – 1996. – № 4. – С. 93–120.
16. *Заднепровский Ю. А., Кислякова Г. Н.* О комплексном методе изучения природных условий голоцена во внеледниковых районах // Археология и естественные науки / Под общ. ред. Б. А. Колчина. – М., 1965. – С. 232–242.
17. *Калесник С. В.* Общие географические закономерности Земли. – М., 1970. – 270 с.
18. *Квириквелия О. Р., Кулаков В. И., Станюкович А. К., Хамидуллина Н. М.* Совещание “Человек и окружающая среда в древности и средневековье” (Москва, 1983) // СА. – 1984. – № 3. – С. 277–282.
19. *Коробов Д.* Опыт применения ГИС-технологий на Юге России // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 275–281.
20. *Косарев М. Ф.* Экологические аспекты археологического исследования (по западно-сибирским материалам) // Палеоэкономика Сибири. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 3–11.
21. *Мальтус Т.-Р.* Опыт о законе народонаселения и его воздействие на улучшение общественного благосостояния. – СПб., 1868. – Т. 1–2.
22. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – Т.21. – С. 163–168.

23. Минц А. А. Экономическая оценка естественных ресурсов – М, 1972.
24. Монтескьё Ш. Избранные произведения. – М., 1955.
25. Моця О. П., Терпиловський Р. В. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур Східної Європи // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 57–67.
26. Моця О. П., Томашевський А. П. Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуниці // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 28–42.
27. Обломский А. М., Терпиловский Р. В., Петраускас О. В. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические причины. – К., 1991.
28. Одум Ю. Экология / Пер. с англ. – М., 1986. – Т.2.
29. Приймак В. В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII–поч. IX ст. – Суми, 1994.
30. Ричков М. О. Археологічна культура і ландшафт // Археологія. – 1995. – № 4. – С. 95–111.
31. Ситник О., Богуцький А. Комплексні археологічно-геологічні дослідження палеолітичного поселення Галич-I // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 189–203.
32. Смынтына Е. В. Миграции населения и способ культурно-исторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины) // Vita Antiqua. – 1999. – № 2. – С. 31–37.
33. Смынтына О. Ландшафт в західноєвропейській археології: сучасні підходи до концептуалізації // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 177–188.
34. Стеблій Н. Топографія поселень Верхнього Попруття та Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
35. Стеблій Н. Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
36. Стеблій Н. Методика фізико-географічного опису археологічних пам'яток // АДІУ. – 2003. – Вип. 6. – С. 231–237.
37. Стеблій Н. Природне середовище в процесах заселення Північно-Східного Прикарпаття (I ст. до н. е.–середина I ст. н. е.) // Carpatica – Карпатика. – 2005. – Вип. 33. Давнина і сучасність. – С. 58–72.
38. Стеблій Н. Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття // Вісник Інституту археології. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 17–30.
39. Стеблій Н. Я. Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н. е. (за даними археології): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2008.
40. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М., 1989.
41. Теяр де Шарден. Феномен человека. – М., 1987.
42. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
43. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., 1991.
44. Томашевський А. П. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині др. пол. I тис. н. е. // Проблеми історії і археології давнього населення УРСР (Тези доповідей XX Республіканської конференції). – К., 1989. – С. 233–234.
45. Томашевський А. П. До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Тези доповідей, 1991. – С. 40–43.
46. Томашевський А. П. Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 46–59.
47. Томашевський А. П. Населення Східної Волині V–XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство): Дис... канд. іст. наук. – К., 1993.

48. *Томашевський А. П.* Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 4–26.
49. *Томашевський А. П.* Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 63–69.
50. *Томашевський А. П., Гавришук І. О.* Славянское поселение Тетерева-І. – К., 1992.
51. *Трейстер М.* Екологія і археологія // Человек и природа. – М., 1989. – С. 21–61.
52. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття VIII–X ст.: Дис... канд. іст. наук. – К., 1996.
53. *Филипчук М. А.* Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ; Львів, 1999. – С. 308–318.
54. *Филипчук М.* Про структуру господарства прикарпатських слов'ян у VIII–IX ст. // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С. 57–63.
55. *Хачатуров Т. С.* Экономика природопользования. – М., 1987.
56. *Черносвистов П. Ю.* Демографические и экологические процессы как факторы изменения археологических культур // СА. – 1985. – С. 285–293.
57. *Шишкін П. Г.* Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я в I–V ст. н. е.: Дис... канд. іст. наук. – К., 1996.
58. *Шишкін П. Г.* Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139.
59. *Dymaczewski A.* Kilka uwag o zadaniach i metodzie badań nad osadnictwem pradziejowym // APolski. – 1966. – Т. 11. – С. 267–289.
60. *Gill S. J., Howers D.* A Geographical Information System approach to the use of surface samples in intra-site distributional analysis // UISPP Commission IV Symposium on Data Management and Mathematical Methods in archaeology. – Denver, 1985.
61. *Hensel W.* W sprawie metody mikrogeograficznej w archeologii // Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN, 1968. – Т. 3. – С. 27–29.
62. *Jankuhn H.* Wprowadzenie do archeologii osadnictwa. Einführung in die siedlungsarchaologie. Biblioteka Muzealnictwa i ochrony zabytków. – Warszawa, 1983. – Seria B. – Т. LXXIV.
63. *Kobyliński Z.* koncepcja "terytorium eksploatowanego przez osadę" w archeologii brytyjskiej i jej implicacje badawcze // APolski. – 1986. – Т. 31. – Z. 1. – С. 7–30.
64. *Kruk J.* Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych. – Wrocław, 1973.
65. *Kurnatowska Z., Kurnatowski S.* Perspektywy badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w Wielkopolsce // Problemy badań archeologicznych Polski północno-zachodniej. – Poznań, 1972. – С. 159–173.
66. *Kurnatowski S.* Osadnictwo i jego rola w kształtowaniu krajobrazu // FQ. – 1968. – Т. 29. – С. 183–197.
67. *Kurnatowski S.* Rozwój zaludnienia Wielkopolski zachodniej we wczesnym średniowieczu i jego aspekty gospodarcze // APolski. – 1971. – Т. 16. – С. 466–481.
68. *Kurnatowski S.* Nowsze teorie na temat pierwotnych siedzib Słowian w świetle analizy paleodemograficznej // SLA. – 1977. – Т. 24. – С. 17–38.
69. *Kurnatowski S.* Początki i rozwój badań osadniczych w naukach geograficznych i historyczno-społecznych // PArch. – 1977. – N. 25. – С. 139–181.
70. *Kurnatowski S.* Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prahistorii // PArch. – 1978. – Т. 26. – С. 147–187.
71. *Niewęglowski A.* Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. Studium metodyczne. – Wrocław, 1966.
72. *Niewęglowski A.* Perspektywy zastosowania metody mikrogeograficznej w badaniach okresów lateńskiego i rzymskiego w Polsce // APolski. – 1974. – Т. 19. – С. 235–246.

73. *Okulicz J.* Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu // APolski. – 1970. – T. 15. – S. 419–497.
74. *Podwińska Z.* Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średnio-wieczu. Żreb, wieś, opole. – Wrocław, 1971.
75. *Przewoźna K.* Struktura i rozwój zasiedlenia południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej u schyłku starożytności. – Warszawa–Poznań, 1974.
76. *Pyrgala J.* Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim. – Wrocław, 1972.
77. *Pyrgala J.* Badania nad rolnictwem na ziemiach polskich u schyłku starożytności. Osady z III–IV w. w Kobylnikach, woj. Kieleckie // Kw.HKM. 1976. – T. 24. N. 3. – S. 420–428.
78. *Rajewski Z.* O metodzie terenowych badań wczesnośredniowiecznych // WA. – 1955. – T. 22. – S. 117–141.
79. *Ratzel F.* Politische Geographie. Berlin, 1903.
80. *Savage S. H.* GIS in arhaeological research // Interpreting Space: GIS and Archaeology. – Philadelphia, 1990.
81. *Seidler G.* Przedmarksowska myśl polityczna. – Kraków, 1985.
82. *Szymański W.* Mazowsze w początkach wczesnego średniowiecza // Badania archeologiczne na Mazowszu i Podlasiu. – Warszawa, 1975. – S. 113–123.
83. *Tomlinson R. F., Marble D. F., Calkins H. W.* Computer Handling of Geographic Data // UNESCO Natural Resource Research Series, 1976. – N. 13.
84. *Willey G. R., Sabloff J. A.* A History of american archaeology. – San Francisco, 1974.
85. *Woźniak Z.* Uwagi o problematyce badawczej starożytnego osadnictwa // Spr. Arch. – 1960. – T. 9. – S. 91–101.
86. *Woźniak Z.* Osadnictwo celtyckie w Polsce. – Wrocław, 1970.

PROBLEMS OF SOCIETY AND NATURE INTERACTION IN HISTORIOGRAPHY

Nataliya Stebliy

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archaeology*

There was made historiographic survey of the problems of human and environment interaction starting from the epoch of Renaissance and till present time. Main achievements of German, Polish, American and native experts were viewed.

Key words: nature and society, archeology of settling, geographical nihilism, geographical determinism, ecology.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2008

Прийнята до друку 10.03.2008

УДК 902.2 : 903.4 (497.4) “6383”

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРОДИЩ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ В СЛОВЕНІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛОВЕНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ)

Богдан Завітій

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет*

79000, вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Розглянуто історію дослідження городищ ранньозалізного віку на території сучасної Словенії з кінця XIX до початку 90-х років XX ст. Виділено три етапи формування джерельної бази. Проаналізовано теорію і методику пошукових робіт.

Ключові слова: Словенія, дослідження, городища, оборонні укріплення, культурний шар, житло, знахідки.

В кінці бронзового–на початку ранньозалізного віку в Центральній та частині Південно-Східної Європи сформувався великий етнокультурний масив, який асоціюється в історичній науці з гальштатською культурою. Остання отримала назву за епонімною пам'яткою, що знаходиться поблизу м. Гальштат на території сучасної Австрії. В науковій літературі під терміном “Гальштат” фахівці вбачають залишки старожитностей культур полів поховань пізньої доби бронзи та раннього залізного віку (XII–V ст. до н. е.). Варто зазначити, що єдиної думки в питанні хронології та періодизації поки що немає. Залежно від тієї чи іншої археологічної школи, до якої належали фахівці, хронологія та періодизація зазначеної культури має деякі відмінності. Так наприклад, згідно П. Райнеке гальштатська культура вкладається в хронологічні рамки з XII–включно до V ст. до н. е. При цьому він поділяє її на чотири періоди: 1 – “На А” (XII–XI ст. до н. е.); 2 – “На В” (X–VIII ст. до н. е.); 3 – “На С” (VII–початок VI ст. до н. е.); 4 – “На D” (VI–V ст. до н. е.). В той же час З. Шмід вважає, що найдавніші пам'ятки слід датувати не раніше VIII, а найпізніші – II ст. до н. е. Разом з тим, вчений також поділяє зазначену культуру на чотири періоди, проте дає інші часові рамки: 1 – “На I” (VIII–VII ст. до н. е.); 2 – “На II” (VII–VI ст. до н. е.); 3 – “На III” (VI–V ст. до н. е.); 4 – “На IV” (V–II ст. до н. е.) [11. С. 1325]. Тут слід зазначити, що залежно від місцезнаходження пам'яток та різних підходів до формування джерельної бази і застосування при цьому відмінних методів наукового пошуку дослідники (Г. Мюллер-Карпе, Г. Коссак, О. Монтеліус) запропонували власні хронологічні шкали [11. С. 458–459], які здебільшого віддзеркалюють тогочасні реалії та стан вивчення тієї чи іншої локальної групи гальштатської культури.

Для Центральної і Південної Європи фахівці виділяють чотири групи: південно-східну (адриатичну), що займає терени сучасної території Югославії, від Боснії на півдні до Славонії і Хорватії на півночі; центральну (дунайську) – в межах сучасної Австрії, Чехії та Словаччини; північно-східну (ельбо-одерську) – у північній частині Чехії та Словаччини та західну (рейнсько-ронську), яка злокалізована в сучасній західній Німеччині, частково Франції і Швейцарії. В той же час північна зона Східнокарпатського регіону, від Верхнього Потисся до Дністра з його лівими притоками, може складати п'яту групу. В етнічному відношенні гальштатська культура вважається культурою різних народів: індоевропейських іллірійців – в Югославії; ретів і норіків – у Східних Альпах Австрії; паннонців – в Угорщині; кельтів – в Чехії, Словаччині, Франції і Німеччині; фракійців – в Румунії, Болгарії і Україні [8. С. 51]. Саме з фракійцями дослідники пов'язують пам'ятки гальштатського періоду в Україні, які отримали назву Гава–Голігради. Донедавна дослідники вважали, що для культури Гава–Голігради характерними є лише селища та могильники [8. С. 51], в той час коли для інших регіонів гальштатської культурно-історичної спільності поряд з ними чільне місце займали городища. Тут варто зазначити дуже важливу деталь – хоча стаціонарне дослідження цього виду пам'яток на Західному Поділлі розпочато ще в 70-х рр. минулого століття [5. С. 109–116; 6. С. 108–116; 7. С. 86–99], однак дотепер немає каталогу городищ, не розроблено поки що залишається їхня хронологія та періодизація, функціональна типологія тощо. Іншими словами зазначена проблема залишається відкритою.

Оскільки коротко схарактеризована група належить до гальштатської культурно-історичної спільності, то для нас важливого значення набувають основні характеристики селищ, могильників і, в першу чергу, укріплених поселень, з інших теренів.

Серед чотирьох охарактеризованих нижче груп, передусім, пропонуємо розглянути питання дослідження городищ південно-східної (адриатичної) групи, де, на нашу думку, найраніше виникли укріплені поселення і звідки почалося їхнє поширення на північ, північний схід і північний захід, в т. ч. і в межі українського Прикарпаття.

Зараз на території Словенії, площа якої становить 20 226 км² – головному ареалі адриатичної групи, відомо понад 600 різночасових городищ [15. С. 530–538]. З них понад 70 % (450) збудовані протягом ранньозалізного віку. На переконання словенських вчених така велика кількість городищ пов'язана передусім з близькістю до Риму, що, в свою чергу, вказує на досить інтенсивний розвиток матеріальної культури. Найбільше їх знаходиться в західній і південно-західній частині Словенії [12. С. 103]. До речі, тут, як і на території Західної України, гальштатські городища повторно використовувались і в пізніші часи, що створило і створює додаткові труднощі в їх дослідженні і, зокрема, датуванні.

В історії дослідження городищ південно-східної групи на території Словенії можна виділити три етапи: I – кін. XIX–початок XX ст.; II – початок XX–середина XX ст.; III – середина XX–початок XXI ст.

В часі, початки дослідження городищ співпадають з I етапом розвитку археологічної науки, який характеризується недосконалою методикою пошукового процесу, нагромадженням джерел аматорами, краєзнавцями та фахівцями тощо. Виявлені пам'ятки обстежувалися за допомогою доступних методів: описового та креслярсько-

го. Як правило, до довільного опису місцезнаходження об'єкта та найхарактерніших його рис, що сприймалися візуально, іноді виготовлявся окомірний план. Лише в поодиноких випадках були проведені розвідкові та стаціонарні роботи, з метою вивчення культурного шару чи власне оборонних укріплень (валів та ровів). Зусиллями А. Мюльнера, Я. Печніка, К. Дежмана, Ф. Гохштеттера та ін. формувалися основи джерелознавчої бази. В 1891–1892 рр. А. Мюльнер виявив городище “Шмігель” біля м. Постойна і провів там пошукові роботи. Обстеживши пам'ятку, дослідник розкопав ділянку валу. Варто зауважити, що розкоп, довжиною – 14, шириною – 7 та глибиною – до 9 м був орієнтований вздовж гребеня валу (така методика закладання розкопу на цей час була загальноприйнятою в Європі). В центрі земляного насипу він віднайшов кам'яну стіну, що простягалася вздовж гребеня валу і була складена з масивного вапняку, забутованого дрібними камінцями [16. С. 99]. Її основа знаходилася на рівні денної поверхні. Незважаючи на недосконалість методів формування археологічного джерела, і, як наслідок, інформативну фрагментарність, саме завдяки цим пошуковим роботам з'явилися перші уявлення про конструктивні особливості земляних стін городищ ранньозалізного віку.

В цей же час Я. Печнік провів пошукові роботи на невеликому городищі “Магдаленська гора”, де аналогічним чином дослідив залишки оборонних укріплень. За його спостереженнями конструкція валу була наступною: по центру, вздовж насипу споруджено дерев'яний коридор, шириною 1 м, який із зовнішньої сторони обкладено плахами і засипано ґрунтом [12. С. 100] (рис. 1). На його думку, саме така конструкція і складала його серцевину. Треба зазначити, що поряд з городищем, на виявленому ним могильнику, було відкрито вісім кремаційних поховань із супровідним інвентарем, до якого належав посуд, бронзові прикраси та зброя [12. С. 103].

Згодом, вчений зосередив свою увагу не лише на дослідженні конструкцій ліній захисту, але й на забудові укріплених ділянок. Зазначений підхід він застосував під час дослідження городища “Св. Мисаїл” біля с. Гріч, де окрім охарактеризованих конструкцій оборонних ліній, він виявив й культурний шар гальштатської доби. В ньому дослідник віднайшов фрагменти лощеної кераміки, прикраси з бронзи та заглиблене житло, підпрямокутньої в плані форми (1,5×5×0,42 м) [13. С. 16]. В результаті проведених робіт Я. Печнік встановив, що забудова городища є синхронною з оборонними укріпленнями, тобто знаходиться на одному рівні денної поверхні і характеризується однаковим рухомим матеріалом, притаманним для початків ранньозалізного віку.

Подібним чином дослідник вивчав й інші пам'ятки ранньозалізного віку в Словенії і, зокрема, могильник та городище “Велічна Вежа”. За його свідченнями на могильнику відкрито кремаційні поховання зі супровідним матеріалом (бронзові прикраси, зброя, посуд), а на городищі – синхронні культурні нашарування [9. С. 145–157]. Як бачимо, надзвичайно важливим досягненням Я. Печніка є те, що вперше в методиці археологічного пошуку він провів синхронні паралелі між культурним шаром на городищі та оборонними укріпленнями. Більше того, вчений і надалі продовжував успішно вивчати могильники, які розташовалися поруч з городищами, робив спроби їхнього співставлення тощо. На нашу думку, такий підхід був досить перспективним, оскільки формувалося підґрунтя для комплексного аналізу синхронних городища, селищ та могильників.

Пошуки К. Дежмана і Ф. Гохштеттера були, на наш погляд, менш продуктивними, оскільки їхні роботи носили здебільшого розвідковий характер, часто були спорадичними, а польова документація виявилася мало інформативною.

Таким чином, коротко підсумовуючи досягнення словенських археологів у вивченні городищ ранньозалізного віку протягом першого етапу, можна зазначити, що завдяки виявленню та обстеженню пам'яток, а також проведенню розвідкових і, в поодиноких випадках, стаціонарних робіт, було закладено основи дослідження валів, внутрішньої забудови та системи заселення на мікрорегіональному рівні; сформовано підвалини джерелознавчої бази до вивчення старожитностей гальштатської доби за матеріалами селищ, могильників та городищ в зазначеному ареалі адриатичної групи; зроблено перші кроки щодо постановки та висвітлення питання хронології та періодизації. До речі, в цей же час, подібним чином проводилися пошукові роботи і на території сучасної Західної України, більша частина якої разом із Словенією тоді входила до складу Австро-Угорської імперії. В Галичині гальштатські старожитності представлені гава-голіградською культурою, яка ідентифікується дослідниками, як одна з груп фракійських племен [2. С. 123–131]. З усіх видів пам'яток, притаманних для цієї культури, ще донедавна досліджувалися лише селища, могильники та виробничі комплекси [2. С. 123–131], хоча наприкінці XIX ст. австрійський вчений К. Ромсторфер виявив на городищі у Коростуватій знахідки ранньозалізного віку [14. С. 4–5].

Другий етап дослідження городищ на території Словенії припадає на першу половину XX ст. З метою пошуку нових пам'яток було проведено тотальне обстеження території. В свою чергу, це призвело до запровадження комплексного вивчення городищ в системі заселення і розробки відносної хронології. Підставою для сказаного вище була археологічна база, сформована протягом першого етапу, а також стаціонарні дослідження на багатьох городищах в таких регіонах як “Нотранськ”, “Крас” та “Істра”. Саме ці матеріали й склали основу першої фундаментальної праці Ц. Мархесетті “I Castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia”, в якій представлено опис більше 140 городищ та велику кількість віднайденого рухомого матеріалу [12. С. 102]. Швидше за все цю підсумкову працю слід розглядати як розширений каталог пам'яток, котрий дотепер не втратив свого значення.

Разом з тим, у міжвоєнний період проводилися подальші дослідження городищ та могильників [13. С. 14]. Особливої уваги заслуговують пошукові роботи Ц. Мархесетті. Застосовуючи комплексний підхід, вчений вів одночасні дослідження городища і могильника “Репентабор” в Трзашкім красу. На городищі йому вдалося натрапити на залишки заглибленого житла, в якому опалювальним пристроєм було вогнище, а на могильнику, що розташовувався поруч – він відкрив кремаційні поховання із багатим супровідним інвентарем [13. С. 14]. За результатами робіт Ц. Мархесетті встановив час функціонування городища – від кінця бронзового віку до римської доби.

Другим об'єктом польових пошукових робіт Ц. Мархесетті стало городище “Стразіца” біля Поточу. Як зазначає дослідник, укріплені майданчики займали мисове підвищення із західною експозицією схилу (рис. 2). Вони були обнесені потужним валом (довжиною 650, шириною 25 і висотою 6 м) та ровом. На захід від центральної площадки в межах городища проходили ще дві лінії захисту. Розкопки, проведені в

північно-східній частині центральної площадки, дали підстави досліднику віднести пам'ятку до початків ранньозалісної доби [13. С. 14].

Не менш успішними виявилися розкопки на городищі “Постелі”, проведені З. Шмідом [12. С. 106]. Свою увагу він зосередив на вивченні оборонних ліній, внаслідок чого констатував, що основу конструкції валів складала кам'яна стіна, засипана із зовнішньої сторони ґрунтом, по гребеню якого проходив частокіл [12. С. 106].

Як бачимо, дослідники звертали свою увагу лише на збережені земляні насипи. Берма та оборонний рів і надалі залишалися поза увагою, що не дає повної уяви про характер оборонних укріплень.

Отже, протягом другого етапу було складено каталог городищ ранньозалізного віку з території Словенії, розроблено відносну хронологію окремих пам'яток і зроблено ще один крок до глибшого розуміння конструктивних особливостей оборонних валів. Ці досягнення склали своєрідну базу для подальших досліджень. Разом з тим треба зазначити, що розвідки та розкопки городищ часто залишалися без детального опису та креслярської фіксації нерухомих та рухомих об'єктів. Результати робіт нерегулярно вводилися в науковий обіг, що затрудняло робити узагальнюючі висновки і, зокрема, щодо території поширення, типології та функції укріплених поселень, а також створення повного каталогу цього виду пам'яток.

Наступний, третій, етап припадає на повоєнні роки ХХ ст. В цей час відбувається переосмислення основних підходів до вивчення вище згаданих пам'яток. В методиці досліджень фахівці надають перевагу вивченню синхронності забудови городища з оборонними укріпленнями. Крім цього, актуальності набирає система заселення протягом ранньозалізного віку на мікро- та мезорівнях, тобто закладаються основи для вивчення функції городищ, та супутніх до них синхронних селищ і могильників. Саме такий підхід дозволив науковцям вдосконалити відносну хронологію.

Важливі здобутки в цьому плані отримали С. Габровец і О. Фрей [9. С. 100–115]. Тут необхідно зазначити, що дослідники продовжили шукати нові пам'ятки, в результаті чого були заново складені описи та плани найбільш відомих гальштатських городищ [9. С. 100–115], і водночас великими площами здійснювали систематичні розкопки городищ і синхронних могильників. Цікаво, що як і в попередні часи, дослідники спочатку віддають перевагу пошуковим роботам на могильниках, і лише згодом – вивчають городища. Так, один із провідних фахівців в галузі ранньозалізного віку С. Габровец в 1960, 1967 та 1974 рр. провів розкопки могильника біля городища в “Стічні”, де дослідив понад 100 курганів. Під кожним насипом він виявив від декількох до декількох десятків кремаційних могил та велику кількість супровідного матеріалу - зброї, включаючи такі предмети, як бронзові шоломи, кіраси (захисний обладунок), списи, мечі та кинджали, прикрас з бурштину. Ці дослідження дали багатий матеріал для вивчення не лише поховального обряду, але й дозволили С. Габровецу виділити на його основі чотири етапи заселення городища [9. С. 100–115].

Після розкопок в “Стічні”, протягом двох польових сезонів (1975–1976 рр.) він розпочав широкомасштабні пошуки на городищі “Лібна” біля Крешкема (рис. 3). На цей раз головним об'єктом дослідження для вченого стали лінії захисту та внутрішня забудова. В результаті проведених робіт дослідник дійшов наступних висновків: основа

валу складалася з кам'яної стіни шириною 2 та висотою 1 м та земляного насипу із зовнішньої сторони укріплення; культурний шар на захищених ділянках виявився синхронним до оборонної лінії. Разом з тим слід зауважити, що поза увагою знову, як і в попередні часи, залишилися такі складові укріплених ліній як берма та рів. Однак, це не завадило С. Габровецу зробити узагальнення щодо початків заселення та етапів розвитку городища [9. С. 100–115].

В такому ж руслі проводили свої дослідження й інші провідні фахівці. Наприклад, у 70-х роках ХХ ст. Я. Дулар тривалий час досліджував могильник і городище “Кучарі” поблизу с. Подзмлю, підсумком чого стала монографічна праця [9. С. 100–115].

Крім фундаментальних пошукових робіт протягом третього етапу виконувались і рятівні. Так, в 1983–1984 рр. Б. Кріж та Д. Брещак провели рятівні розкопки на городищі при “Велічні вежі”, яке розташоване на території піщаного кар'єру. У свій час його відкрив і досліджував Я. Печнік [10. С. 146]. Під час розкопок тут було виявлено культурний шар гальштатської культури, в якому відкрито залишки двох ранньогальштатських заглиблених жител. Перше житло мало прямокутну в плані форму (1,50×5,00×0,46 м) з овальним в плані вогнищем та господарськими ямами (глибиною до 0,5 м) посередині житла. Як зазначають автори, у заповненні було знайдено фрагменти гальштатської лощеної кераміки, залізне долото та мотику. Друге житло теж мало прямокутну в плані форму (1,50×7,00×0,46 м) з овальним в плані вогнищем. У заповненні відшукано фрагменти гальштатської лощеної кераміки та мотику [10. С. 152]. Але варто зауважити, що оборонні укріплення не досліджувались, розкопки закладалися в різних місцях городища, завдяки чому лише констатувався факт наявності культурного шару тощо.

В тих же роках М. Слабета провів рятівні розкопки на городищі “Шмігель” біля с. Нанос [16. С. 89–101]. За інформацією дослідника вал сягав 4 м ширини та близько 1 м висоти. В його основі знаходилися залишки кам'яної стіни (шириною 1,10 м та висотою 0,25–0,30 м), яка зверху була засипана ґрунтом. На центральній ділянці городища відкрито культурний шар гальштатської культури, в якому віднайдено фрагменти кераміки та глиняної вимазки

Отже, дослідження оборонних укріплень протягом третього етапу, дали змогу фахівцям визначити основні способи будівництва оборонних укріплень; за топографічними умовами виділити два типи городищ – 1) збудованих в рівнинній та 2) гірській місцевостях. Городища рівнинної місцевості відрізняються від тих, які розташовані в гірській – характером оборонних укріплень. Так, в гірських районах оборонні укріплення будувалися лише з кам'яної стіни шириною 1–2, та висотою 5–6 м, а на рівнині вони склалися з кам'яної стіни шириною 1–2 м, висотою 1 м та з земляного насипу, що знаходився поверх кам'яної стіни і рову (рис. 4 а, б) [12. С. 103].

Історія дослідження городищ в Словенії налічує понад сто років. За цей час фахівцями, краєзнавцями та аматорами нагромаджено чисельний джерельний матеріал, який дозволяє вирішувати чимало складних питань для однієї із груп гальштатської культурно-історичної області. Разом з тим, критичний аналіз теорії і методики пошукового процесу формування археологічних джерел словенських фахівцями та отриманих ними результатів дозволяють проводити синхронні і асинхронні паралелі, залучати відносно хронологію та співставляти їх за призначенням.

1. Граков Б. Н. Ранний железный век. – М., 1977.
2. Крушельницькая Л. И., Малеев Ю. М. Племена культуры фракийского гальштата // Археология Прикарпатья, Волины и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 123–131.
3. Крушельницька Л. І. Племена культури фракійського гальштату // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К., 1974. – С. 213–222.
4. Малеев Ю. Н. Исследования городища у с Нижнее Кривче // АО 1971 г. – М., 1973. – С. 300.
5. Малеев Ю. М. Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль. – 2003 – С. 109 – 116.
6. Малеев Ю. М. Гальштатські городища Північно-Східного Прикарпаття // ВКУ. Іст. науки. – 1978. – Вип. 20. – С. 108 – 116.
7. Малеев Ю. Н. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 86–99.
8. Словник-довідник з археології / Під ред. Н. О. Гаврилук. – К., 1996.
9. Dular J., Božič D. Železna doba // Zakladi tisočletij (zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov). – Ljubljana, 1999. – S. 98–183.
10. Dular J., Breščar D. Poznohalštatska hiša na Gradišču pri Valični vasi // AV. – 1996. – S. 145–157.
11. Filip J. Enzyklopedisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. – Prag, 1966. – 1 [a–k].
12. Guštin M. Gradišča železne dobe v Sloveniji // AV. – 1978. – S. 100–121.
13. Hrobat K., Brkini K. Prazgodovinska Gradišča. – Ljubljana, 2004.
14. Romstorfer K. A. Die Walburg und Fund in Clinitza (Bukowina) // Czernowitzer Zeitung. – Czernowitz. – 1895. – N 202. – III–IV Teil. – S. 4–5.
15. Truhlar F. Gradišča utrjene nasebine v Sloveniji // AV. – 1981. – S. 530–538.
16. Urleb M. Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Resultati zaščitnih izkopovanj // AV. – 1990. – S. 89– 101.

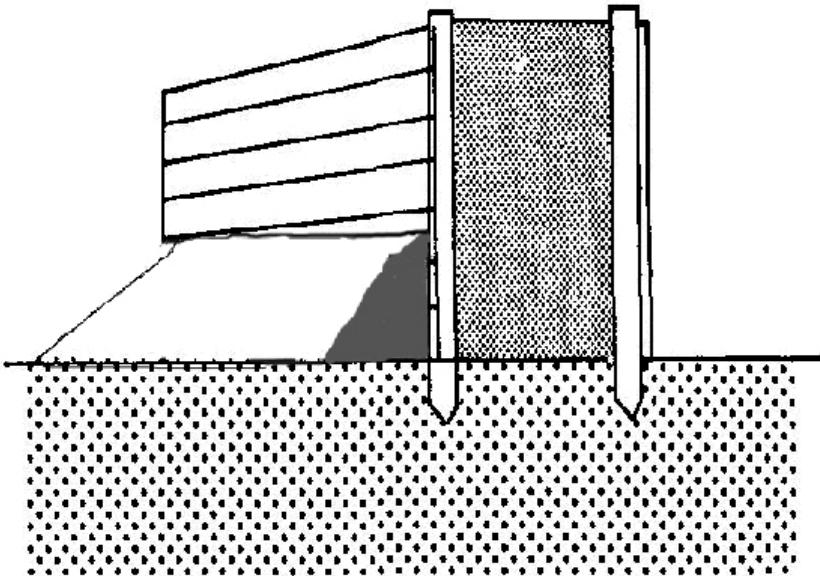

Рис. 1. Городище “Магдаленська гора”.
Розкопки Я. Печніка (реконструкція основи валу М. Густіна).

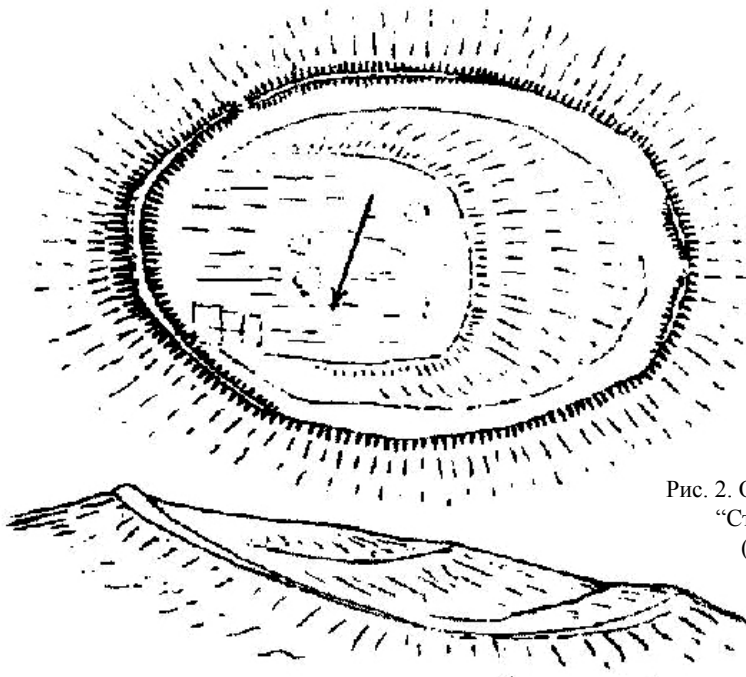

Рис. 2. Окомірний план городища
“Стразіща” біля Поточу
(за Ц. Мархесетті).

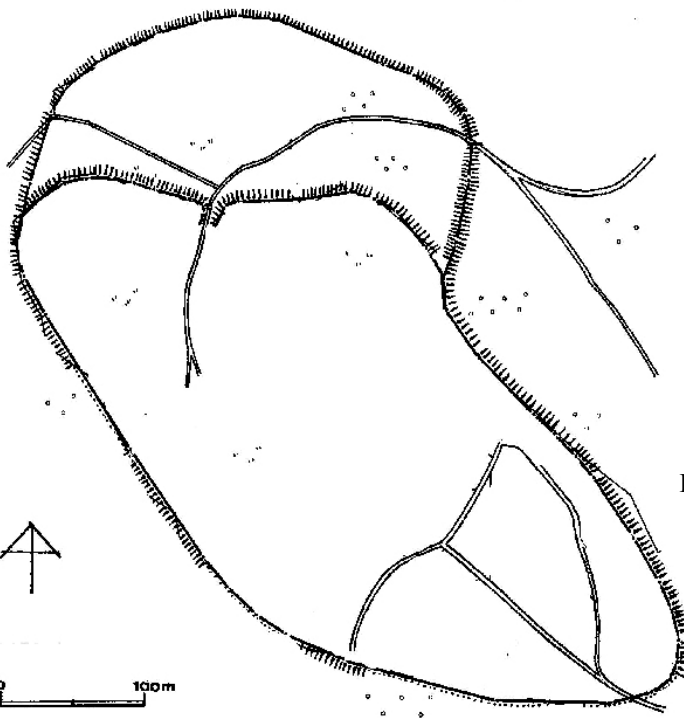

Рис. 3. Окомірний план
городища “Лібна” біля
Крешкема (за М. Густіном).

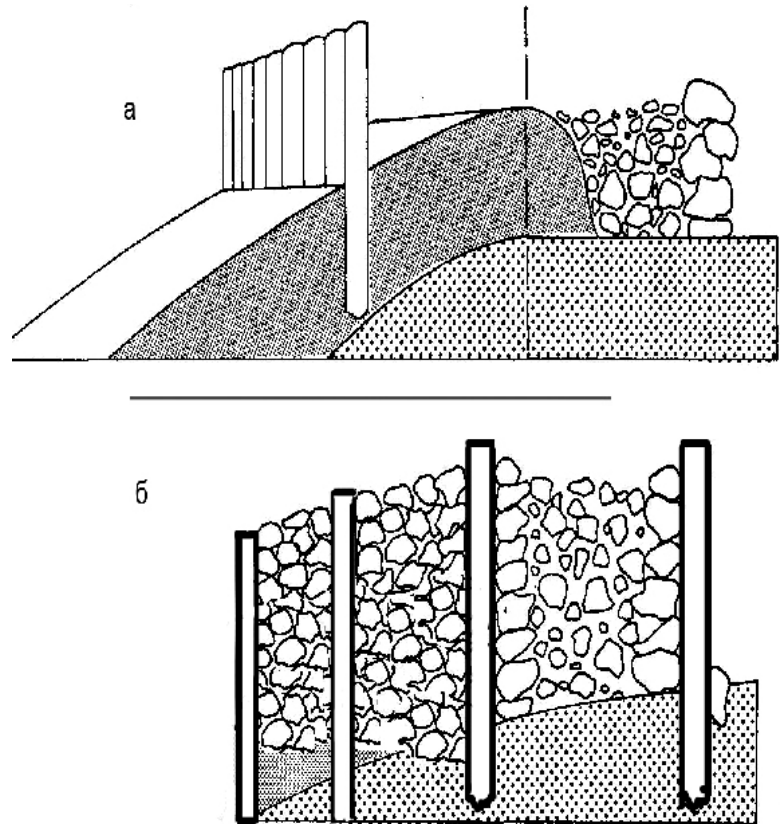

Рис. 4. Типи реконструкцій оборонних укріплень (за М. Густіном).

A HISTORY OF RESEARCH OF HILLFORTS OF THE EARLY IRON AGE IN SLOVENIA (ACCORDING TO MATERIALS OF SLOVENIAN HISTORIANS)

Bohdan Zavitiy

*Ivan Franko National University of Lviv
Historical faculty*

79000 Universytetska st., 1
Lviv, Ukraine

The history of the early Iron Age hillforts research, starting from the end of XIX century and till the beginning of 90-ies of XX c. at the territory of contemporary Slovenia was viewed.

Key words: Slovenia, research, hillforts, defense fortification, cultural layer, dwelling, findings.

Стаття надійшла до редколегії 05.03.2008

Прийнята до друку 06.03.2008

УДК 903.4 (477.43)“0”

СЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е. БІЛЯ С. ТЕРЕМЦІ НА ДНІСТРІ

Володимир Баран

*Інститут археології Національної академії наук України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

04210 Проспект Героїв Сталінграда, 12
Київ, Україна

У статті подано результати кількарічних досліджень слов'янського поселення середини I тисячоліття н. е. як перехідної пам'ятки від венедів до склавинів. Автор переконаний, що наукове значення поселення IV–VI ст. н. е. біля с. Теремці полягає в безперервності його існування у вказаних хронологічних рамках та виразності типологічних зв'язків як у житлобудівництві, так і керамічних комплексах та інших матеріалах, характерних для черняхівської та її наступниці празько-корчацької культури у Прикарпатті.

Ключові слова: ранньослов'янське поселення, Теремці, Середнє Подністер'я, черняхівська культура, празько-корчацька культура, венеди, стратиграфія, житло, піч-кам'янка, гончарна та ліпна кераміка, фібули.

Ранньослов'янське поселення Теремці розташоване на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра в ур. Кучкарівка. На час розкопок воно знаходилося за 0,5 км вгору від с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. проти течії ріки. Оскільки поселення входило до зони затоплення Могилів-Подільської ГЕС¹, то зараз воно залите водами штучного озера.

Охоронні розкопки проводились нами у 1979–1980-х рр.

У 1979 р. закладено одну контрольну траншею і два розкопи (I–II) загальною площею 1258 м², на якій виявлено 18 жител-напівземлянок, 26 господарських ям, одну заглиблену споруду господарського призначення, вогнище складене з каміння, декілька ям і дещо заглиблену у землю споруду ранньозалізного часу (рис. 1).

У наступному році впритул до розкопу II у південному напрямку закладено розкоп III і окремо, на захід від нього, розкоп IV (див. рис. 1). Крім цього, завершено дослідження нерозкопаної ділянки I розкопу, довівши його до розкопу II. Відкрита площа у 1980 р. становила 1262 м². В її межах досліджено 11 жител-напівземлянок, дві заглиблені споруди і 18 ям господарського призначення; дві печі та одне вогнище складене з каміння, розташовані за межами жител.

© Баран В., 2008

¹ Поля в ур. Кучкарівка до їхнього затоплення належали сільській громаді в с. Теремцях, тому і назву поселення ми прив'язали до цього пункту.

Таким чином, на відкритій площі у 2520 м², нами досліджено: 29 жител, дві господарські споруди, 44 господарські ями, дві печі-кам'янки і два вогнища, вимощені камінням.

На поселенні зафіксовано різночасові об'єкти ранньозалізного часу і першої половини I тисячоліття н. е., а також декілька ранньосередньовічних жител. До ранньозалізного часу відносяться десять господарських ям (№№ 1, 3, 11, 20–24, 26, 28), одна заглиблена споруда. Вони, переважно, перекриті пізнішими об'єктами черняхівської культури. У верхньому черняхівському шарі, в свою чергу, зафіксовано два будівельні горизонти. До нижнього горизонту (IV ст. н. е.), віднесено три напівземлянки (№№ 3, 13, 29), у яких не було ніяких опалювальних споруд, дві господарські споруди (№ 1 і № 2), 18 господарських ям (№№ 2, 4, 5, 6, 8, 13, 14, 17, 19, 25, 27, 32, 33, 35, 36, 37, 41, 42) і складене із шматків каменю вогнище (рис. 2). В цих об'єктах гончарна кераміка в кількісному відношенні значно переважала над ліпною. Верхній горизонт (кінець IV–V ст. н. е.), представлений 25 житлами-напівземлянками з печами-кам'янками (№№ 2, 4–12, 14–16, 18, 26, 28), однією напівземлянковою спорудою без печі (№ 17), 16 господарськими ямами (№№ 7, 9, 12, 15, 16, 30, 31, 34, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47), 3 об'єктами у вигляді товстого шару випаленої глини (наземні підсобні споруди), розташованими біля жител №№ 7, 12, 14. В цих об'єктах разом з гончарною виступає і ліпна кераміка, яка в кількісному відношенні часто переважає над першою.

Деякі об'єкти нижнього і верхнього горизонтів визначаються і стратиграфічно. Так, яма “А” перекрита житлом № 1; яма “Б” – житлом № 6. При цьому в обох випадках на гумусному заповненні ям, на рівні долівки жител, залягало каміння із розвалів печей-кам'янок. Напівземлянка № 13 в значній частині перекрита житлом № 10 (див. рис. 1). Напівземлянка № 3 частково перекрита господарською ямою № 7, керамічний комплекс якої складається з уламків ліпного і гончарного посуду (у кількісному співвідношенні відповідно 90 % і 10 %). Яму № 7 у свою чергу частково перекривають житла з печами-кам'янками № 4 і № 5 (див. рис. 1–3). Житло № 9 перерізало напівземлянку № 19“а”, але обидва житла судячи за кількісним співвідношенням у них ліпного і гончарного посуду відносяться до верхнього горизонту.

Загальна площа черняхівського поселення в ур. Кучкарівка, судячи за знахідками на його поверхні, становила понад 1 га. В південно-західній частині урочища воно виходить за межі ранішого поселення ранньозалізного часу. В усякому разі в розкопках III–IV, об'єктів з матеріалами ранньозалізного часу не виявлено. Житлові будинки і господарські ями розміщені переважно групами навколо вільної площі – двору, утворюючи овальне коло або дугу. Аналогічну або близьку схему розташування жител спостерігаємо на сусідніх синхронних поселеннях черняхівської культури на лівому березі Середнього Дністра в Бакоті (ур. На Клині), Соколі (ур. Острови), Бовшеві (зараз залите водами штучного озера Бурштинської ТЕЦ), Куропатниках на р. Гнила Липа, лівій притоці Дністра та ін. Так розташовані житла і на слов'янських ранньосередньовічних поселеннях празько-корчацької культури в с. Рашків-II і Рашків-III (ур. Під Щовбом), в ур. Лука Каветчинська біля с. Сокіл на Середньому Дністрі та ін. Узагальнюючи, можна сказати, що групове розташування жител притаманне більшості слов'янських поселень середини I тисячоліття н. е. на Верхньому і Середньому Дністрі. Спостерігається і ще

одна закономірність. В III–IV ст. на верхньодністрянських поселеннях черняхівської культури (наприклад, на р. Гнила Липа), господарські ями кількісно переважають над житлами. Починаючи з V ст. кількість господарських ям зменшується.

Виявлені житла були напівземлянками, заглибленими в ґрунт на різну глибину від рівня сучасної поверхні. Але спостерігається одна беззаперечна закономірність, яка полягає в тому, що долівкою вони сягають глинистого материка, тобто глибина жител залежить і від того, на якій глибині залягає глинистий материк. 11 жител-напівземлянок (№№ 1, 4, 5, 10, 11, 13, 17, 23, 24, 25, 28) та господарська споруда № 2 заглиблені в ґрунт на 0,7–1,0 м від рівня сучасної поверхні, у материк на 0,25–0,45 м. 18 жител (№№ 2, 3, 6, 7, 8, 9, 9“а”, 12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 19) впушені в ґрунт на 1,0–1,6 м від рівня сучасної поверхні, на 0,5–0,8 м – у материк. Найглибшою виявилась господарська споруда на № 1 (глибина – 1,7 м від рівня сучасної поверхні; на 1,05 м вона заглиблена у материк). І житла, і господарські споруди мають чотирикутну, інколи дещо видовжену або квадратну форму.

Житла орієнтовані кутами за сторонами світу. Виняток становлять п'ять напівземлянок (№№ 9“а”, 14, 15, 17, 23), поставлені стінками до русла ріки, що і визначило їх орієнтацію – стінами за сторонами світу. За розмірами житла невеликі: дев'ять із них (№№ 1, 5, 6, 11, 14, 17, 23, 25, 28) не перевищують 10 м² (від 6,60 до 9,92 м²), 17 жител (№№ 2, 3, 4, 7, 8, 9, 9“а”, 10, 12, 15, 16, 19, 20, 22, 24, 26, 29) мають розміри 10,40–19,68 м².

Найбільшими напівземлянками на поселенні виявились житла № 21 (21,93 м²) та житло № 13 (29,15 м²). Стінки жител, вирізані у глинистому материкі, вертикальні, материкова долівка рівна, утоптана. В усіх житлах стінки складені з дерев'яних плах. У двох із них (№ 19 та № 21), які згоріли, на долівці під стінками, розчищено обвуглені шматки дерева, що являли собою нижній вінець дерев'яних стін. У 19 житлах дерев'яні стінки були поставлені у зруб, у десяти, в тому числі в тих, де розчищені обвуглені плахи, останні заходили в пази стовпів. Ямки від них залишились в кутах напівземлянок (житло № 20) або в кутах і посередині протилежних стінок житла (№№ 7, 11, 19, 21, 22) (див. рис. 2). В окремих житлах одна, дві і більше ямок розташовані не під стінками, а у будь-якій частині житла. Вони зв'язані, очевидно, з їх ремонтом, або це сліди від ніжок меблів.

Розчистка котлованів жител показала, що вони були заповнені темним гумусом, інколи прорізаним сажистим прошарками, насиченими вугликами, інколи шматками обгорілих плах, камінням, печиною, більшою або меншою кількістю уламків ліпної і гончарної кераміки, предметів, що використовувались у побуті.

Невід'ємним елементом внутрішнього облаштування жител на поселенні в Теремцях була піч-кам'янка. (рис. 4). Печі не виявлено лише у чотирьох напівземлянках (№№ 3, 13, 17, 29). Із них три (№№ 3, 13, 29) відносяться до нижнього будівельного горизонту, одна (№ 17) – до верхнього.

В переважній більшості напівземлянок піч стояла в одному із його кутів. У дванадцяти (№№ 2, 4, 5, 7, 8, 12, 19, 21, 22, 26, 27, 28) піч знаходилась у північному куті, у двох (№ 14 і № 15) – в північно-східному куті, п'яти (№№ 10, 11, 16, 24, 25) – у східному куті, одна (№ 6) – у південному куті. В житлі № 1, що перекривало яму ран-

ньюзалізного часу, піч була споруджена під його західною стінкою, а піч у житлі № 9^а представлена черенем, знаходилась під північною стінкою, приблизно, по її середині. Зовнішні розміри розвалів печей коливаються від 1,2×0,8 м до 1,75×1,75 м. Внутрішні розміри печей, що визначені черенями та збереженими стінками мало відрізняються за величиною своєї площі. Найменший черінь у житлі № 1 мав розміри 0,34×0,54 м, найбільший – у житлі № 19 – 1,0×0,8 м. Загальною рисою, що характеризує печі поселення в Теремцях, можна вважати використання для їх побудови порівняно дрібного колотого каменя-пісковика, в перемішку з дністровською галькою. Переважна більшість печей була споруджена безпосередньо на материковій долівці жител, на якій залягали підмазані глиною черені. Інколи черені були дещо впущені у долівку. В двох житлах (№ 1 і № 6) черінь стояв на глиняній підсипці, а у житлі № 26 – на спеціально залишеному глиняному матеріку висотою 10–20 см. В декількох житлах печі ремонтувалися або розбиралися, а нові печі будувалися в іншому місці. Це житла №№ 11, 12, 15, 19. Житло № 19 перебудовувалось. Воно має дві долівки. На верхній долівці, підмазаній глиною, на підсипці посередині житла зроблено вогнище. Воно також двічі ремонтувалося, як і піч, споруджена на нижній материковій долівці житла до його перебудови. В чотирьох напівземлянках (№№ 1, 9, 11, 15) печі однією або двома стінками прилягали до материкових стінок котловану житла. В усіх інших напівземлянках між стінками печі і материковими стінками котловану підготовленого під житло залишалось місце шириною приблизно на товщину дерев'яних плах, або дещо більшою, куди вони і встановлювалися.

Черені печей підмазані глиною товщиною 2–4 см, інколи з включенням кам'яних плиток або уламків кераміки. Вони випалені до темно-коричневого кольору. В декількох житлах біля печі у долівці розчищені невеликі за діаметром ямки, глибиною 15–20 см, у яких стояли вкопані ліпні горщики для крупи або інших продуктів, що використовувались для приготування їжі. У житлі № 22 у такій ямці збереглась нижня частина ліпного горщика.

Вхід у житла, за винятком напівземлянки № 17, де вирізана ніша, не позначений. Можна вважати, що, як правило, вхід знаходився у стінці навпроти челюстей печі. Така позиція входу найбільш придатна для відводу диму із печей, які топились по чорному.

У семи житлах (№№ 4, 7, 8, 10, 17, 19, 22) розчищено підвальні ями. Вони знаходились або в кутах, або під стінками, в одному випадку (житло № 4) – в його центрі. Глибина ям від рівня долівки жител 0,28–0,70 м, діаметр 0,5–1,3 м.

У житлі № 16 вздовж південно-західної стіни знаходився материковий виступ, що міг служити за лаву і лежанку.

Поруч з житлами на поселенні у Теремцях відкрито 37 синхронних їм господарських ям. Отже, кількісно ям дещо більше, ніж жител. Вони розташовані або групами на вільній від інших забудов площі, або поодиноці поруч з житлами (див. рис. 1). Їхня форма округла або овальна, стінки вертикальні, звужені донизу в одному випадку (яма № 37) до низу розширені, що надало їй грушевидної форми, зрідка посередині випуклі. Відповідно до конфігурації стінок, вирізаних у глинистому матеріку, ями у профілі мають циліндричну, конічну або бочкоподібну форму, в одному випадку (яма № 37)

– грушеподібну. Дно заокруглене або рівне. Діаметр ям 0,9–2,3 м, у переважній більшості 1,5–1,7 м, глибина 0,85–2,45 м від рівня сучасної поверхні; заглиблені у материк на 0,4–2,0 м. Найглибшою виявилась яма № 38, впущена у материк на 2,55 м (3 м від рівня сучасної поверхні). Ями заповнені темним гумусом з включеннями кусків опаленої глини, вугликів, каміння, кераміки, тваринних кісток.

Крім господарських ям, у розкопах I і III відкрито по одній напівземлянковій споруді без опалювальних пристроїв, які також використовувались з господарською метою. Їхня форма чотирикутна, в одному випадку (споруда № 1) – квадратна. Розміри споруд відповідно – 2,80×2,75, 3,0×2,2 м, глибина 0,8–1,7 м від рівня сучасної поверхні. Стінки вирізані у глинистому материкі, вертикальні, долівка рівна. Вони були заповнені темним сажистим гумусом з прошарками попелу та включеннями великої кількості шматків випаленої глиняної вимазки, вугликів, уламків кераміки та кісток тварин. Складається враження, що у них стінки були сплетені з дерев'яного пруття та обмазані глиною.

У розкопі III (кв. 26–27) розчищено дві різночасові печі, побудовані за межами жител. Одна з них глиняна, нижня частина якої вкопана у материк, друга – складена з каміння. Вона частково перекиває південну частину першої ранішої печі. В обох печах частково збереглися черені і стінки. Внутрішні розміри печей 0,6×0,7 м, 0,35×0,68 м. В обох печах знахідок не виявлено.

У розкопі IV на заповненні ями № 43 було вогнище № 2 складене з каміння розміром 1,0×1,4 м. В процесі його розчистки знайдено фрагменти ліпних і гончарних посудин та глиняне біконічне пряслице (рис. 5, 1–9).

Закінчуючи аналіз жител на поселенні біля с. Теремці, варто зазначити, що вони повністю вписуються у середньо- та верхньодністрянський ареал черняхівської культури. У Середньому та Верхньому Подністер'ї, а також у верхів'ях Західного Бугу на багатьох черняхівських поселеннях, що дожили до V ст. н. е., відкриті підквадратні напівземлянкові житла з піччю-кам'янкою в одному із кутів [3. С. 56–79; 4. С. 172–175]. В першу чергу – це два сусідні поселення — Бакота та Сокіл (ур. Острови). На першому з них із 38 відкритих їй. Винокуром черняхівських жител, 16 напівземлянок мали печі-кам'янки [12]. Л. В. Вакуленко на поселенні біля с. Сокіл відкрила 8 черняхівських напівземлянок з печами-кам'янками, із виявлених нею 13 жител [11. С. 6–10]. Першим черняхівським поселенням, де у 1954–1956 рр. відкриті нами два напівземлянкові приблизно квадратні житла з печами-кам'янками було с. Черепин на Львівщині [1]. Окремі такі приблизно квадратні житла-напівземлянки відкриті і на інших поселеннях Прикарпаття і Західного Побужжя (Рудники, Березець, Неслухів та ін.) [5. С. 161–172; 29]. Останні, на відміну від згаданих вище, мають глиняні печі, вирізані в глиняному материковому останці, спеціально залишеному в одному із кутів напівземлянки, при підготовці під неї котловану. Цікаво, що на празько-корчацьких і райковецьких пам'ятках в цих мікрорегіонах також будувались глиняні печі, а не кам'янки. Майже на кожному із черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністер'я, як і в Теремцях у деяких житлах були підвальні ями і материкові підвищення під стінками. Останні облицьовані дерев'яними плахами і слугували лавами або лежанками.

Якщо врахувати, що усі житла на поселеннях прязько-корчацької культури склавинів – це підквадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою в одному із кутів (в окремих регіонах Волині, Західного Побужжя – з глиняною піччю, вирізаною в материковому останці), то можна вважати, що за характером топографії, планування і житлобудування, досліджені поселення, як в римський період, так і ранньосередньовічний, належали одним і тим же етнічним групам. Поселення в Теремцях – свідок саме такої перехідної слов'янської пам'ятки на межі другої та третьої чверті I тисячоліття н. е.

Найближчими аналогіями до наших жител у попередніх культурах є напівземлянки волино-подільської (зубрицької) культури. Вони переважно підквадратні із стінками з дерев'яних колод, впущених в пази вертикальних стовпів. На відміну від теремцівських жител, на поселеннях волино-подільської (зубрицької) груп I–II ст. н. е. кількісно переважали житла саме стовпової конструкції над зрубними. Замість печей, вони опалювалися вогнищами [15. С. 35–42].

Таким чином, домобудівництво на поселенні в Теремцях має місцеву етнографічну основу, традиційну в цьому регіоні, яка доживає до давньоруських часів.

Це підтверджують виявлені у житлах та господарських спорудах керамічні комплекси та інші речові матеріали, які доповнюють характеристику поселення.

Керамічний матеріал, зібраний на поселенні в Теремцях, складається з ліпного та гончарного посуду місцевого виробництва, а також імпортного, переважно амфорного, матеріалу, завезеного із римських придунайських і причорноморських провінцій.

В усіх 29 житлах і переважній більшості господарських ям керамічні комплекси склалися з ліпного та гончарного посуду у різних кількісних співвідношеннях. Найменшу кількість гончарної сіроглиняної кераміки (5–25 %) знайдено в житлах №№ 7, 8, 16, 19, 21, 24; найбільшу (87–90 %) – в житлах №№ 1, 3, 6, 25. У житлах № 6 і № 21 знайдено досить виразні фрагменти імпортних жовтоглиняних глеків (рис. 6, 30), приблизні аналогії яким знаходимо в кераміці IX та X шарів Афінської Агори, що датуються відповідно кінцем IV–V ст. [40. Р. 83. Pl. 29]. У житлі № 14, датованому бронзовою трьохпальчатою фібулою першої половини V ст. гончарний посуд складав 53 %, ліпний – 47 %. Показовим у цьому плані є житло № 21. Ця напівземлянка з піччю-кам'янкою загинула у вогні. Вона перекрита горілим прошарком з включенням шматків обгорілих плах, випаленої глини, попелу, вугликів. Керамічний комплекс житла, який можна вважати закритим, представлений 189 фрагментами ліпного і 48 фрагментами сіроглиняного гончарного посуду, що становить відповідно 80 і 20 %. Заслугує на увагу і керамічний комплекс із житла № 5, що датується скляним конічним кубком кінця IV–початку V ст. Він включає 29 % ліпного і 71 % гончарного посуду. Як і в інших житлах частина ліпної і гончарної кераміки житла № 5 походить з печі-кам'янки.

У середньому, керамічні комплекси у напівземлянках Теремцівського поселення, за винятком двох (№ 3 і № 13), на характеристиці яких ми зупинимося окремо, становлять 52,7 % ліпного та 46,3 % гончарного посуду.

Напівземлянки № 3 і № 13 відрізняються як за внутрішнім обладнанням, так і за характером керамічного комплексу. У них немає опалювальних споруд та практично ліпного посуду, що становить не більше двох відсотків від усієї знайденої кераміки. Ліпна кераміка не знайдена також у семи господарських ямах.

Крім того, в п'яти інших господарських ямах ліпна кераміка становить лише два відсотки керамічного комплексу. Ці об'єкти виділяються й стратиграфічно. У трьох випадках вони перекриваються напівземлянками з печами-кам'янками. Так, яма "А" перекрита житлом № 1, яма "Б" – житлом № 6, причому в обох випадках на гумусному заповненні ям залягали завали каміння із зруйнованих печей, що підкреслює чіткість стратиграфічних спостережень. Напівземлянка № 13 в значній частині перекрита житлом № 10, напівземлянка № 3 частково перекрита господарською ямою № 7, у комплексі якої поєднуються гончарна та ліпна кераміка (остання становить 25 %). Яму № 7, у свою чергу, частково перекривають житла № 4 і № 5 (див. рис. 2, 3).

Вертикальна стратиграфія та особливості керамічних комплексів розглянутих вище об'єктів дозволяють віднести їх до окремого, нижнього, ранішого горизонту. До цього горизонту відноситься і напівземлянка № 29, відкрита в траншеї № 2 на північній околиці поселення, у комплексі якої не більше 11 % ліпного посуду; господарські споруди № 1 і № 2 та деякі господарські ями. Встановлення часу цього горизонту ускладнює брак добре датованих речей. На підставі кераміки, пізніх варіантів підв'язних фібул, фрагментів амфор, бронзового пінцета, прикрашеного фасетками, всю групу об'єктів нижнього горизонту можна віднести до IV ст.

Верхній, пізніший горизонт складають усі інші напівземлянки з печами-кам'янками та приналежні до них господарські ями, що датуються кінцем IV–першою половиною V ст., а деякі доживають до VI ст.

Важливою особливістю жител верхнього горизонту, мабуть хронологічною, є наявність печей-кам'янок у кожному з них. Зв'язує об'єкти двох горизонтів, що відображають три хронологічні періоди на Теремцівському поселенні, напівземлянка № 17 (див. рис. 2). Це невелика квадратна будівля зрубної конструкції, яка нічим не відрізняється від жител верхнього горизонту та напівземлянок, характерних для празько-корчацької культури V–VII ст. на Дністрі. Брак будь-яких слідів печі або вогнища пов'язує її з житлами першого горизонту. Керамічний комплекс напівземлянки № 17 становить 64 % гончарного і 36 % ліпного посуду, що повністю відповідає характеристиці пам'яток черняхівської культури на Верхньому і Середньому Дністрі.

Кераміка з об'єктів верхнього горизонту досить своєрідна. На відміну від керамічних комплексів, добре відомих із слов'янських поселень VI–VII ст., вона, крім ліпного посуду, має і гончарний. Практично у всіх відкритих об'єктах у різному співвідношенні виступає ліпний і гончарний посуд. При цьому гончарний посуд, як і на інших пам'ятках черняхівської культури Подністер'я, досить різноманітний (горщики, миски, вази, глечики, піфоси).

Загалом, за набором форм та складом керамічної маси, ліпна кераміка, зібрана на поселенні у Теремцях, з одного боку, ще зберігає традиції керамічного виробництва та етнографічні риси черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністер'я, з другого боку, вона наближається до посуду, характерного для ранньосередньовічних слов'янських пам'яток празько-корчацької культури, або поповнюється новими притаманними їм формами (сковорідки). Окремі ліпні керамічні комплекси із жител №№ 7, 9–11, 24 і ями № 31 при наявності у них, порівняно значної кількості фрагментів гончарного посуду, характеризуються рисами, типовими для слов'янських пам'яток

раннього середньовіччя. Ліпний посуд представлений горщиками, що складають основну частину ліпної кераміки, а також мисками кухликами, сковорідками.

Порівняно значна кількість виявлених на поселенні ліпних горщиків дозволяє розділити їх на низку типів.

До першого типу (підтип "а") відносяться горщики з ледь розхиленими вінцями, високо, майже під шийку, поставленими крутими плечиками, звуженим до низу корпусом (з плоским дном). Переважно – це відкриті посудини, діаметр вінець яких дорівнює найбільшій випуклості корпусу або дещо менший (рис. 7, 9). Вони знайдені у декількох житлах (№ 9 і № 10) та на вогнищі № 2 за межами споруд. Аналогічні горщики відомі на Верхньому і Середньому Дністрі у незначній кількості як на поселеннях черняхівської культури (Бовшів-II) [2. Табл. 11, 13], так і на поселеннях празько-корчацької культури (Рашків-II–III) [3. Табл. XV, 10, 14], у Кодині на річці Прут та ін. До цього типу (підтип "б") можна віднести, ще три близькі за формою горщики із Теремців (житло № 16) з прямим вінчиком, прикрашеним нарізами та виразно підкресленою виділеною шийкою (житло № 12; див. рис. 6, 7).

Як окремих підтипів I типу представляють горщики з високо поставленими крутими, але менш підкресленими плечиками і низьким ледь розхиленим вінчиком із житла № 7 та ін. Діаметр вінчиків менший від найбільшої випуклості посудин (рис. 8, 1, 2).

Найширше виступають горщики другого типу, знайдені майже в кожному житлі та багатьох господарських ямах. За розмірами і призначенням вони диференціюються на дві групи. Найбільшу кількість складають кухонні посудини середніх розмірів і дещо менші від них, які використовувалися для приготування їжі. Зустрічаються і більші від середніх посудини, які використовувались для збереження крупи або інших сипких припасів.

Горщики мають злегка розхилені вінця із заокругленим краєм, в одиничних випадках прикрашеними нарізами. Плечики випуклі менш круті, ніж в горщиках першого типу, але поставлені у верхній частині посудини. Діаметр по вінцях дещо менший від діаметра найбільшої опуклості горщика. Корпус плавно донизу звужений, дно плоске і завжди з меншим діаметром, ніж діаметр по вінцях.

Горщики цього типу можна поділити на два підтипи, виходячи з постановки плечиків, які бувають заокруглені або пологі (див. рис. 7, 6). Серед горщиків другого типу виділяються посудини із різко розхиленим високим вінчиком, відомі із багатьох поселень черняхівської культури (див. рис. 8, 4, 5).

До третього типу відносяться високі, вузькі горщики, що мають форму близьку до банковидної, вінчики виразно розхилені, із заокругленим краєм, в окремих екземплярах з насічками, а в одному випадку з пальцевими вдавленнями. Діаметр горла дещо менший від найбільш розширеної частини посудини, яка припадає на її верхню половину (див. рис. 8, 6). Цей тип горщиків в одиничних випадках з'являється у наприкінці другої чверті I тисячоліття н. е., зокрема на поселеннях, які доживають до середини V ст. Аналогічні горщики відомі на поселеннях празько-корчацької культури Подністер'я і Попруття, зокрема в Кодині [21. Табл. 3, 1–3] і Рашкові-III [3. Табл. LX, 2], в одиничних екземплярах вони виявлені і на поселеннях райковецької культури – Рашків-I [7. Рис. 6, 7].

Окремий четвертий тип складають ліпні горщики з широким горлом і прямими або ледь розхиленими вінцями та слабко вираженими плечиками (збереглося декілька екземплярів, що дозволяють визначити їх форму). Корпус плавно звужується до низу, дно – плоске (рис. 9, 2, 3). Дві такі посудини виявлені у закритому комплексі згорілого житла № 21, а також у житлі № 26 і на вогнищі № 2, відкритому за межами жител. Широкогорлі горщики значних розмірів вкопані у долівку житла біля печі-кам'янки розчищені нами на черняхівському поселенні в с. Черепин на Львівщині [2. Табл. XLVI, 1, 14]. Житло № 8, у якому вони знайдені, датується залізною фібулою кінцем IV–першою половиною V ст. н. е. Вони використовувались для збереження сипких продуктів. Широкогорлі ліпні горщики середніх розмірів відомі із багатьох інших черняхівських поселень на Верхньому і Середньому Дністрі. Зокрема, вони знайдені на трьох поселеннях (Бовшів-II, Дем'янів, Куропатники), досліджених нашими експедиціями у 1962–1992 рр. на р. Гнила Липа [6]. Цей тип горщиків продовжує побутовати і на слов'янських ранньосередньовічних поселеннях [3. Рис. 5; 7. Рис. 67, 1; 72, 7; 74, 12].

Окремий тип складають високі горщики, виявлені у декількох житлах Теремцівського поселення. Вони мають злегка розхилені вінця виразну шийку високо поставлені плечики і звужений корпус (див. рис. 9, 1). Близькі за формою горщики в одиничних екземплярах з'являються на Поліссі уже в перших століттях н. е. Такий же горщик виявлений нами у житлі № 1 на поселенні черняхівської культури III–IV ст. н. е. у с. Куропатники на р. Гнила Липа разом з кістяним багатоскладовим гребенем і уламком ручки амфори акерманського типу.

Аналогічні одиничні посудини виявлені нами у двох житлах (№ 52 і № 53) на поселенні празько-корчацької культури Рашків-III. Варто звернути увагу на те, що в обох цих житлах виявлено фрагменти гончарних сіроглиняних посудин, типових для пам'яток черняхівської культури. Вони в поєднанні із ранніми формами ліпного посуду датують або житла V ст. н. е. [3. Рис. 6, 12].

У двох житлах (№ 24 і № 26) знайдені одиничні горщики, які за профілюванням верхньої частини посудини не відрізняються від горщиків другого типу, охарактеризованого вище, але їхня нижня частина помітно розширена, а відповідно і дно, яке за діаметром мало поступається перед діаметром горловини. Такі посудини знайдені нами в раніших комплексах на верхньодністрянському черняхівському поселенні Бовшів-II у заплаві р. Гнила Липа. Одиничні посудини з помітно розширеною нижньою частиною і широким дном відомі і на поселеннях Подністер'я, що відносяться до празько-корчацької культури. Зокрема, такий горщик знайдений нами на поселенні Рашків-II [3. Рис. 6, 6, 7].

Більше десятка горщиків представляють одиничні форми. Один із них (яма № 7) має нахилені досередини вінця і ребристий перелом боковин. На нижню частину посудини нанесено врізне штрихування, характерне для аналогічної форми горщиків пшеворської культури. У цій же ямі, а також у житлі № 17 знайдені невеликі горщики з ребристим переломом плечиків, поставлених у верхній частині посудини. Вони мають розширену нижню частину, а відповідно і денця.

На окрему згадку заслуговує порівняно значна група горщиків, які хоч і в одиничних екземплярах, виявлені у багатьох житлах, господарських ямах на поселенні у

Теремцях. За формою, постановкою і конфігурацією вінець, профілюванням боковин, нерідко і за складом керамічної маси, ці посудини наслідують відповідні форми гончарного посуду (див. рис. 6, 2). Для Верхнього і Середнього Подністер'я та Попруття, де керамічні комплекси черняхівської культури складаються з ліпного і гончарного посуду, це типова картина. Крім горщиків, серед них трапляються окремі піфосоподібні посудини з широкими горизонтальними вінцями, що наслідують гончарні піфоси. У напівземлянці № 28 знайдено верхню частину ліпного глечика, який за складом тіста та профілюванням горловини відтворює форму типових гончарних черняхівських глечиків. Верхню частину такого ж гончарного глека знайдено в житлі № 25 на поселенні у Теремцях. На нашу думку, ліпні горщики із житла № 6 є незаперечними копіями гончарних горщиків із цього ж житла. Узагальнюючи, можна, навіть слід звернути увагу, на той безперечний факт, що виділені нами ліпні горщики за конфігурацією близькі гончарним, і мають відповідники у керамічних комплексах тих самих або сусідніх жител і господарських споруд поселення у Теремцях. Хочу пригадати, що на протилежному правому березі Дністра навпроти Теремцівського поселення у III–IV ст. існувала провінційно-римська факторія з добре організованим виробництвом глиняного гончарного посуду і скляних виробів [25. С. 67–80]. Очевидно, продукція саме цих майстрів становила основну частину кераміки та скляних кубків на поселенні у Теремцях і була, з одного боку, об'єктом наслідування, а з другого, самі майстри пристосовували форми своїх виробів до форм місцевого ліпного посуду.

У житлі № 9 знайдено фрагменти верхньої частини оригінального ліпного горщика, що має різко розхилені профільовані вінця та видовжений корпус (див. рис. 7, 10). Близькі за формою горщики відомі на території Білоруського Полісся ще з періоду пізньозарубинецької культури.

Окремі форми у групі ліпного посуду становлять кухлики на піддоні, миски та сковорідки. Повністю збережений конічний кухлик на піддоні знайдений у господарській ямі № 7. Його діаметр по вінцях – 14 см. Уламки вінець таких же ліпних конічних кухликів знайдені у житлах № 1 та № 4. Конічні кухлики у Верхньому та Середньому Подністер'ї відомі майже з кожного більш-менш широко розкопаного поселення черняхівської культури. По декілька екземплярів знайдено в опублікованих нами керамічних комплексах на декількох поселеннях на р. Гнила Липа. Вони виступають на черняхівських пам'ятках зі заглибленими житлами у Подніпер'ї та на поселеннях типу Боромлі Дніпровського Лівобережжя, але в дещо меншій кількості. Одиначні конічні кухлики у Верхньому Подністер'ї відомі з пам'яток перших століть н. е. липицької культури. На півдні, у Подніпер'ї, вони притаманні сарматським пам'яткам, а на півночі зустрічаються на пам'ятках зарубинецької культури.

Невеликі ліпні кухлики з дещо розхиленими вінцями, виразною шийкою та випуклими високо поставленими плечиками виявлені у чотирьох житлах (№№ 16, 18, 21, 22) у Теремцях (див. рис. 9, б) В тісті є дрібні домішки шамоту, поверхня заглажена, темно-сірого кольору. На території Верхнього і Середнього Подністер'я вони не мають прототипів на раніших пам'ятках, але в одиначних випадках зустрічаються на поселеннях празько-корчацької культури, наприклад у Рашкові-III [6. Рис. 6, 5].

У керамічних комплексах жител № 7 і № 12 та господарській ямі № 21 виявлені глибокі, розкриті ліпні миски (див. рис. 6, 1; 8, 10). Вони мають злегка розхилені високі вінця, виразні з переломом плечики, різко звужені до низу боковини та, очевидно, плоске денце, можливо на піддоні. Тобто за формою вони наслідують гончарні миски, що у багатьох житлах та господарських ямах на поселенні у Теремцях становлять значну частину виявленого гончарного посуду з пролощеною поверхнею. Такі гончарні миски відомі на багатьох інших поселеннях черняхівської культури. В одиничних екземплярах глибокі ліпні миски трапляються на поселеннях празько-корчацької культури, наприклад у Рашкові-III [3. Табл. LIV, 8]. Одна з мисок знайдена у житлі № 52 разом із денцем від сіроглиняного горщика, типового для пам'яток черняхівської культури.

У п'яти житлах (№№ 7, 9–11, 24) та одній господарській ямі (№ 31) на поселенні у Теремцях знайдені сковорідки. Вони мають низькі майже прямі бортики, у двох випадках (житла № 7 і № 11) з нарізами по краю вінця та товсті плоскі денця. Діаметр по вінцях 11–26 см (див. рис. 7, 11–16; 8, 14–15).

Другу групу посуду на поселенні в Теремцях складають фрагменти гончарної сіроглиняної кераміки, типової для черняхівської культури. Вони у різній кількості знайдені в усіх відкритих житлових об'єктах та господарських ямах (див. рис. 6–9) незалежно від часу існування.

Як відомо, гончарний сіроглиняний посуд широко використовувався мешканцями черняхівських поселень, хоч і в різній кількості, а також якості щодо розмаїття форм та орнаментативності. Поселення в Теремцях, зокрема, об'єкти нижнього горизонту, характеризуються наявністю, порівняно значної кількості гончарної кераміки, яка за кількістю часто переважає над знахідками ліпного посуду. В керамічних комплексах жител і господарських ям верхнього горизонту, що заходять у V ст. і декількох пізніших, кількість гончарного посуду зменшується. Одночасно змінюється кількісне співвідношення груп ліпної і гончарної кераміки на користь ліпної.

На відкритій площі (2520 м²) на поселенні біля с. Теремці слідів гончарного виробництва або гончарних печей не виявлено. Гончарна кераміка, очевидно, надходила із сусіднього поселення провінційно-римської факторії, розташованої біля с. Комарів, про що говорилось вище. Разом з тим, виникає низка запитань, пов'язаних з хронологічним співвідношенням обох поселень: Комарова, яке датується III–IV ст. н. е. і Теремців, що виникає скоріш за все лише у IV ст. і продовжує існувати у V ст. та ранньому середньовіччі. П'ять виявлених жител на поселенні у Теремцях, де знайдено сковорідки, не типові для пам'яток римського часу Подністер'я. Вони за характером ліпної кераміки не можуть датуватися раніше VI ст., хоча в кожному із них виявлені в більшій, чи меншій кількості фрагменти гончарного сіроглиняного посуду.

У пошуках причин ми допускаємо два альтернативні розв'язки питання наявності ліпного і гончарного посуду у тих житлах та господарських ямах, що доживають до раннього середньовіччя.

У деяких із них можна визнати механічне змішування ліпного і гончарного посуду шляхом потрапляння у їхнє заповнення фрагментів гончарної кераміки із культурного шару раніших об'єктів римського часу. Це, у першу чергу, відноситься до житла-напівземлянки № 10, у якому група гончарної кераміки (39 фрагментів) складає 58 %.

Воно у значній частині перекривало ранішу черняхівську напівземлянку № 13 (див. рис. 2), насичену великою кількістю гончарного посуду (98 %). Щодо жител № 9 та № 11, а також ями № 31, де гончарний посуд налічує відповідно 34 %, 40 %, 50 %, можливо, і до житла № 17 (група гончарної кераміки – 25 %) та інших, які також доживають до раннього середньовіччя, то наявність у них поряд з ліпною керамікою, гончарної можна трактувати як їх співіснування на Середньому Дністрі до цього часу. Аналогічну картину ми спостерігаємо на ранньосередньовічному слов'янському поселенні у Рашкові на Дністрі і на багатьох слов'янських поселеннях раннього середньовіччя у Румунії. В цьому відношенні заслуговує на увагу поселення празько-корчацької культури у с. Глибока на Буковині. Тут, як і на поселенні у Теремцях, в усіх відкритих житлах поруч з ліпною керамікою, виявлені уламки гончарного сіроглиняного посуду (від 2 % до 17 %). На цьому поселенні відкрита гончарна майстерня – двохярусний гончарний горн, який челюстями виходив до напівземлянково житла № 12“а” з піччю-кам'яною. На думку автора розкопок Л. В. Вакуленко та Б. О. Тимошука “...зв'язок горна із слов'янською напівземлянкою не викликає будь-якого сумніву” [9; 26. С. 12–13]. Як і в декількох напівземлянках на поселенні у Теремцях, житлі № 12, крім горщиків, виявлено і сковорідку.

За складом керамічної маси і технікою обробки поверхні гончарний посуд із поселення в Теремцях можна розділити на дві підгрупи.

До першої підгрупи відноситься посуд, виготовлений з відмудленої добре вимішаної глини з гладкою переважно пролощеною поверхнею. Другу підгрупу представляє посуд зі значними домішками піску в глині, слюди або кварцу. Його поверхня шершава, інколи прикрашена вглибленим орнаментом.

Відмінна структура і техніка підготовки керамічної маси (глини), а також деякі відмінні форми посуду, порівняно з першою підгрупою, визначаються його функціональним призначенням. Кераміка першої підгрупи являє собою високоякісний столовий посуд, часто прикрашений вишуканим пролощеним орнаментом. Основні форми: миски, горщики, глечики, кубки, а також окремі вази. Друга підгрупа представлена кухонними горщиками для приготування їжі та піфосоподібними посудинами для зберігання сипких продуктів.

Найчисельнішими серед гончарного посуду першої підгрупи є миски, столове призначення яких визначає їхнє масове використання на усіх черняхівських поселеннях Середнього і Верхнього Подністер'я. На поселенні у Теремцях вони знайдені у більшості жител та багатьох господарських ямах, зокрема, у напівземлянкових господарських спорудах (№ 1 і № 2), що служили коморами (рис. 10, б, 7).

До першого типу належать миски з легкорозхиленими вінцями і плавним переходом у похилі плечики, поставлені приблизно посередині висоти посудини.

Миски переважно закриті, тобто діаметр вінець менший від діаметра найбільшої випуклості плечиків. Краї вінця овальні, в окремих випадках дещо потовщені. У наших мисках денця не збереглися. Але аналогічні миски з інших поселень Середнього Подністер'я мають денця на кільцевому плоскому піддоні. Одна з мисок першого типу із житла № 1 у верхній частині плечиків прикрашена пролощеним сітчастим орнаментом.

Миски другого типу також мають дещо розхилені або прямі вінця, нерідко прикрашені пружком та ребристий перелом при переході вінець у плечики. Діаметр по вінцях або дещо менший від діаметра по лінії перелому, або дещо більший. Дві миски із господарсько споруди № 1 (комори) орнаментовані. Одна з них прикрашена по шийці пружком, інша опоясана пролощеним поясом замкнутим зверху пружком, а знизу продавленою лінією. Між ними нанесені подовгасті овали (див.рис. 10, б).

Третій тип представлений лійчастими відкритими мисками. Вони мають розхилені назовні вінця з потовщеним краєм, виразну шийку, плечики з ребристим переломом, лійчато звужені до низу бочки і дно на кільцевому піддоні. Діаметр по вінцях виразно перевищує діаметр по лінії плечиків.

Описані типи мисок можна вважати характерними для поселень на Верхньому і Середньому Дністрі. Миски другого типу та лійчасті миски за кількістю переважали на придністровських черняхівських поселеннях, зокрема на поселенні Бовшів-II [б. Табл. 2, 12; 3, 2; 4, 6]. На цьому поселенні мисок більше, ніж у Теремцях.

Окремий тип складають глибокі миски-вази. Їх характерною рисою є наявність на усіх знайдених екземплярах широких горизонтальних “Г”, або “Г”-подібних вінць, інколи орнаментованих пролощеним орнаментом. В усіх екземплярах, виявлених в Теремцях вінця на переході у плечики, підкреслені одним або двома пружками, між якими є пролощена зигзагоподібна лінія (див. рис. 8, 17). Плечики або плавно переходять у бочки, або відділяються ребристим переломом. Денця плоскі на кільцевому піддоні.

Глибокі миски-вази хоч і не у великій кількості, але зустрічаються на переважній більшості черняхівських поселень Середнього і Верхнього Дністра. Окремі з них виділяються наявністю трьох широких ручок [б. Рис. 41, 8].

На Середньому і Верхньому Подністер’ї гончарні миски, як столовий посуд, нерідко оздоблений пролощеним орнаментом або пружками, у масовому вжитку з’являються лише у III ст. н. е., тобто у період черняхівської культури. Як одиничні знахідки миски виявлені на окремих поселеннях ранішої липицької культури Верхнього Подністер’я. Але лише на тих (Незвисько, Ремезівці), які доживають до початку III ст. На липицьких поселеннях I–II ст. гончарних мисок не знайдено. Опубліковані у свій час миски із Новосілки Костюкової і Голіградів, що віднесені помилково до липицької культури, насправді, як і самі поселення, відносяться до черняхівського періоду. Проте миски близькі за формою нашим гончарним, на території Західної і Центральної Європи, відомі на кельтських пам’ятках, а в Україні – в грецьких містах Північного Причорномор’я відомі із рубежу ер, а навіть ранішого часу [34. Tabl. XCVI, 13; 37. Tabl. 1. S. 12a, 12b].

Іншою формою гончарного посуду першої підгрупи, виготовленого із спеціально відмуленої глини були горщики. Кількісно у Теремцях, як на усіх інших черняхівських поселеннях Середнього і Верхнього Подністер’я, їх менше, ніж мисок. У більшості жителі і господарських ям цієї категорії знахідок не було зовсім. Ця форма посуду була менш придатною для столу, ніж миски, а для кухонних та інших потреб використовувались в основному ліпні горщики, а також гончарні грубшої роботи, які на нашому поселенні є основними найчисельнішими категоріями знахідок.

На основі знайдених фрагментів у заповненні декількох жител та господарських ям, зокрема, фрагментів із господарської споруди № 1, з яких вдалося склеїти цілу посудину, встановлено загальний вигляд цієї категорії посуду. Усі виявлені на поселенні у с. Теремцях, склеєні або реконструйовані на рисунку, горщики, переважно їхні верхні частини схожі і відносяться до одного типу. Це опуклобокі горщики з більш або менш відхиленими назовні злегка потовщеними вінцями із заокругленими або горизонтальними краями. Вони мають пологі плечики, що приблизно посередині висоти посудини, або дещо вище, сягають найбільшої випуклості і поступово переходять у звужені боковини. Останні закінчуються плоским денцем, часто на плоскому або кільцевому піддоні. Горщики по плечиках опоясані одним або двома пружками. В одному випадку верхня частина горщика із житла № 5 між пружками прикрашена зигзагоподібною пролощеною лінією.

Реконструйований на рисунку горщик із господарської споруди № 1 повністю відповідає описаному типу. Його висота – 14 см, діаметр вінець – 12 см, найбільша випуклість – 14 см, діаметр денця – 6,5 см (див. рис. 10, 4).

Аналогії до горщиків знаходимо на синхронних пам'ятках всього ареалу черняхівської культури. Вони відомі на пам'ятках культури карпатських курганів. Подібні за формою і технікою виготовлення горщики відомі і на пам'ятках першої половини I тисячоліття н. е. на території Словаччини, зокрема, пряшівської культури [38. S. 233–300]. Вихідні форми горщиків можна простежити у Середньому і Верхньому Подністер'ї на пам'ятках липицької культури [2. С. 88].

Окрему категорію знахідок гончарної кераміки, виготовленої з відмуленої глини становлять глечики. Складено верхні частини більше десяти посудин, знайдених як у житлах, так і господарських спорудах (див. рис. 10, 2, 3). Їх можна розділити на два типи: з ручкою, що виходить з верхньої частини шийки посудини до плечиків, та без ручки. Перший тип кількісно значно переважає. Ці глечики мають переважно високу округлу шийку, інколи дещо розширену до верху. Шийка плавно переходить у помірно випуклі плечики, в деяких екземплярах виділені пружками. Пружками або уступцями в ряді посудин виділена і шийка. В переважній кількості глечиків плечики плавно переходять у до низу звужені боковини, що закінчуються денцем, переважно на кільцевому піддоні. Лише глечик із господарської ями № 33 виділяється ребристим переломом на переході плечиків у боки. Декілька глечиків із жител №№ 20, 25 і 29 або не мають ручок, або вони були прикріплені до бочків нижньої частини посудини, тому по її верхній збереженій частині цього не можна встановити. Їхня шийка як і в глечиків з ручкою, досить висока, у верхній частині дещо розширена, інколи опоясана пружками. Глечик із житла № 29 у верхній частині під краєм вінчика прикрашений пружком, над яким пролощено зигзагоподібну лінію (див. рис. 7, 1). Закінчуючи опис глечиків варто підкреслити, що їхня одноманітність на поселенні в Теремцях, порівняно з іншими черняхівськими поселеннями Середнього і Верхнього Подністер'я, вказує радше за все, на одне джерело походження, яким був сусідній гончарний центр біля с. Комарів на правому березі Дністра.

На окрему увагу заслуговують два імпортовані жовтоглиняні глеки, знайдені у фрагментарному вигляді в житлах № 1 та № 6 (див. рис. 6, 30). Серед гончарного посуду

першої підгрупи можна згадати ще два невеликі кубки, знайдені у фрагментарному вигляді в житлі № 4 і житлі № 16. Останній має злегка розхилені вінця з потовщеним заокругленим краєм та опуклі плечики, що плавно переходять у боковини. Денце на плоскому піддоні.

Друга підгрупа гончарного посуду характеризується наявністю значних домішок піску, кварцу і слюди в керамічній масі та шершавою поверхнею. Кількісно вона дещо переважає над посудом першої підгрупи, але поступається їй за різноманітністю форм, якістю обробки зовнішньої поверхні, способом орнаментативної багатства. Все це пояснюється функціональним призначенням цієї групи посуду. Він поруч із ліпним використовувався для кухонних потреб або як тара для зберігання зерна, чи отриманих з нього сипких продуктів (див. рис. 7, 27, 29).

Як і в групі ліпного посуду тут кількісно перше місце займають горщики; є декілька фрагментів товстостінних піфосоподібних посудин, одна миска та декілька конічних кухликів. Горщики можна розділити на два типи. До першого типу відносяться посудини з високо поставленими крутими плечиками, що плавно переходять у боковини. Вони мають розхилені назовні, в окремих випадках прямі, потовщені вінця із заокругленим краєм, в декількох випадках – з підтрикутним манжетоподібним, більш або менш виразну шийку, боки до низу звужені, дно плоске нерідко на піддоні. Посудини часто прикрашені по плечиках прямими горизонтальними лініями, нанесеними однією, двома або кількома полосками.

До другого типу відносяться горщики з пологими плечиками. Вони відрізняються від горщиків першого типу тим, що їхня найбільша випуклість припадає не на верхню частину посудини, а приблизно на її середину або дещо вище. Вінця розхилені назовні з потовщеним заокругленим краєм, в окремих випадках косо зрізаним, підтрикутноманжетоподібним, а навіть профільованим з виїмкою із внутрішнього боку. Як і горщики першого типу, вони орнаментовані смугами горизонтальних вглиблених ліній. В одному випадку плечики від шийки відділені пружком, а нижче прикрашені вглибленими лініями.

Гончарні горщики кухонного призначення зі значними домішками грубозернистого піску в тісті та шершавою поверхнею були поширені на значній території Південно-Східної і Центральної Європи, особливо у межах ареалу черняхівської культури. Вони зустрічаються у могильних та поселенських комплексах культури карпатських курганів [10. С. 124. Табл. 14, 71; 24. Табл. VI, 12, 14, IX, 6], а також на території Польщі на пізньопшеворських пам'ятках [2. С. 91]. Їхні прототипи можна знайти у Подунав'ї в межах римських провінцій [2. С. 91].

Піфосоподібні посудини на поселенні в Теремцях – одиничні. Фрагменти вінець, знайдені у житлах № 6 та № 13 дозволяють вважати їх аналогічними до піфосів уже відомих з інших поселень Подністер'я. Вони мають горизонтально сформовані вінця, в одному випадку прикрашені хвилястим орнаментом і високо поставлені опуклі плечики також орнаментовані багаторядною хвилею. Варто зазначити, що цей орнаментальний мотив у Подністер'ї з'являється не раніше III ст. н. е. з римських провінцій одночасно з привнесенням технології виробництва високоякісного гончарного посуду. Після занепаду черняхівської культури цей орнамент майже втрачається разом з гончарним

посудом провінційно-римського виробництва. Із поселень V–VII ст. відомі лише окремі ліпні посудини, прикрашені багаторядною хвилею. Цей технічний засіб орнаментатції відновлюється у Подністер'ї у VII–IX ст. з появою на слов'янських пам'ятках обточеного посуду на гончарному слаботораційному (ручному) колі.

У житлі № 17 на поселенні в Теремцях виялена одна миска, що за складом керамічної маси відноситься до другої підгрупи гончарного посуду. Вона має прямі вінця із заокругленим краєм та відділені пружком від них плечики. Останні колінчастим вигином переходять у звужені до низу бочки. Аналогічні або близькі за формою гончарні миски зі значними домішками піску і шершавою поверхнею зрідка зустрічаються на більшості черняхівських поселень Верхнього і Середнього Подністер'я та верхів'їв Західного Бугу. Вони виявлені в одиничних екземплярах на поселеннях у с. Черепині, Бовшеві, Ріпневі-II [2. С. 93].

У заповненні чотирьох жител (№№ 1, 9, 11, 20) та напівземлянкової господарської споруди № 2 знайдені фрагменти конічних кухликів, що за складом керамічної маси відносяться до другої підгрупи гончарного посуду. Найкраще зберігся конічний кухлик із житла № 20. Він має невиділені вінця з косо сформованим краєм, звужені до низу бочки та плоске денце. Його висота – 9,0 см, діаметр по вінцях – 16,5 см, діаметр денця – 7,5 см. Як і миски, гончарні конічні кухлики відомі із черняхівських поселень Дем'янів-II, Бовшів-II і Ріпнів [2. С. 93]. На багатьох інших поселеннях Верхнього і Середнього Подністер'я їх не виявлено.

Як зазначено вище, у цьому регіоні частіше на поселеннях черняхівської культури зустрічаються ліпні конічні кухлики, які, можливо, є прототипами гончарних. Вони в одиничних екземплярах відомі вже на липицьких пам'ятках I–II ст. н. е. Закінчуючи характеристику глиняного посуду місцевого виробництва зупинимося на питанні про походження його основних форм. Окремі типи ліпних горщиків своїм походженням пов'язані з пшеворською культурою [33. Tab. II, 6; VIII, 1; 35. Tab. V, 31; XXXI, 6; XIX, 19]. У раніший час (латен і рубіж нашої ери) форми аналогічні черняхівським горщикам, особливо першого типу, відомі на пам'ятках зарубинецької культури [14. С. 90. Рис. 4, 5, 6, 6, 6]. Інші форми ліпної кераміки, зокрема кухлики на піддоні, а також деякі елементи орнаменту успадковані від носіїв липицької культури та інших дако-гетських культур. Вплив останніх особливо відчутний на Нижньому Подністер'ї та Подунав'ї [13. С. 52–59; 19. Рис. 48, 2, 5; 54, 5, 9; 55, 8].

Певний вклад у розвиток ліпного посуду черняхівської культури внесло скіфо-сарматське населення. Це відноситься в першу чергу до пам'яток степової зони і, зокрема, Нижнього Подніпер'я та Подністер'я [20. С. 317–323; 22. С. 133–134; 23. С. 19].

Якщо в пошуках прототипів черняхівської ліпної кераміки ми зверталися в більшості до пшеворської і зарубинецької культур, то аналогії гончарній кераміці ведуть нас до римських провінцій Подунав'я та Причорномор'я.

Другу групу посуду становить гончарна кераміка. На території Верхнього Подністер'я гончарний посуд з'являється в готовому досконалому вигляді уже в пізньолатенський період. На поселенні Бовшів-I Галицького р-ну, Івано-Франківської обл. Л. І. Крушельницька виявила напівземлянкове житло останніх сторіч до н. е., де, поруч

із ліпним посудом, були і сіроглиняні посудини, виготовлені на досконалому гончарному крузі [16. С. 24–25]. Окремі з них мають графітовану поверхню, що є характерною ознакою кельтійської кераміки. У перших століттях н. е. гончарним посудом на Верхньому Дністрі користуються племена липицької культури. На липицьких пам'ятках він складає хоч і меншу, але досить помітну частину керамічних комплексів.

Наймасовіше поширення гончарного посуду на території Західної Волині і Верхнього Подністер'я припадає на III–IV ст. н. е., тобто на період, коли на згаданій території ми знаємо поселення черняхівської культури. В цей час у регіоні Південно-Східної Європи, зокрема України, з'являються гончарні горни. Останні виявлені і на території черняхівської культури у верхів'ях Дністра і Західного Бугу. Так у Неслухові відкрито дві гончарні печі, у Ріпневі і Сокильниках – по одній. На суміжній території Південно-Східної Польщі, у Новій Гуті під Краковом відкрито гончарний центр, який має більше сотні гончарних печей [32. S. 101–154; 39. S. 146–173]. Значний гончарний центр відкритий у Тропішові [20. С. 168]. На території України і Молдови у межах черняхівської культури гончарні горни виявлено більш, ніж у сорока пунктах. Все це дозволяє вважати, що гончарний посуд черняхівської культури виготовлявся на місці. Але наявність гончарних горнів як в межах черняхівської культури на території, України, Молдови і Румунії, так і в межах пшеворської культури на території Південно-Західної і Північної Польщі та інших синхронних культур на території Південно-Східної і Центральної Європи, поширених за межами римських провінцій [2. С. 94–98; 24. С. 108–109], не відповідає на питання, хто виготовляв цей гончарний посуд, такий єдиний за технологією, більшістю форм і орнаментальних мотивів. Чи це були місцеві майстри, чи гончарі – вихідці із римських провінцій. Відповідаючи на це запитання, слід врахувати ряд обставин. І переважну єдність конструкції гончарних печей на всій території Південно-Східної і Центральної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е., і їхню повну аналогічність з гончарнями причорноморських та придунайських міст римського часу, єдину технологію виробництва, а навіть, тотожність більшості форм, що разом отримали назву провінційно-римського стилю. Важливим є той факт, що на території Центральної і Південно-Східної Європи гончарний посуд з'являється уже в готовому, досконалому вигляді з гончарних центрів римських провінцій. Це відзначено багатьма дослідниками, які займалися вивченням пам'яток пізньоримського часу у різних районах згаданої території. Все це дозволяє вважати, що техніка гончарного виробництва на нашу територію принесена ззовні. Лише гончарі з глибокими традиціями і високими професійними навиками могли виготовляти такий досконалий і завершений посуд, який за своїми технічними і художніми якостями не поступається навіть перед виробами сучасних майстрів гончарної справи. Дослідник ранньослов'янських старожитностей П. М. Третяков вважав, що сіра кераміка характерна для полів поховань черняхівського типу, як і фібули та деякі інші речі, являють собою один із варіантів периферійно-римської культури [27; 28. С. 324–325]. Такої ж думки дотримуються польські дослідники, зокрема, Ю. Веловейські і Ю. Кмеціньські щодо гончарного посуду, виготовленого у гончарних центрах, відкритих на території Польщі [36. S. 244–245; 41. S. 119–120].

Проте, існують й інші погляди. Так частина німецьких дослідників, а за ними і деякі польські археологи (В. Антонович) пов'язують поширення гончарної техніки з

готськими впливами [30. S. 23; 31. S. 158–159]. Широке вивчення вельбарських пам'яток показало, що германські племена готів мали свою специфічну культуру. Вони користувалися ліпним посудом і, лише просуваючись у Північне Причорномор'я через територію України, поступово приєднувались до провінційно-римської культури та збільшували вживання в побуті гончарного посуду. Отже, вони як і інші племена, в тому числі і слов'яни, що жили на римській периферії, були не продуцентами, а споживачами культурних надбань цього краю. У радянській археологічній літературі свого часу був поширений погляд, згідно якого вся гончарна кераміка черняхівської культури виготовлялась місцевим слов'янським населенням, якому належать пам'ятки цієї культури [8. С. 119, 121; 17. С. 71–72; 18. С. 334]. Зараз ця точка зору також утратила своїх прихильників. Важко припустити, що населення, яке мало таких кваліфікованих гончарів і таке високоорганізоване гончарство, яке спостерігається за матеріалами черняхівської культури, потім повернулося до користування ліпним посудом, як це виходить із вивчення слов'янських пам'яток V–VII ст. н. е. на всій території їхнього поширення. Треба мати на увазі, що на території слов'ян на рубежі V–VIII ст. н. е. з'являється посуд, виготовлений на примітивному ручному крузі, що вказує на початок зародження гончарської справи і явно не узгоджується з постановкою питання про існування місцевого гончарства в першій половині I тисячоліття н. е., яким займалися місцеві слов'янські гончарі.

Порівняльне вивчення пам'яток черняхівської культури і слов'янських пам'яток VI–VII ст. дозволяє вважати, що корінне слов'янське населення, що на території Верхнього і Середнього Подністер'я входило до складу черняхівської культури не дивлячись на події, пов'язані з навалом гунів, не покинуло своїх земель. Все це приводить до логічного висновку, що цю територію покинули гончарі, які забезпечували його у першій половині I тисячоліття н. е. гончарним посудом. При цьому слід підкреслити, що це явище характерне не тільки для черняхівської культури, але й для багатьох інших культур Південно-Східної і Центральної Європи в середині I тисячоліття н. е. Отже, гончарі не належали до місцевих племен, які заселяли північно-східну римську периферію. Вони, як представники певної професії, жили у першій половині I тисячоліття н. е. у цих районах лише до того часу, доки існували сприятливі умови для розвитку гончарства і збуту своєї продукції. Коли ситуація змінилася, вони покинули цю територію. На питання, хто були ці гончарі, відповідає аналіз гончарних керамічних виробів черняхівської культури, прототипи яким, як і гончарним горнам, знаходимо на території римських провінцій. На основі співставлення цих фактів можна вважати, що гончарство у другій чверті I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної і Центральної Європи знаходилося у руках провінційно-римських гончарів. На користь цьому припущенню говорить і те, що час його занепаду співпадає з часом занепаду Римської імперії і втратою багатьох сфер впливу та варваризації придунайських областей, що були плацдармом поширення провінційно-римської культури на північ.

На пам'ятках слов'ян у VI–VII ст. н. е. на Подністер'ї і Волині повсюдно виступає ліпний посуд. Лише на найраніших із них, які виникають у V ст. н. е. (Зелений Гай, Устя, Катеринівка, Каветчина, Рашків-III та ін.) знайдені гончарні посудини, що свідчать про існування ще певних традицій гончарства. Однією з найбільш виразних пам'яток

середини I тисячоліття н. е., де поєднується ліпний і гончарний сіроглиняний посуд провінційно-римського стилю, є слов'янське поселення у Теремцях, що стало об'єктом нашого вивчення. Крім посуду, керамічні знахідки місцевого виробництва представлені пряслицями біконічних, циліндричних і конічних форм, а також плоскими, інколи виготовленими з черепка гончарної посудни.

Нечисленну групу імпоротної провінційно-римської тарної кераміки представляють уламки амфор. Серед них – фрагменти боковин з густим рифленням та фрагменти ручок. Датовати їх важко, але мабуть, амфорна тара надходила на поселення не тільки в III–IV ст., а й в гунський час, що підтверджують два імпортні глеки, датовані кінцем IV–V ст., про які згадувалося вище.

Серед інших знахідок Теремцівського поселення на увагу заслуговує масивна трьохпальчата бронзова фібула, знайдена на долівці між стінкою напівземлянки та піччю у житлі № 14 (див. рис. 6, 20). Вона відноситься до перехідного типу від двошарових до пальчатих. До нашої фібули досить важко підібрати точну аналогію. Досить близькою є позолочена фібула з поховання № 1 м. Веймар (Німеччина), що відноситься до південнорусько-дунайського типу й датується приблизно 400 р. н. е. та дещо пізніше. Нашу фібулу можна датувати першою половиною V ст. н. е. До IV ст. відносяться дві бронзові фібули – під'язна та з плоским приймачем. III–початком V ст. датуються конічні скляні кубки. До цього часу відноситься і бронзовий пінцет.

Із знарядь праці, виготовлених із заліза, слід згадати сверло, ножі, шила, предмети озброєння представлені залізним наконечником дротика з втульчастою насадкою (рис. 11, 1, 2, 4, 9–12). Хоч датуючі знахідки (фібули, скляні кубки, амфорний матеріал) не виходять за межі IV–V ст., ці дати не визначають верхньої часової межі існування поселення в Теремцях (див. рис. 11, 5–8). Керамічні комплекси з декількох жител (№№ 7, 9–11, 24) та яма господарського призначення № 24, у складі яких були сковорідки є незаперечним доказом того, що поселення існувало і в VI ст. н. е. Таким чином, поселення біля с. Теремці варто вважати перехідною пам'яткою від слов'ян-венедів, що були складовою частиною багатоетнічної черняхівської культури до празько-корчацької культури склавинів. Вони відкривають на території Дніпровського Правобережжя та Подністер'я ранньосередньовічний період.

Унікальність та наукове значення поселення IV–V ст. н. е. біля с. Теремці як перехідної пам'ятки від римського до ранньосередньовічного періоду, полягає в безперервності його існування у вказаних хронологічних рамках та виразності типологічних зв'язків як у житловому будівництві, так і в керамічних комплексах та інших матеріалах характерних для черняхівської і її наступниці празько-корчацької культури у Прикарпатті.

1. Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. – К., 1961.
2. Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981.
3. Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
4. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.

5. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. – К., 2002.
6. Баран В. Д., Готкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2006.
7. Баран Я. В. Слов'янська община. – Київ; Чернівці, 2004.
8. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964.
9. Вакуленко Л. В. Дослідження гончарної майстерні на Глибочькому поселенні // Слов'яноруські старожитності. – К., 1969. – С. 45–50.
10. Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. – К., 1977.
11. Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тысячелетия н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984.
12. Винокур Й. С., Горішній П. А. Бакота – столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994.
13. Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ. – 1976. – Вып. 17. – С. 35–66.
14. Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян. – К., 1978. – С. 72–91.
15. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.–IV ст. н. е.). – К., 1992.
16. Крушельницькая Л. И. Новый кельтский памятник в Верхнем поднестровье // Тез. докл. I симпози. по археологии и этнографии Юго-Запада СССР. – Кишинёв, 1964. – С. 24–25.
17. Махно С. В. Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 56–77.
18. Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957.
19. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006.
20. Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М., 1975.
21. Русанова И. П., Тимоцук Б. А. Кодын – славянское поселение V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
22. Сьмонович Э. А. О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье // КСИИМК. – 1956. – Вып. 65. – С. 131–135.
23. Сьмонович Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра // КСИИМК. – 1957. – Вып. 68. – С. 14–19.
24. Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н. е. – К., 1960.
25. Смішко М. Ю. Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 67–80.
26. Тимоцук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
27. Третьяков П. Н. Спорные вопросы этнического развития восточных славян // Тез. докл. на сессии отдел. ист. наук и пленуме Ин-та истории мат. культуры, посвящ. итогам археолог. исслед. – М.; Л., 1956. – С. 3–8.
28. Третьяков П. Н. Итоги археологического изучения восточнославянских племен // Исследования по славянскому языкознанию. – М., 1961. – С. 306–334.
29. Циглилик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. С. 104–110.
30. Antoniewicz W. Ślady kultury gockiej na ziemiach słowiańskich. – Warszawa, 1932.
31. Beninger E. Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei, Libevitzu. – Leipzig, 1930.
32. Gajewski L. Badania nad organizacją produkcji z okresu rzymskiego w Igołomi. // AP. – 1959. – Т. 3. – С. 101–154.
33. Hasegawa J. Chronologia i rozprzestrznienie ceramiki typu praskiego w Europie Środkowej. // Prace i Materiały. – 1975. – № 21.
34. Filip J. Keltové ve Střední Evropě. – Praha, 1956.
35. Kietlińska A., Dabrowska T. Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Gurek // Materiały starożytne. – 1963. – Т. IX.

36. *Kmiecinski J.* Osadnictwo słowiańskie i ceramika, siwa na terenie Kujaw i ziemi Leczyckiej // *Dawna kultura.* – 1955. – № 1.
37. *Knipovitsch T.* Die Kieramik Römischen Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitage. – Frankfurt am. Mein, 1929.
38. *Kolnik T.* Popelnicove pohrebisko z mladiej doby rimskiej a počiatku doby stahovania naradov v Očkove pri Piešť'anoch // *SA.* – 1956. – IV-2. – S. 233–300.
39. *Rejman T.* Problem ceramiki siwej na kole toczoney na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisly. // *WA.* – 1936. – T. XIV. – S. 146–173.
40. *Robinson H. S.* Pottery of the roman period chronology // *Athenian Agora.* – Princeton, New Jersey, 1959. – Vol. 5.
41. *Wielowiejski J.* Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności Południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim // *MS.* – 1960. – T. 6.

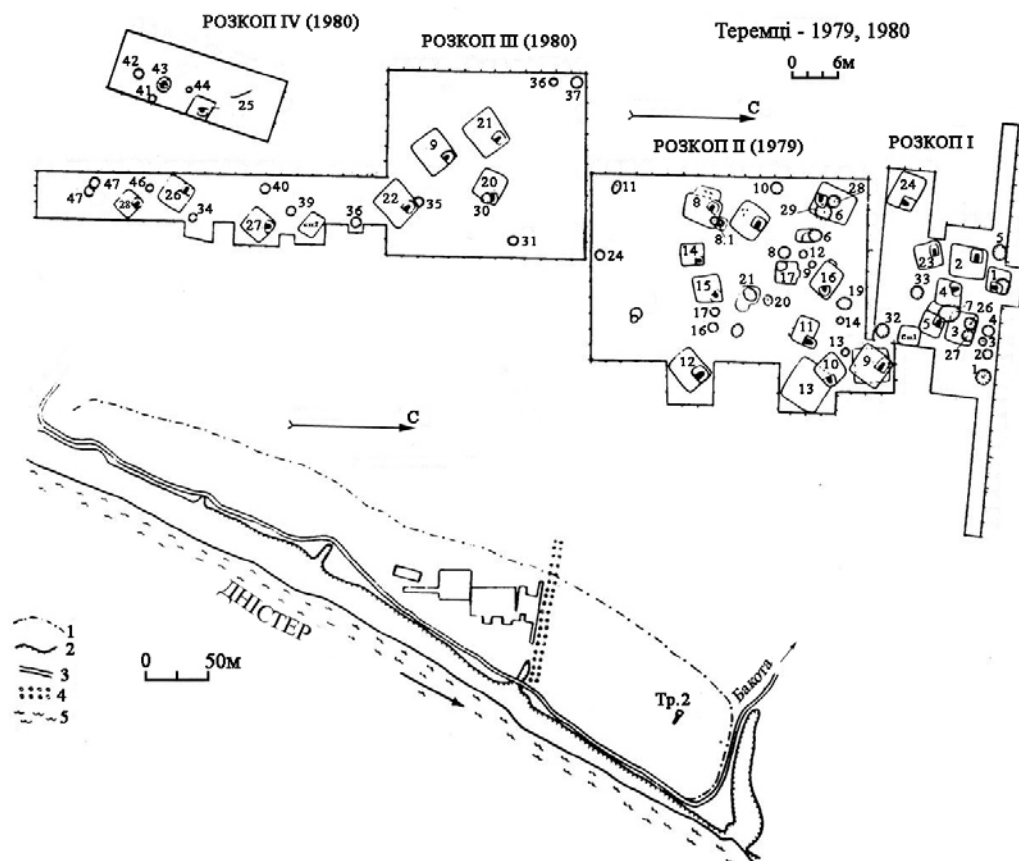

Рис. 1. Слов'янське поселення середини I тисячоліття н. е. на Середньому Дністрі:
 1 – межі поселення; 2 – берег Дністра; 3 – дорога;
 4 – лісопосадка; 5 – Дністер.

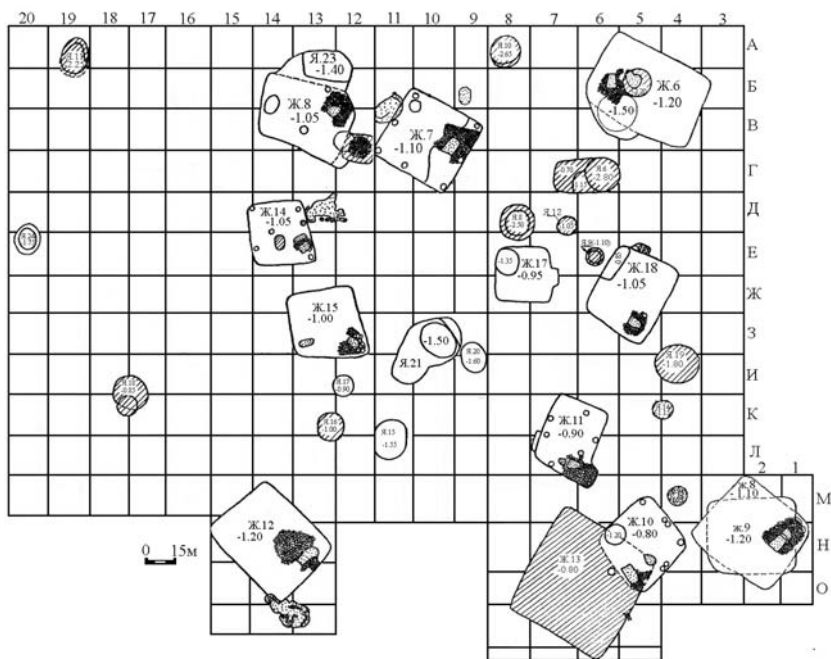

Рис. 2. Загальний план розкопу II на поселенні біля с. Теремці.
Об'єкти нижнього горизонту заштриховані.

Рис. 3. Теремці. Стратиграфія житла № 3, ями № 7 і жител №№ 4–5.

Рис. 4. Теремці, житло № 11.

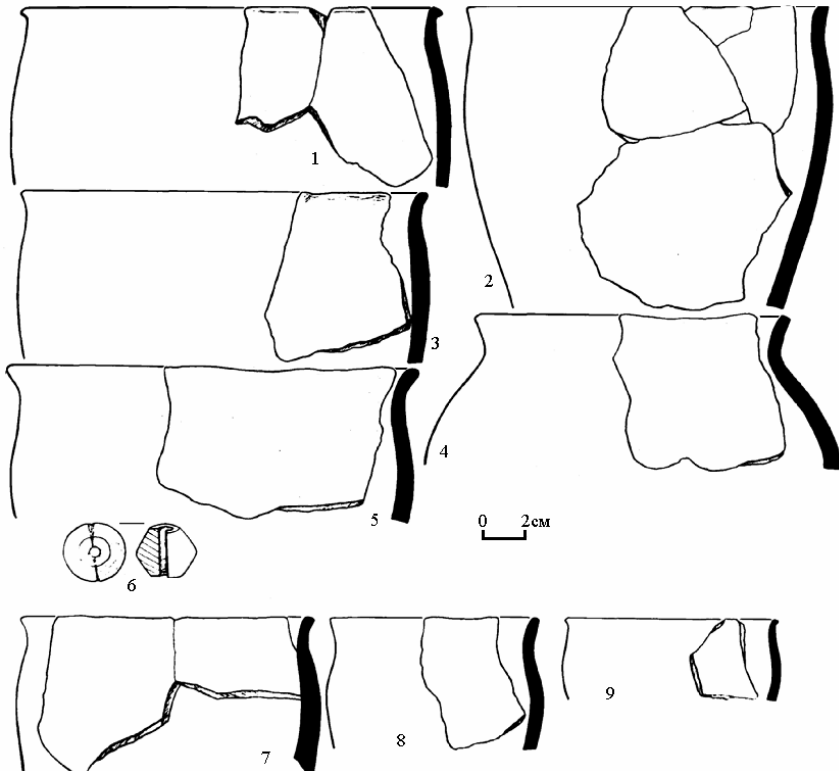

Рис. 5. Липний посуд і пряслице із вогнища № 2.

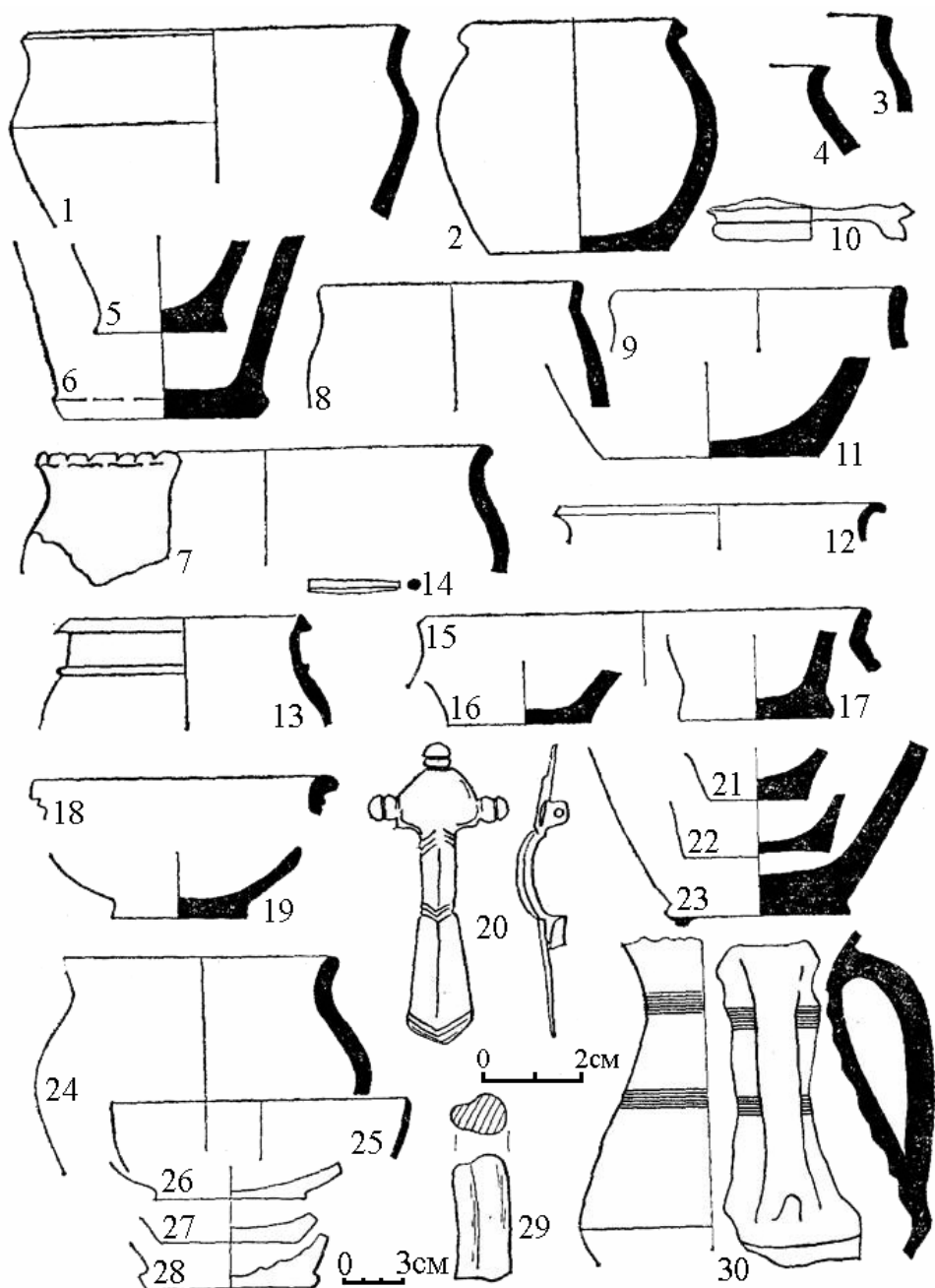

Рис. 6. Знахідки із житла № 1 (21–30), № 12 (1–14) і № 14 (15–20):
 1–8, 15–17, 21–24 – ліпний посуд; 9–14, 18–19, 27–30 – гончарний посуд;
 20 – бронзова фібула.

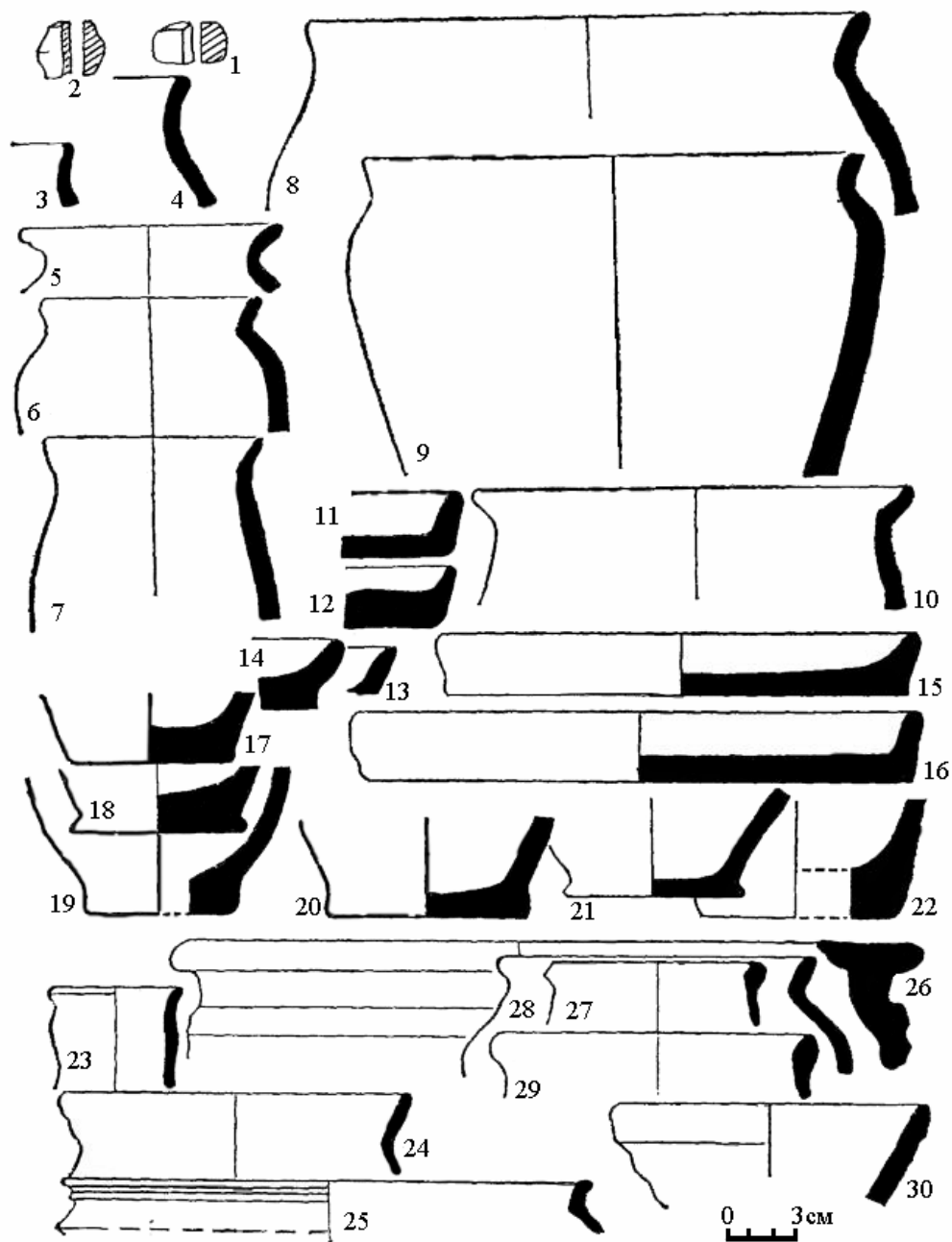

Рис. 7. Знахідки із житла № 9: 1, 2 – глиняні пряслиця, 3–22 – гончарний столовий посуд; 26–30 – гончарний кухонний посуд.

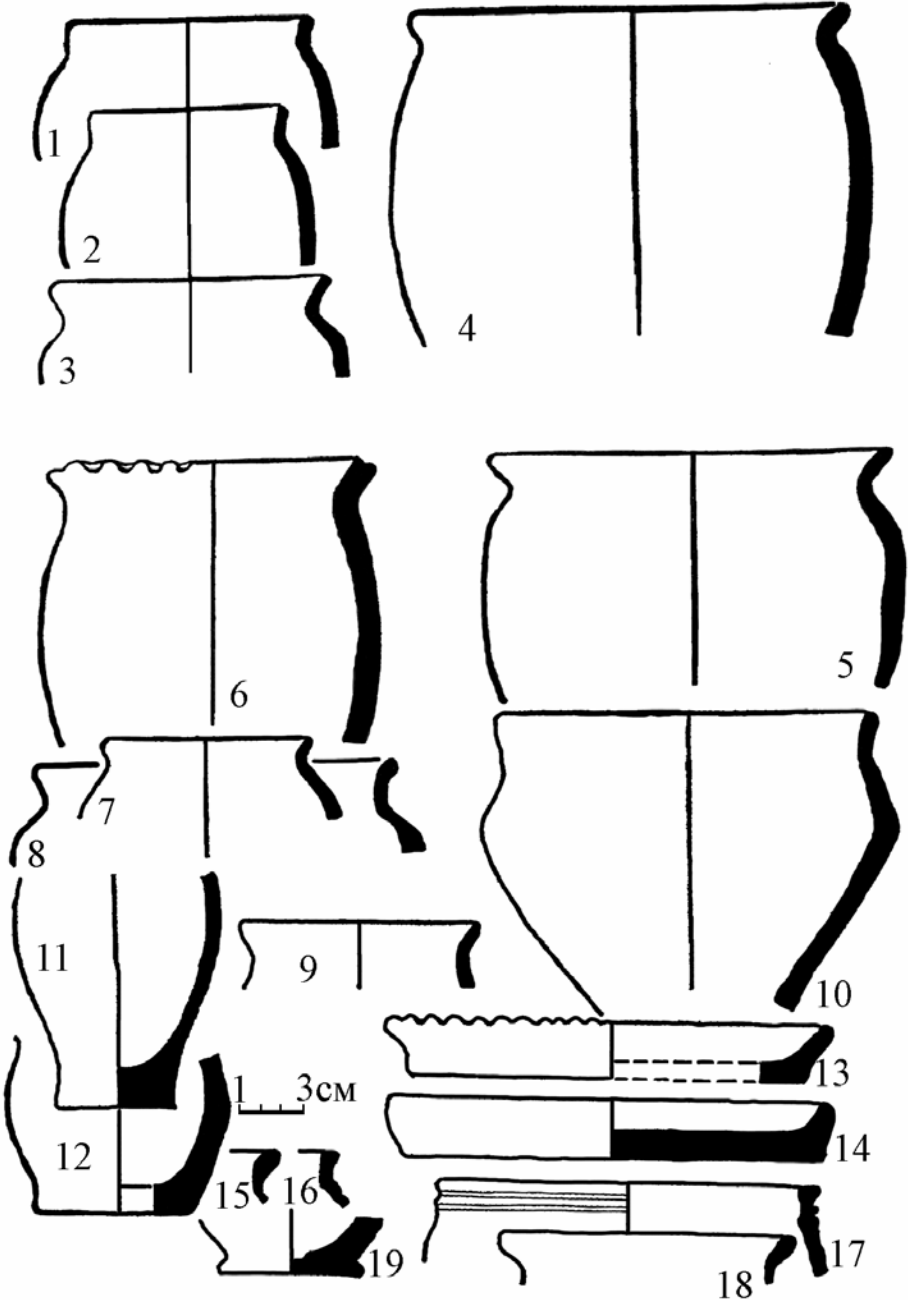

Рис. 8. Знахідки із житла № 7: 1-14 – ліпний посуд; 15-17 – гончарний столовий посуд; 18-19 – гончарний кухонний посуд.

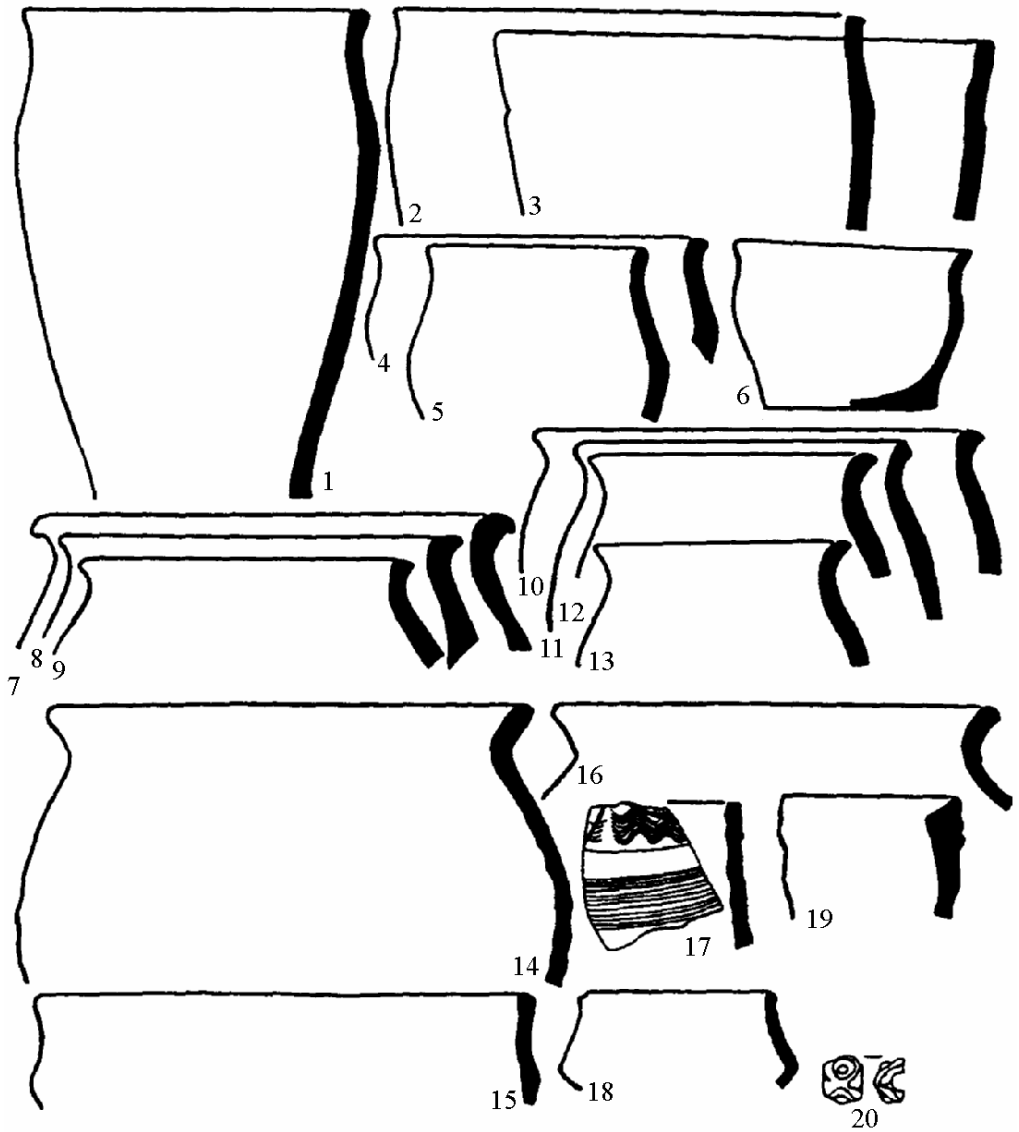

Рис. 9. Теремці. Знахідки із житла № 21: 1–13 – ліпна кераміка;
14–19 – гончарна кераміка; 20 – пастова намистина.

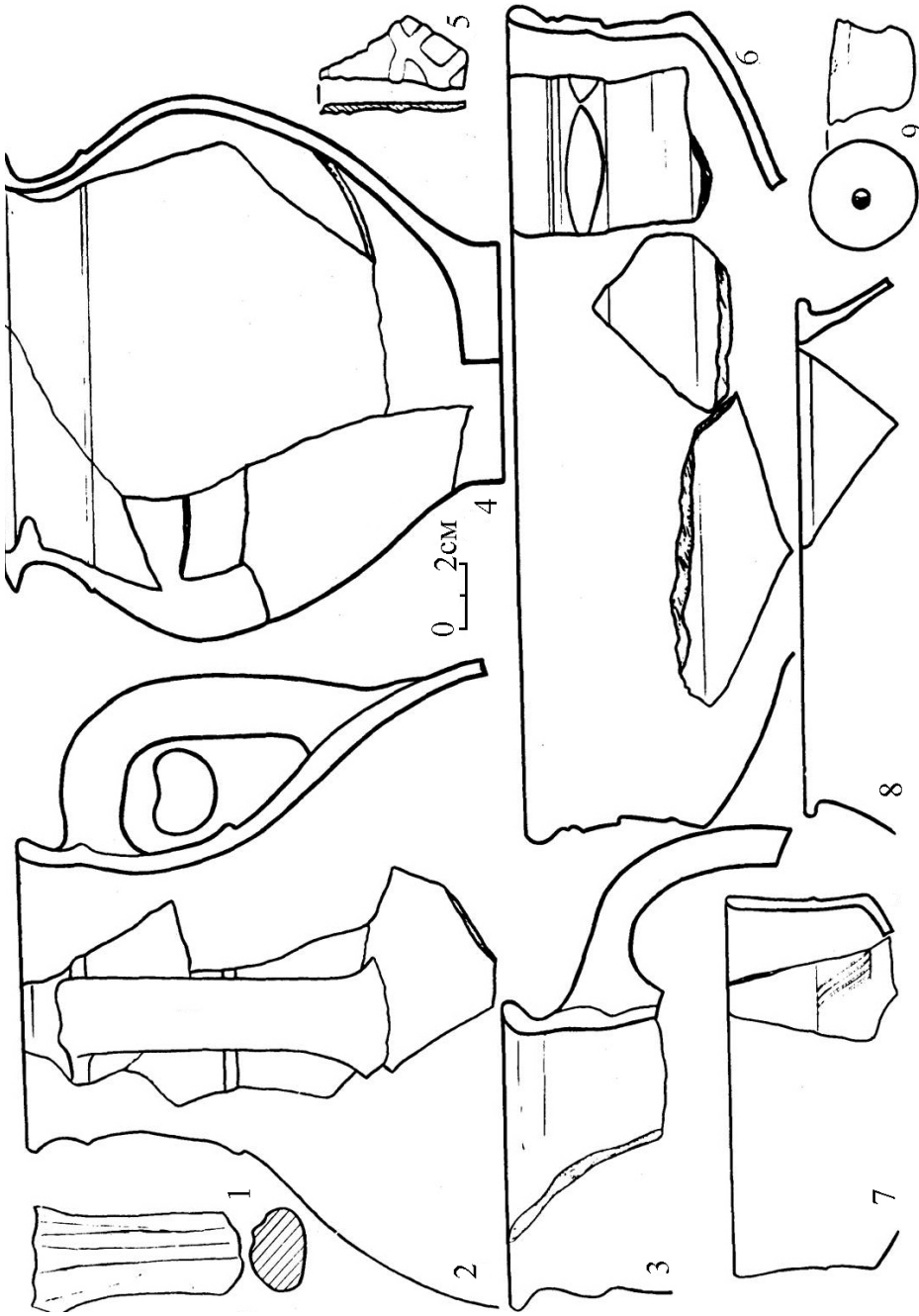

Рис. 10. Гончарний посуд із господарської споруди № 1.

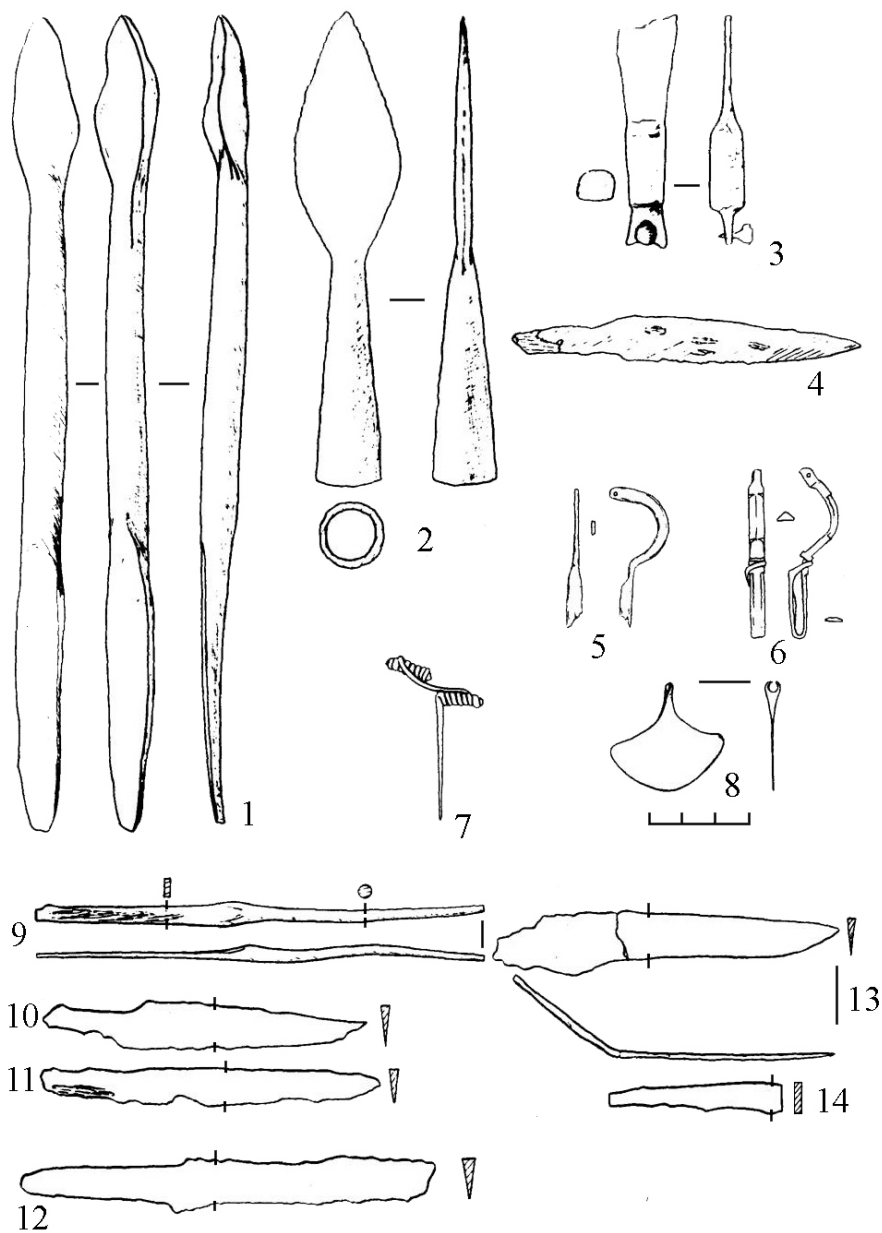

Рис. 11. Теремці. Металеві предмети:
1-4, 9 - залізні, 5-8 - бронзові.

**THE SLAVS SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE
TEREMTSI AT THE DNIESTER
IN THE MIDDLE OF FIRST MILLENNIA A. D.**

Volodymyr Baran

*Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archeology*

The results of researches of long standing of Slavonic settlement of the middle of I millennia A. D. as transitional landmark from Veneds till Sklavins were provided in the essay. The author is convinced that scientific value of the settlement of IV–VI c. A. D. near Teremtsi village lays in its permanent existence within provided chronological bounds and distinctness of typological correlations both: in housing and ceramic complexes and other materials that are typical to the Chernyakhiv and its successor Prague-Korchak cultures in Trans Carpathians.

Key words: early Slavonic settlement, Teremtsi, Middle Over Dniester area, Chernyakhiv culture, Prague-Korchak culture, Veneds, stratigraphic geology, settlement, stone stove, potter's and stucco ceramics, fibula.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2008

Прийнята до друку 06.03.2008

УДК 902.62 : 903.4 (477.85/.87) “07/09”

РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ: ХРОНОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Михайло Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Розглянуто стан проблем хронології та періодизації пам'яток останньої чверті I тисячоліття н.е. в українському Прикарпатті. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи формування археологічної бази датування селищ та городищ райковецької культури і на цій основі запропоновано власні підходи та узагальнення щодо зазначеного кола питань.

Ключові слова: райковецька культура, українське Прикарпаття, керамічний посуд, горщик, хронологія, періодизація, фаза, етап, період, Буківна, Кодин-I, Кодин-II, Незвисько, Стільсько, Пліснесько.

Вивчення кераміки слов'янської доби на території України, як і в сусідніх слов'янських регіонах, розпочалося одночасно з першими археологічними розкопками. Проте її наукове опрацювання стало можливим лише тоді, коли було накопичено чимало матеріалу: горщиків, мисок, цідил, сковорідок, жаровень. Тому, не випадково, вона займає й чільне місце у звітах, публікаціях матеріалу, статтях і монографічних працях. Її розгляд подається під різними кутами зору: виробничим, функціональним та хронологічним. Але найчастіше кераміка все ж таки висвітлюється і використовується дослідниками як датуючий матеріал об'єктів, поселень чи могильників. Саме на ці властивості зазначених знахідок фахівці звернули увагу вже під час перших археологічних розкопок. Так, матеріали курганних могильників і окремі знахідки кераміки, здобуті впродовж кінця XIX–початку XX ст. дозволили віднести відкриті пам'ятки до другої половини I тисячоліття н. е. [50. С. 5–6]. А згодом, протягом 50–60-х рр., коли внаслідок розкопок селищ, городищ і могильників¹ джерельна база суттєво поповнилася новими матеріалами, отримані результати і, в першу чергу, залишки глиняного посуду, дали змогу фахівцям поділити виявлені старожитності на дві асинхронні, генетично-споріднені археологічні культури – типу Праги-Корчака – V–VII ст. та типу Луки Райковецької – VIII–IX ст., а названі культури були ще й почленовані на періоди, етапи, фази. В основу такого розподілу покладено зафіксовані на окремих пам'ятках культурно-хронологічні горизонти, характер керамічного матеріалу і житлових спо-

© Филипчук М., 2008

¹ Бібліографію досліджень цього періоду див. в монографії І. П. Русанової: Русанова І. П. Славянские древности V–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. – САИ. – ЕІ–25. – М., 1973. – С. 5–7.

руд, а також появу поселень укріпленого типу. Визначаючи загальні хронологічні рамки вказаних старожитностей, і, зокрема, верхню межу культури типу Луки Райковецької, В. К. Гончаров [26. С. 263–315], а за ним і І. П. Русанова [50. С. 17–22] та інші дослідники практично узгодили її з історичною періодизацією – становленням Київської держави. Іншими словами, членування старожитностей, застосоване нашими попередниками, віддзеркалює теоретичні засади і, як наслідок, тогочасний рівень здобутих ними джерел. Звичайно, що не останню роль під час формування джерел і їх інтерпретації відігравали й пануючі в науці (на той час марксистські) концепції становлення і розвитку східного слов'янства. До речі, подібний підхід панував і в археології інших слов'янських земель. Як слушно зауважила Д. Бялекова, в Чехословаччині, в міру нагромадження джерельного матеріалу, основою членування старожитностей другої половини I тисячоліття н. е. були: керамічний матеріал (Р. Бельц, А. Гйотц та ін.), поховальний обряд (І. Червінка), поява укріплених поселень (Я. Ейснер), соціально-економічні формації (Я. Бем, П. Раткош), державотворчі процеси (Б. Хроповскі) тощо [92. S. 213–214]. Тут варто зазначити, що оперування керамічним матеріалом, як хронологічним індикатором, головним чином, спиралося на результати аналізу за функціональними (горщик, миска, сковорідка), геометричними (форма, пропорції, викінчення вінець посудин тощо) та семіотичними (пальцеві вдавлення та косі насічки на вінцях, рифлений – лінійний, хвилястий, комбінований – орнамент тощо) ознаками. За цим принципом були складені класифікаційно-типологічні схеми, кожна з яких, певним чином, віддзеркалює важливі аспекти відносної хронології та періодизації певного кола пам'яток чи навіть регіону.

Різний якісний рівень джерел та відмінність у послідовності систематизації керамічного матеріалу спричинили чимало дискусій з приводу важливих аспектів хронологічного характеру і, зокрема, часу появи ранньокружальної чи кружальної кераміки. Якщо до цього додати й те, що на формування археологічного джерела, а іноді і на окремі аспекти його інтерпретації, суттєво впливають суб'єктивні фактори (головні завдання тієї чи іншої історичної школи, політичні погляди і теоретико-методологічні засади дослідників), то зрозумілими стають не лише розбіжності в датуванні об'єкта чи пам'ятки, але й у членуванні старожитностей на культури, періоди, етапи та фази.

Правда, останнім часом, згадані погляди на цю проблему починають змінюватися. В статті “К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тысячелетия н. э.” О. В. Сухобоков досить вдало зауважив, що “...при цьому (тобто, наявності окремих знахідок з поховань, скарбів і матеріалів з поселень, поряд з класифікацією і типологією із врахуванням часових модифікацій і співставленні з монетними індикаторами – курсив Ф. М.) захоплюючись хронологічним аналізом названих речей і пошуком відповідних аналогій, не завжди приймаються до уваги як морфологічна специфіка (топографія, характер та ін.) самих пам'яток, так і просторово-часові умови їх існування, а також ігноруються особливості загальної історичної ситуації (зовнішньополітичні фактори) на території їх поширення так само як і в межах макрорегіону” [65. С. 49]. Дійсно, комплексний підхід на всіх етапах вивчення старожитностей, починаючи від формування джерела (компіляції) і завершуючи археологічними та історичними інтерпретаціями (експлікації) дозволяє на якісно новому рівні ставити

і вирішувати чимало зазначених питань. Саме під таким кутом зору ми досліджували багато короткотривалих та довготривалих пам'яток VIII–X ст. українського Прикарпаття протягом двох останніх десятиліть [84. С. 5–16; 85. С. 256–279; 86. С. 279–286; 87. С. 36–46; 89. С. 110–131]. Наведені зауваження та запропонований нами підхід до формування і опрацювання археологічних джерел дозволяє з нових позицій вивчати керамічний матеріал, суть яких полягає в тому, щоб враховуючи сучасний стан досліджень, накреслити нові шляхи систематизації (в існуючих періодизаціях і відносних хронологіях ми зустрічаємося із неоднорідними і застарілими підходами, що лежать в різних площинах) і на цій основі показати специфіку та динаміку місцевого розвитку керамічного посуду.

Ми переконані в тому, що членування старожитностей другої половини I тисячоліття н. е., як кінцевий результат розгляду тих чи інших артефактів в хронологічній площині, перш за все, повинно спиратися на археологічний матеріал, а вже після – співставлятися з письмовими даними та з похідними висновками, типу соціально-економічних формацій, державних утворень тощо. Загальновідомо, що основою періодизації є відносна хронологія, котра, як буде показано нижче, базується на групі ознак місця (“М”), не лише у вузькому, але й в широкому розумінні цього слова. В зв’язку з цим, коротко зупинимось на тих теоретичних підосновах, які панують зараз в наукових колах, але досить часто залишаються відірвані від практичних результатів. Маються на увазі теоретичні визначення часової термінології в археології. Так, з теоретичних міркувань *період* це – “синхронна група типів, що існує раніше, або пізніше інших груп типів; основна ланка відносної хронології” [17. С. 16]. Звернемо увагу на другу частину визначення, оскільки перша віддзеркалює теоретичні підходи другого етапу розвитку археологічної науки, для якого характерною була якраз побудова класифікацій і типологій. Щодо відносної хронології, то він (період) є похідним моментом, тобто базується на її результатах, а значить і повинен розглядатися після неї. Даний підхід має принципове значення. Порушення вказаної послідовності є причиною упередженого ставлення до розподілу пам'яток, груп чи навіть окремих об'єктів в часі, внаслідок чого сформоване джерело стає неповноцінним. Його неповноцінність полягає в тому, що ознаки групи час (“Ч”) є мало-, а то й недостовірні. До речі, останні дуже часто негативно позначаються не лише на розробці типологічних побудов, але й під час узагальнень, коли відтворюється динаміка тих чи інших явищ. Очевидно, що уникнути цього можна лише тоді, коли на основі добре стратифікованих асинхронних комплексів довготривалих поселень простежуються фіксовані зміни у рухомому та нерухомому матеріалі. Довготривала робота на таких пам'ятках дозволяє стверджувати, що розробка відносної хронології для окремого поселення, чи археологічної культури взагалі, можлива лише на основі аналізу об'єктів та рухомих матеріалів асинхронних комплексів, в яких висхідним (первинним) моментом є місце об'єктів, а похідним (другорядним) – колекції знахідок з них. Необхідність пошуку такої, теоретично обґрунтованої, послідовності розгляду змін матеріальної культури і, в першу чергу, керамічного посуду, котра би базувалася на групі ознак, що вказують на місце як в широкому, так і у вузькому розумінні цього слова, вже давно назріла. З цього приводу в слов'яно-руській археології існують різні думки. Окремі фахівці відбирають матеріал за комплексами, надаючи перевагу

артефактам, які було віднайдено “in situ” – на черенях і в завалах печей, на долівках житлово-господарських споруд, дні ям тощо [32. С. 22–27; 50. С. 14–15; 51. С. 93–100; 54. С. 11; 39. С. 12–38]. Інші відносили і відносять до того чи іншого об’єкта усі, без винятку, знахідки в т. ч. і із заповнень заглиблених котлованів, [4. С. 366; 67. С. 8; 68. С. 14–37; 44. С. 206–212] або ж навіть пов’язують з ними матеріал, що знаходився поруч в культурному шарі [40. С. 3–13]. В такому розмаїтті підходів у відборі рухомого матеріалу ми повністю погоджуємось з тими фахівцями, які акцентують свою увагу на знахідках виявлених “in situ”, оскільки ці рухомі артефакти фіксують час припинення функціонування об’єктів. Матеріал, відібраний подібним чином, треба вважати достовірним, тобто таким, що має безпосереднє відношення до досліджуваних жител, господарсько-виробничих споруд, ям тощо і може бути вагомим аргументом в процесі комплексного аналізу, який передбачає врахування змін як стратиграфічно розчленованих об’єктів, так і керамічного посуду, що віднайдений в них. Знахідки, котрі походять із заповнень об’єктів, чи з культурного шару довготривалих поселень, значною мірою є перевідкладені і навіть перемішані протягом їх функціонування та в наступні часи. В першу чергу, вони несуть інформацію орієнтаційного характеру, вказуючи на приблизні хронологічні рамки пам’ятки та її тип, а значить не мають прямого, безпосереднього відношення до функціонування досліджуваних об’єктів і під час комплексного аналізу рухомого матеріалу претендують на роль малодостовірних, а то й недостовірних джерел.

Поділ знахідок за наведеним принципом лежить не лише в основі ведення пошукових польових робіт, але й в подальшому його опрацюванні. Передусім, це стосується найчисельнішої категорії артефактів – керамічних посудин, які відігравали і ще довго будуть відігравати важливу, але не виняткову роль у вирішенні питань відносної хронології та періодизації ранньосередньовічних поселень і могильників.

З часу виділення В. К. Гончаровим кераміки, а на її основі – і райковецької культури [26. С. 307], велика увага дослідників була прикута до вивчення цієї категорії рухомого матеріалу. Тому він був неодноразово систематизований. Як правило, базуючись на власних матеріалах, кожен науковець виводив типи, котрі в свою чергу поділяв на види, підвиди, варіанти і т. п., акцентуючи свою увагу на стилістичних ознаках виробів. Так, типологія ліпного і кружального посуду, що була розроблена І. П. Русановою, головним чином, спирається на профілювання і пропорції горщиків [50. С. 10–16; 51. С. 93–100; 54. С. 10–15]. Дещо інший підхід застосовував В. В. Ауліх. Визначальними ознаками у виділенні типів він вважав зміни верхніх частин посудин, які співставляв з відомими на той час хронологічними індикаторами [4. С. 366–379]. Подібної методики дотримувався і Б. О. Тимошук. Він розглядав еволюцію плічок, горла й вінець на тлі окремих стратиграфічних спостережень [67. С. 8; 68. С. 14–37]. Незважаючи на те, що всі наведені і не наведені підходи¹ в систематизації матеріалу базуються на ознаках зовнішнього вигляду, між ними є чимало розбіжностей, які

¹ Повніша історія досліджень слов’янської кераміки VIII–X ст. Правобережної України подана в книзі В. О. Петрашенка. Див.: Петрашенко В. О. Слов’янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров’я. – К., 1992. – С. 6–15.

ускладнюють використання запропонованих типологій на практиці. За висловленням В. Д. Барана "...подібна ситуація викликана відсутністю універсальної типологічної класифікації слов'янської кераміки. Однак її вивчення показало, що для визначення типів, підтипів горшків найбільш ефективно використовувати профілювання бочка з врахуванням висоти розміщення плічків і ступінь їх заокругленості. Постановка плічків по відношенню до висоти посуду разом з профілюванням вінець, діаметром горла і дна визначають загальну форму"[10. С. 10], яку покладено в основу тієї чи іншої систематизації.

Останнім часом з'явилась перша монографічна праця, присвячена ранньосередньовічній кераміці [45]. Аналізуючи матеріали Середнього Подніпров'я VIII–X ст., В. О. Петрашенко, зробила вагомий внесок у вивчення цієї категорії знахідок. Запропонована нею класифікація опирається "на статистичний метод аналізу кераміки, а також порівняльно-типологічний, в якому використовуються елементи математичного аналізу і традиційного візуального спостереження" [45. С. 22], що дозволило доволі успішно розробити відносну хронологію пам'яток цього періоду для Середнього Подніпров'я. Хоча в загальних рисах подібний процес розвитку кераміки цього часу спостерігається і в Прикарпатті, проте механічне перенесення розроблених типів, видів, підвидів і варіантів на його підгрунтя було б, на нашу думку, помилковим. Отже, встановлення відносної хронології в розвитку поселень досліджуваного регіону, тобто послідовності фактів, явищ чи процесів у часі, без врахування причинно-наслідкових зв'язків між ними, базується, в основному, на порівняльному, стратиграфічному та статистичному методах, що сфокусовані на найбільш масовий матеріал – кухонний посуд. В той же час, складність пошуку єдиного закону розвитку кераміки призвела на практиці до підміни основної ідеї типологічного методу об'єктивним упорядкування археологічного матеріалу – класифікацією [90. С. 72–73].

Загальновідомо, що класифікацію кераміки на компілятивному рівні прийнято робити за функціональними ознаками, тобто за їх призначенням: горщики, сковорідки, жаровні, миски, цидила. В масі цих виробів домінують кухонні горщики. Вони зустрічаються практично в кожному відкритому об'єкті, незалежно від його призначення. Згідно розроблених типологій впливає, що з плином часу пропорції і форма (зокрема, придонна частина, плічка, шийка, вінця) зазнають поступових змін [50. С. 10–16. Таб. 6–29; 71. С. 64–65. Рис. 26–27 та ін.] На певних етапах розвитку зазначені зміни супроводжуються вдосконаленням технології виготовлення посуду. Перш за все, це стосується застосування гончарного круга та спеціальних печей для випалу кераміки, хоча еволюціонує також і орнаментика. Наведені ознаки вичерпують інформацію про характер кухонних горщиків останньої чверті I тисячоліття н. е. Незважаючи на проілюстровану дослідниками еволюцію, зв'язок між характерними ознаками цієї категорії посуду залишається ще до кінця не розкритим.

Другу групу кухонного посуду складають сковорідки. Вони, здебільшого, зустрічаються на черенях печей та долівках житлових споруд. На думку багатьох спеціалістів, їхня поява припадає на часи існування культури типу Прага-Корчак [10. С. 16. Рис. 8, 4, 11, С. 31. Рис. 15. Табл. XXVIII, 3. Табл. XLII, 7. Табл. XLVI, 4. Табл. XLVII, 6. Табл. LIV, 3. Табл. LXII, 7; 5. С. 58. Табл. 6, 4. С. 62. Табл. 10, 10, 17. С. 63. Табл. 11, 3, 4, 24.

С. 66. Табл. 14, 4, 14, 19. С. 69. Табл. 17, 6, 8; 67. С. 10. Рис. 1, 27. С. 14. Рис. 3, 10. С. 20. Рис. 6, 6, 7 та ін.], а зникнення – на XI–XII ст. [78. С. 47. Рис. 21, 9. С. 52. Рис. 26, 1, 2, 7]. Аналіз колекцій з різних поселень вказує на те, що всі, без винятку, сковорідки є ліпними. Впродовж свого побутування їхня форма, текстура тіста та випал не зазнають відчутних змін, а це значить, що вони (сковорідки) належним чином не віддзеркалюють коротких часових змін. Функції сковорідок, як і попередньої групи кераміки, були визначені археологічно та етнографічно. Вони призначалися для приготування м'ясних приправ тощо. Підтвердженням цього є їхня форма, параметри, деякі аспекти технології виготовлення, зокрема, “підлощення” внутрішніх стінок і дна тощо.

До третьої групи кухонного посуду необхідно віднести жаровні – масивні, підпрямокутної форми (шириною – до 0,5, довжиною – до 0,7 і висотою – до 0,2 м) вироби з товстими (до 0,07 м) стінками. Як правило, їх віднаходять поблизу опалювальних пристроїв, а іноді (у випадках, коли об'єкти раптово припинили своє існування) – на печах. Таке місцезнаходження жаровень наштовхнуло окремих дослідників на думку про те, що це частина опалювальних споруд [61. С. 286]. Протягом усього часу побутування (IX–XII ст.) [108. S. 242] їхня форма, технологія виготовлення та функції залишалися незмінними. Жаровні конструювалися ручним способом з важкосуглинкового керамічного тіста, до якого додавали шамот і полову, після чого випалювали на вогнищах за низьких температур. Такий технологічний рівень повністю відповідав їхньому призначенню – підсушуванню насіння перед розмолотом, а також можливій випічці хліба.

Наступну, четверту групу керамічних виробів, репрезентують знахідки ліпних, дещо підправлених на слаборотаційному крузі, мисок. Вони відносяться до столового посуду. Цілі форми зустрічаються дуже рідко, фрагменти – відносно частіше. Незначну кількість мисок виявлено в керамічних комплексах Незвиська [62. S. 227], Кодина [54. С. 73. Табл. 13, 17], Буківни [78. С. 35. Рис. 10, 4], Горішніх Ширівців [67. С. 22. Рис. 8, 17] та інших пам'яток. Це – невисокі посудини конічної форми (діаметром дна – 0,10 м, вінець – 0,25–0,30 і висотою – до 0,15 м). Варто зауважити, що хоч вони і з'являються одночасно із вжитком гончарного круга, проте тривалий час (протягом IX–XI ст.) лише підправляються на ньому. Простежити еволюцію зазначеної групи посуду на основі малочисельного матеріалу зараз поки що неможливо, хоч чеськими вченими й розроблена їхня типологія [108. S. 242], яка частково віддзеркалює хронологічний аспект.

Останню, п'яту групу керамічного посуду, складають цідила, названі дослідниками також мисками-цідилами, сирницями і т. п. Вже самі найменування вказують на їхнє функціональне призначення, оскільки у свій час вони використовувалися для проціджування молока та виготовлення сиру. Подібно до мисок – це ранньокружалльні товстостінні вироби конічної форми на масивному піддоні, з однією або декількома отворами в нижній частині. На відміну від мисок, вони мають ширший діапазон побутування, з кінця VII–до початку XIII ст. [39. С. 55. Рис. 49, 5; 68. С. 16. Рис. 2, 7; 80. С. 367]. Впродовж зазначеного часу для них незмінними залишаються всі характерні ознаки: важкосуглинкова текстура тіста з домішками шамоту, ліпне конструювання тіла, вогнищевий випал та стабільні пропорції.

Як видно навіть з поданих коротких характеристик, чотири групи керамічного посуду (сковорідки, жаровні, миски, цідила) майже не зазнали відчутних змін, на основі яких можна було б простежити їхній розвиток в часі. Сковорідки, миски і цідила виготовлялися з важкосуглинкового керамічного тіста з домішками шамоту, а конструювання форм проходило на слаборотачійному крузі шляхом кільцевого наліплення. Після просушування вироби випалювали на відкритих вогнищах, або в побутових печах. Колір проаналізованих фрагментів та характер керамічної маси вказує на низьку температуру випалу, дещо вищу від межі фізичного випаровування води, тобто близько $450^{\circ}\text{C}+(50-100^{\circ}\text{C})$. Характер керамічного тіста та функції виробів не потребували кращого випалу. При температурі понад 600°C стінки посуду, виготовленого на основі важкосуглинкового тіста з домішками шамоту, деформуються. Крім того, саме їхнє призначення (піджарювання приправ, підігрів молока, підсушування зерна, випічка хліба тощо) не спонукало тодішніх мешканців до вдосконалення технології виготовлення, оскільки, в процесі експлуатації цей посуд, як правило, не зазнавав довготривалої дії вогню, яка б викликала значне розширення внутрішньої будови стінок. Впродовж свого побутовування форми мисок, цідил, сковорідок та жаровень також залишалися незмінними, а значить, належним чином вони не віддзеркалюють того поступу, на основі якого можна було б вирішувати питання відносної хронології. Лише разом з іншим рухомих матеріалом і, зокрема горщиками, їх питома вага в плані датування суттєво зростає. Наприклад, якщо в комплексах з кружальною, трапляються невиразні фрагменти ліпної кераміки, зокрема, мисок, цідил, сковорідок, жаровень то це ще не вказує на їхнє раннє походження, оскільки головним хронологічним визначником в цій ситуації, слідом за стратиграфічними даними та особливостями об'єкта, є саме характер горщиків.

З усіх груп кераміки певний прогрес спостерігається лише у виготовленні кухонних горщиків, на чому справедливо наголошується всіма дослідниками ранньосередньовічної доби. Окремі зміни форм, пропорцій та орнаментативні склади склали основу типологічних побудов. Незважаючи на практично однаковий підхід у систематизації, розроблені типології відрізняються між собою часом побутування того чи іншого типу та появою ранньокружальної і кружальної кераміки, кількістю виділених типів, підтипів, варіантів, що складає великі труднощі їхнього використання. На наш погляд, основна причина подібного стану, полягає у різному відборі матеріалу з досліджених об'єктів, притягненні вибіркового ознак для систематизації, а також неоднаковій послідовності аналізу виділених критеріїв. Оскільки наше ставлення до відбору матеріалу висловлене вище, то надалі увага акцентуватиметься на групах ознак матеріалу та послідовності їх аналізу.

Згідно систематизації, запропонованої Ж.-К. Гарденом, кожен артефакт характеризується шістьма групами ознак: "...трьома "внутрішніми": 1) "Фізика" (надалі "Ф") – матеріали, з яких вони були виготовлені, ознаки технологічного характеру і т. д.; 2) "Геометрія" (надалі "Г") об'єктів, тобто їхня форма та особливості, використані для визначення розмірів, профілів, розрізів, об'ємів та ін.; 3) "Семіотика" (надалі "С") – будь-які фігурні ознаки на об'єктах – орнаменти, підписи, сцени, символи, написи і т. д.; та трьома "зовнішніми": 1) "Час" (надалі "Ч") – тобто різноманітні ознаки, що вказують на який-небудь період історії археологічного об'єкта: виникнення, зміна,

зникнення, нове застосування і т. д.; 2) “Місце” (надалі “М”) – поняття в широкому розумінні, не лише просторова чи географічна прив’язка, але й як зв’язок з культурно-історичним середовищем (майстерні, школи, суспільства, культури); 3) “Функція” (надалі “Фк”) – поняття також в широкому розумінні на різних рівнях: фізична чи матеріальна (наприклад, призначення знарядь праці), соціологічна (наприклад, зв’язок приміщення чи об’єкта з різними видами суспільної активності – з політикою, релігією і т. д.), екологічна (наприклад, пристосування поселення до складних природних умов), символічна (наприклад, значення мистецьких пам’яток і т. д., груп ознак)” [23. С. 120–122].

Теоретичне обґрунтування цих позицій підкріплене настільки вагомими аргументами, що й досі не викликало суттєвих заперечень з боку опонентів і, на нашу думку, може бути застосоване під час систематизації ранньосередньовічної кераміки. Коли це так, то чи не найважливішою стороною зазначеної проблеми залишається послідовність аналізу груп ознак. До речі, ще в середині 50-х рр. А. Августиннік запропонував вивчати давню кераміку за послідовністю її виготовлення. Своє кредо він сформулював наступним чином: “Кераміка, як продукт суспільного виробництва, повинна мати класифікацію побудовану на ознаках, що створювалися в процесі виробництва. Це можуть бути особливості керамічного черепка, особливості формування, випалу, оздоблення і своєрідність форми виробу” [1. С. 149]. Не поділяючи ознаки артефактів на “внутрішні” і “зовнішні” групи, дослідник вбачав вивчення кераміки за такою схемою: “А) відбір артефактів за зовнішніми ознаками типових зразків, які характеризують матеріали розкопу в кількісному вигляді; Б) дослідження черепків і виробів за такими групами ознак: I група – форма, розміри, конструктивні особливості виробу або черепка; II група – властивість черепка: а) кількісний і якісний склад керамічної маси; б) характеристика промішування маси; в) метод формування і опрацювання; г) результати дії вогню; III група – викінчення виробу: а) орнаментация, розпис; б) ангобування, інші оздоблення; в) клейма; IV група – призначення виробу: а) експлуатаційні ознаки по наявності на стінках посуду органічних решток; б) експлуатаційні ознаки по сукупності додаткових даних” [1. С. 149]. Інші, спеціальні дослідження в галузі давнього виробництва кераміки (на теренах колишнього СРСР), як правило, опирались на схему А. Августинніка. В них розвинуто і удосконалено теоретичний та технічний підхід під час вирішення цієї проблеми, а також деталізовано окремі її аспекти [14; 15. С. 137–157; 16. С. 10–43 та ін.] Великою заслугою А. Августинніка є обґрунтування послідовності вивчення, як виявилось пізніше, “внутрішніх” груп ознак. Про життєздатність цієї схеми можна судити з того, що більше ніж через чверть століття вона не ввійшла в протиріччя з позицією Ж.-К. Гардена [23. С. 114–208]. Узагальнюючи набуті досягнення, Ж.-К. Гарден запропонував чотири шляхи вивчення артефактів, для яких відомими є ті чи інші групи ознак. Ці шляхи стосуються уже сформованих колекцій, а також матеріалів розкопок. Суть запропонованої ним послідовності операцій над матеріалом полягає у встановленні систематичних відповідностей між “внутрішніми” властивостями об’єктів, тобто артефактів, та їх зовнішніми характеристиками, шляхом постійного поступово-обертового руху між ними [23. С. 131].

Оперування над матеріалом, отриманим за останні роки шляхом розкопок (Пліснесько, Буківна, Стільсько, Гологірки) та опрацювання польової документації і фондо-

вих колекцій (Незвисько, Кодин-І, ІІ, Плісесько та ін.) (рис. 1), базується на наведених теоретичних розробках. На цій стадії дослідження аналіз кераміки починається за умови, коли дві групи “зовнішніх” ознак, а саме – місце і функція є вже відомі в кожному конкретному випадку, тобто ті дані, якими ми володіємо. А це в свою чергу означає, що послідовність запропонована Ж.-К. Гарденом є такою: “М”→“Ф”→“Г”→“С”→“Фк”→“Ч” [23. С. 129–130]. Логіка вибору наведеної схеми підтверджується ще й тим, що аналіз матеріалу починається не з похідної, а з висхідної групи ознак, тобто –місця.

Найраніші керамічні комплекси райковецької культури в українському Прикарпатті виявлено на поселеннях в Кодині [54. С. 28–29, 42–45], Назвиську [62. С. 222–238; 63. С. 98–101], Рашкові [11; 12. С. 176–184], Чорнівці [20. С. 266; 21. С. 224; 52. С. 331; 53. С. 24; 69. С. 80–93] та інших пам’ятках. Селища Кодин-І і Кодин-ІІ хронологічно охоплюють як перехідний етап від празької до райковецької культур (період ІІ Б) [54. С. 26–27], так і ранні фази останньої (період ІІІ А та ІІІ Б) [54. С. 26–28], які були виділені на основі стратиграфії асинхронних об’єктів [54. С. 24] та еволюції форм ліпних і кружальних горщиків [54. С. 10–14]. Нажаль, у детальному описі відсутні стратиграфічна колонка на конкретній ділянці локалізації будівель, ям, та в їхніх заповненнях, а також рівень денної поверхні, тобто всі ті ознаки, що характеризують місце того чи іншого об’єкта в широкому розумінні цього слова. Виділяючи періоди, дослідники уникнули “присутності” лише явно різночасових об’єктів, деструкції яких перекриваються пізнішими, або перекривають раніші споруди та ями. Ті ж об’єкти, що знаходяться поряд і не перекриваються (ж. № 1, 2 – період ІІІ А; ж. № 3, 32 і ж. № 18, 19 – період ІІІ Б та ін.) [54. С. 71. Табл. 10], віднесені ними до одного періоду, хоча під кутом зору планіграфії вони є, без сумніву, асинхронні. Навіть загальні риси еволюції керамічних комплексів, що простежуються в матеріалах зазначених поселень, а саме видозміна форми верхніх частин горщиків та їх орнаментики [54. С. 10–17, кореляційна таблиця. – С. 34а], не дозволяють, на нашу думку, розмежувати ці та інші об’єкти, оскільки під час систематизації була застосована інша послідовність розгляду груп ознак, а також не враховувалися фізичні властивості керамічного тіста. Хоч доступне, на даний час для нас джерело – введені у науковий обіг матеріали з поселень-Кодин І та ІІ – не дає змоги внести корективи, в запропоновану дослідниками періодизацію і хронологію, і детальніше розчленувати різночасові комплекси та показати планувальну структуру селищ в статичних зрізах й динаміці, проте уже зараз можна з впевненістю сказати, що ціла низка зв’язуючих елементів, котрі простежуються під час застосування обраного нами підходу знаходять своє підтвердження. Перш за все, мова йде про кухонний посуд з найпізніших комплексів, де добре простежується взаємозалежність між вибором текстури керамічного тіста, способом формування та характером випалу. Підсумовуючи розгляд матеріалів з поселень Кодин-І та ІІ все ж таки слід зазначити, що окремі комплекси на досліджених ділянках досить добре розчленовані. А це, в свою чергу, певним чином, дозволяє використовувати запропоновану І. П. Русановою та Б. О. Тимощуком періодизацію і відносну хронологію та погодитися з планувальною структурою окремих частин селища.

Дещо інша картина спостерігається під час аналізу керамічних комплексів з Незвиська. Як було вже зазначено, в польовій документації Г. І. Смірної вдалося

віднайти деякі ознаки групи “М”, зокрема, рівні денної поверхні та максимальні глибини слов’янських об’єктів, які були віднесені дослідницею до раннього періоду райковецької культури ще тоді, коли її критерії лише викристалізовувалися, тобто в кінці 50-х рр. [63. С. 98–101]. Введений у науковий обіг матеріал подано в описовому плані, а слов’янський горизонт поділено на два етапи [63. С. 99]. У житлах № 5 і 8 (8а), що належать до першого етапу, зустрічалися посудини одного виду – горщики, які мали архаїчний вигляд. В їхньому тісті домінував шамот, що надавало поверхні стінок риси нерівності та шерехатості [63. С. 99]. Випал посудин світло-жовтого кольору. Черепки в зломі одношарові. Як слушно зауважила дослідниця: “У цих горщиків, на відміну від посуду того ж типу із землянки № 4 (*другий етап* – курсив М. Ф.), вінця майже не відігнуті, а шийка ледве виражена. Їхньою особливістю є також наявність у деяких посудин горизонтально згладженого краю вінець і відсутність будь-якої орнаментации. За рештою ознак і, зокрема, за технікою ліпки, цей посуд подібний до кераміки з ж. № 4” [64. С. 7] (рис. 2). На думку автора розкопок, “кераміка з цих напівземлянок має багато спільного з керамікою празького типу” [63. С. 99]. Отже, основним видом посуду для цього етапу є “горщики, або як їх називають урни, що мають витягнуті пропорції, слабо відігнуті вінця і ледве виражену шийку. Орнаментация на цих посудинах швидше за все складає виключення” [64. С. 14]. Така характеристика дозволила Г. І. Смірновій, а дещо пізніше В. Д. Барану [9. С. 204] віднести цей етап до празької культури.

Другий етап дослідженої ділянки селища, на думку дослідниці, слід датувати VIII–IX [63. С. 99], в той час як В. Д. Баран відносить його до VII ст. [9. С. 204]. Нам видається, що згідно планіграфічних і стратиграфічних спостережень спочатку цей етап необхідно розділити на два асинхронні комплекси: ранній і пізній. До раннього відносяться житла, долівка яких підмазана жовто-зеленою глиною. Вони були збудовані відразу ж після першого етапу. Найкращою характеристикою зазначеного комплексу можуть слугувати матеріали з ж. № 4. Як зазначає Г. І. Смірнова, “при зачистці долівки землянки № 4 знайдено тільки ранньослов’янський матеріал, представлений уламками тільки ліпних сіроглиняних горшків з шерехатою поверхнею. В цілому, в житлі зустрічаються два види посуду: 1) посуд першого виду має злегка відігнуті вінця, рівномірно-сферичні боки, що планомірно переходять в дно, діаметр якого порівняно із загальною висотою посуду, невеликий; 2) другий вид кераміки представлений уламками сковорідок з вертикальним бортиком” [64. С. 4]. До цього слід додати, що в тісті окремих уламків кераміки поряд з шамотом виступає великозерниста жорства. Орнаментованого посуду небагато. Пальцевими вдавленнями та косими насічками прикрашені вінця горщиків та бортики сковорідок [63. С. 99. Рис. 10, 4]. Таким чином, в ранніх комплексах II етапу селища із Незвиська змінюються: форма горщиків і, зокрема, їх верхня частина, характер формувальної маси, випал, а також з’являється орнамент у вигляді пальцевих вдавлень.

Зміни, що спостерігаються під кінець другого етапу (пізні комплекси), найкраще віддзеркалюють керамічні збірки з ж. № 6, 12 та я. № 27. Якщо посуд з житла № 6 дуже подібний до посуду початків другого етапу і, зокрема, з ж. № 4 [64. С. 9], то вже матеріал з ж. № 12 засвідчує певний прогрес в керамічному виробництві (рис. 3). Хоча основна робота у формуванні корпусу горщиків залишається ще ліпною, проте симетричність

верхніх частин та горизонтальне загладження стінок вже вказує на використання слаборотаційного круга. Водночас, у фактурі керамічного тіста з'являється більший відсоток грубозернистої жорстви, яка разом з шамотом ще складає основу домішок. Порівняно з раннім комплексом, колір випалу суттєво не змінився. Змінилася лише стилістика – форма та основні пропорції. Горщики набирають вигляду опуклобюкості, з добре вираженим овальним тулубом, плавними заокругленими плічками, невисокою, відносно короткою, шийкою, чітко відігнутими назовні косозрізаними вінцями [64. С. 4. Табл. 7] (див. рис. 3). Профілі верхніх частин практично не відрізняються від ранньокружальних та кружальних фрагментів кераміки з я. № 27. Як зазначає дослідниця, цей “грубий ліпний посуд супроводжувався керамікою, виготовленою на гончарному колі (Табл. XVI, 1–6). Остання відрізняється доброю глиняною масою з домішками колчедану, який надає поверхні посудин золотистий відблиск, гарним випалом і багатою орнаментациєю у вигляді горизонтальних і хвилястих канавок. Відігнуті вінця цих посудин мають косо-, або горизонтально зрізаний край” [64. С. 13].

Як бачимо, наприкінці функціонування Незвиського селища з'являється ранньокружальна та кружальна кераміка. Її поява характеризується змінами фізичної маси, техніки і технології конструювання, пропорцій і форм, випалу та орнаментациї, які по чергово виступають впродовж всього другого етапу. При цьому необхідно зауважити, що наведений вище прогрес у виготовленні горщиків підтверджується не тільки стратиграфічно, але й синхронними, поступовими змінами в житлобудівництві та планувальній структурі, а саме – в незначному збільшенні параметрів земляних котлованів, в деяких відмінностях під час спорудження опалювальних пристроїв та мощенні долівок тощо. Наприклад, в ранніх комплексах (ж. № 8а, 5, 10 та, “нововведені” нами житла в кв. 6б – 6в, 7а, 7в) розміри стін земляних котлованів сягають від 2,4 до 3,2 м, долівки утрамбовуються жовтими суглинками, а печі-кам'янки, складені з масивного каміння. А в об'єктах, що відносяться до пізнього комплексу, зокрема в житлах № 4, 8, 11, 13 і заглибленій споруді, яка злокалізована нами в квадратах 8ж, 8з, 9е, 9ж, 9з, спостерігається незначне зростання середніх розмірів земляних котлованів, від 2,8 до 3,4 м, а земляні долівки утрамбовуються жовто-зеленою глиною. Житла № 6, 12, 14, 15 і два “нововиявлені” в кв. 6е, 6д, 7е, 7д та 3д, 3г, 4д, 4г характеризуються подальшим зростанням середніх розмірів стін земляних котлованів (від 3,0 до 3,6 м), слабвираженою долівкою та використанням дрібного каміння для спорудження печей-кам'янок (рис. 4).

Перехід від ліпного до ранньокружального посуду є надзвичайно важливою ланкою в розвитку гончарної справи як в плані хронології (група ознак “М”), так і технології виготовлення (група ознак “Ф” та “Г”). Ці групи ознак настільки взаємозв'язані і взаємозалежні, що ще раз обґрунтовувати їх та доводити право на існування, на наш погляд, немає потреби. А тому, підтвердження синхронності змін в технологічному процесі та часі переходу до ранньокружальної кераміки на інших поселеннях має неабияке значення. Таку ж картину, щодо появи ранньокружальної кераміки, яка простежується в Незвиську, можна було б спостерігати детально проаналізувавши матеріали селищ Рашків-І та Чорнівка-І. На селищі Рашків-І, де розкопано 80 заглиблених жител, Я. В. Баран виділяє за хронологічною схемою Б. О. Тимощука три етапи розвитку

селища протягом VII–початку IX ст. [12. С. 176]. Ці етапи він простежує на базі асинхронних комплексів. Однак, поставивши перед собою зовсім інші цілі та опираючись на вже розроблені на той час схеми періодизації і хронології, дослідник не звернув належної уваги на ті питання, які ми зараз розглядаємо. Водночас, навіть неглибоке ознайомлення з матеріалами селища Рашків-I [11. С. 3–6; 12. С. 176] дозволяє висловити думку про аналогічність технологічного процесу керамічного виробництва протягом третього етапу існування селища.

Не менш цікавими та важливими є матеріали з селища Чорнівка-I. Тут, згідно попередніх повідомлень [20. С. 266; 21. С. 224; 52. С. 331; 53. С. 24; 69. С. 80–93], на дослідженій ділянці відкрито більше двох десятків жител та півтора десятка господарських ям. Оскільки результати досліджень у повному обсязі ще не введені у науковий обіг, то зупинятися на окремих його частинах, на нашу думку, ще передчасно. Разом з тим, потрібно відзначити, що непогану уяву про перехід до ранньокружальної кераміки можна проілюструвати матеріалами з поселення Чорнівка-II, яке розташоване поблизу селища Чорнівка-I. В 1979 р. автором у складі Прикарпатської слов'яно-руської археологічної експедиції АН СРСР досліджувалися три асинхронні житла, які І. П. Русанова (керівник експедиції) віднесла до VIII–X ст. [52. С. 331; 53. С. 24]. В цьому контексті важливий не стільки сам факт наявності різночасових об'єктів в тій частині поселення, котра зараз перебуває під лісовим покривом, скільки стратиграфічні спостереження та аналіз рухомого матеріалу, що є в нашому розпорядженні. Так, характер заповнення, рівні денної поверхні та інші ознаки групи "М" вказують, що земляні котловани двох найраніших заглиблених жител (№ 4 та 5) зазнали впливу антропогенного фактора, а на залишки найпізнішого (№ 3) – впливали лише природні чинники, про що також свідчить і збережена западина, тобто поверхневі сліди об'єкта, на місці останнього. Віднайдений в зазначених об'єктах матеріал підтвердив послідовність та взаємозв'язок тих змін у виготовленні керамічного посуду, що спостерігаються на завершальних етапах розвитку Кодина-I, II та Незвиська.

Перехід до виготовлення ранньокружального та кружального посуду, тобто подальший поступ у виготовленні кераміки, простежується на матеріалах Буківни і Пліснеська – пам'яток, де на значній площі досить добре розчленовані різночасові комплекси.

За стратиграфічними даними дослідженої ділянки селища простежено три періоди його розвитку: ранній (слов'янський), середній (перехідний) Буківна (рис. 5, 6) та пізній (давньоруський – XII–середина XIII ст.) (див. рис. 6). Як і на прикладах попередніх пам'яток, тут застосовано обраний нами підхід систематизації рухомого матеріалу. Стратиграфічні спостереження (рис. 7) дають підстави виокремити об'єкти раннього періоду до трьох послідовних етапів розвитку. Для цих етапів притаманні кухонні горщики, які за текстурою керамічного тіста, формою, пропорціями, технікою конструювання, випалом та орнаментациєю можна поділити на три відповідні групи. У текстурі керамічного тіста горщиків першої групи переважає грубий середньозернистий шамот (рис. 8, 5–8; 9, 1–10; 10, 2–3), або ж середньозернистий шамот та жорства (рис. 11, 1, 2; 12, 1, 3). Детальні спостереження над зламами стінок вказують на технологію конструювання цього посуду шляхом кільцево-спірального наліплення на слаборо-

таційному крузі. Випал проводився на слабкому вогні, можливо відкритому вогнищі чи в звичайних печах, оскільки зібрані фрагменти мають блідо-жовтий та блідо-сірий колір. Вигляд горщиків зберігає овалоподібну форму з максимальним розширенням у 2/3 частині їхньої висоти. Вінця ледь відхилені, з вертикально-зрізаною і заокругленою верхньою губою, яка іноді прикрашена пальцевими вдавленнями чи косими насічками, або ж сильно відхилені, косо зрізані. Варто зауважити, що обидва варіанти вінець співіснують протягом функціонування ж. № 43 [78. С. 10–14, 17, 36. Рис. 11, 1–3, С. 37. Рис. 12. С. 38. Рис. 13, 5–10. С. 39. Рис. 14. С. 44–45. Рис. 19. С. 50. Рис. 24, 2–3].

Протягом другого етапу керамічна група характеризується значними технологічними змінами, котрі фіксують своєрідний “технологічний стрибок”. У текстурі керамічного тіста поступово зникає шамот. Його місце займають мінерали (жорства, велико- та середньозернистий пісок), замішані на легкосуглинковій основі. Профілювання пустотілої ємкості формується на швидкоротаційному крузі, а це значить, що кільцево-спіральный метод конструювання поступово переходить у витягування. Внаслідок застосування нової техніки конструювання горщики виходили асиметричними, хоча їхня форма зберігає основні пропорції, які присутні для попередньої групи. Найбільше розширення припадає на 2/3 частину посудин. Плічка і шийка стають дедалі краще виражені, а верхня губа вінець викінчується вертикальним та косим зрізом. Удосконалюється й випал. Цеглястий та світло-сірий кольори стінок свідчать уже про те, що випалювання проходить в гончарних печах. Докорінно змінюється і орнаментика. На вінцях, шийці і тулубі з’являються рифлені візерунки у вигляді прямих і хвилястих ліній. Про тісний зв’язок першої і другої груп свідчать керамічні комплекси з жж. № 33 (див. рис. 8. 5–10), № 34 (див. рис. 12), № 43 (див. рис. 9), 54а (рис. 13, 12–15), яя. № 36 (рис. 14, 1–4), 41 та 44 (рис. 15, 1–4, 6–7), де простежуються зміни у всіх групах “внутрішніх” ознак: формі, профілюванні верхніх частин посуду, текстурі тіста, випалі та орнаментатії. Тут слід зазначити, що керамічне виробництво, як і виробництво взагалі, завжди знаходиться в динаміці, охоплюючи хронологічно суміжні етапи.

Протягом третього етапу текстура керамічного тіста стабілізується. До легкосуглинкової основи гончарі добавляли мінеральні домішки і, зокрема, пісок. Його кількість досягає від 40 до 70 %¹. Одночасно збільшується й вміст органіки, яка становить 7–12 % від маси керамічного тіста². Нова, якісно відмінна текстура керамічного тіста, вимагала, очевидно, не лише удосконалення техніки конструювання, але й технології випалу. Поряд з одношаровим цеглястим (нередукованим) випалом з’являються перші ознаки редукації. Вони простежуються у вигляді темно-цеглистого, темно-коричневого та сірого кольорів як в одношарових, так і тришарових зламах стінок. Все це свідчить про пічний випал горщиків у особливому, редукованому (відновлювальному) режимі. В процесі випалу він дозволяв заповнювати пористість стінок хімічним шляхом, тобто димленням. Формування ємкості відбувалося на швидкоротаційному крузі за допомо-

¹ Механічно-структурний аналіз зразків кераміки з Буківни, Пліснеська і Стільська проведено в лабораторії географічного факультету ЛНУ імені Івана Франка.

² Аналіз проведено науковим співробітником Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва Західного регіону України В. Лукомською.

гою витягування. На внутрішніх і зовнішніх стінках посудин збереглися спіралеподібні сліди. Зовні вони іноді вкриті тоненьким (до 0,5 мм) прошарком мучнистої суспензії. Пропорції і форма горщиків зазнають незначних змін – середня і нижня частини набувають овалоподібної форми. Однак, максимальне розширення все ще припадає на 2/3 загальної висоти. Плечики і шийка добре профільовані. Спостерігається також контрастний перехід до вінець, які сконструйовані у вигляді косої зрізу (див. рис. 15, 1–4; 16, 7–8). Останній згодом переростає в слабо- (див. рис. 13, 12; 15, 7; 17, 18–19) та добре виражений манжет (рис. 18; 19, 1–2; 20, 1–2; 3–5). На плічках і шийці з'являється рифлений і хвилястий візерунок з п'яти–шести паралельних ліній, а також штампиковий орнамент у вигляді косих насічок. Варто зауважити, що за всіма показниками аналогічна кераміка має масове поширення на короткотривалих поселеннях в Коростоватій, Стільську, Гологірках та інших пам'ятках, що відносяться до цього етапу.

Протягом двох наступних періодів функціонування селища спостерігається подальша еволюція цієї категорії посуду. Всі горщики з об'єктів середнього (жж. №№ 9, 32, 42, 54, яя. №№ 44, 49) і пізнього (жж. №№ 2, 3, 4, яя. №№ 37, 38, 35, 4, 8, 9) періодів, виготовлені з легкосуглинкового тіста з домішками середньо- та дрібнозернистого піску. Проте, його кількість значно менша, ніж в третій групі першого періоду. Вона складає всього 40–50 % від загальної маси, а кількість органічних домішок досягає 10–15 %. Формування посуду здійснювалося на швидкому ротаційному крузі шляхом витягування пустотілої ємкості з одного шматка керамічного тіста. На зовнішніх стінках виробів проступає мучниста суспензія товщиною до 0,05 мм. Кардинальних змін зазнає випал виробів. Майже вся кераміка виявилась редукованою, тобто є сірого, темно-коричневого, темно-сірого та чорного кольорів, з однотиповим забарвленням в зломі (рис. 21). Водночас поступово змінюються об'єм і пропорції кухонних горщиків. Максимальне розширення тулуба переноситься до 3/4 висоти посудин, простежується контраст у переході від плічок до шийки, яка укорочується і стає вертикальною, а також від шийки до вінець. Останні значно потовщуються, стають масивними, рельєфно вираженими із закраїною з внутрішньої сторони. Дещо іншою є і орнаментика. Рифлений лінійний візерунок, у вигляді широких горизонтальних ліній (шириною 2–3 мм і глибиною до 1,5 мм), покриває плічка та тулуб.

Впродовж цих періодів прогресивні зміни охоплюють не лише керамічне, але й інші види виробництва, в т. ч. й житлове та господарське будівництво, планувальну структуру поселень тощо. Оскільки зазначені періоди (II і III) селища Буківна виходять за рамки наших зацікавлень, то на них ми зупинятися більше не будемо, хоча в плані хронології давньоруських пам'яток це надзвичайно важливо. Отже, матеріали отримані під час розкопок селища Буківна демонструють всебічну еволюцію кераміки в часи впровадження і становлення як слабо-, так і швидкоротаційного гончарного круга.

На подібний шлях розвитку кухонних керамічних горщиків вказує аналіз матеріалів і з інших пам'яток, зокрема, Пліснеська (рис. 22, 23). Порівняно з Буківною слов'янський період давнього Пліснеська є значно коротшим, хоча у свій час, найраніші об'єкти окремі дослідники відносили навіть до кінця VII ст. [36. С. 292–294]. Аналіз польової документації і звітів І. Старчука, а також результати наших досліджень дозволили виділити, два періоди: слов'янський та давньоруський [81. С. 22–23; 83. С. 52–53;

85. С. 256–278; 86. С. 279–286] (рис. 25). Основу детальнішого членування, і зокрема виділення етапів, склали стратиграфічні спостереження (перекриття одних об'єктів іншими, глибини котлованів, рівень їхньої денної поверхні, характер заповнення та деякі риси конструкцій споруд в т. ч. і опалювальних пристроїв) (рис. 24).

На першому етапі керамічна група є досить малочисельною. Її найраніші матеріали знаменують початок “технологічного стрибка”. Текстура керамічного тіста віднайденого посуду складається з суглинкової основи і домішок таких мінералів як жорства, велико- та середньозернистий пісок, який добре проступає на поверхні стінок. Випал виробів проводився, очевидно, в побутових печах, оскільки фрагменти горщиків мають однотонне, білоцеглясте, цеглясте та світло-коричневе забарвлення. Формування пустотілої ємкості відбувалося на швидкоротаційному крузі, про що свідчить не лише описана вище текстура тіста, але й порівняно невелика і рівномірна товщина стінок. Середня і нижня частина горщиків характеризуються овалоподібною формою. Плечики і шийка добре профільовані. Перехід до відігнутих назовні косозрізаних вінець контрастно виражений. Максимальне розширення припадає на 2/3 частини від загальної висоти посудин. На плічках з'являється рифлений лінійний та хвилястий орнаменти (рис. 26). Згодом, протягом другої половини цього етапу, текстура керамічного тіста удосконалюється. Місце жорстви займає велико- та середньозернистий пісок. Така зміна не могла не позначитися на формі посуду. Необізнаність з новими технологічними вимогами призводили до різної усадки, щойно виготовлених на гончарному крузі, горщиків, які набували асиметричної форми (рис. 27). У профілюванні верхніх частин горщиків спостерігається контрастний перехід від шийки до косо зрізаних та ледь помітних манжетоподібних вінець. Решта стилістичних ознак та орнаментика залишаються майже незмінними. Разом з тим, дещо стабілізується й випал. Всі частини посуду мають цеглястий, поки що однотонний колір.

На другому етапі фактура тіста покращується. Внаслідок домішування велико-, середньо- та дрібнозернистого піску, процентний вміст якого досягає 40–70 %, формувальна маса стає легкосуглинковою, що в плані технології є надзвичайно важливо, оскільки конструювання горщиків з такого керамічного тіста можливе лише на швидкоротаційному крузі, шляхом витягування. Пропорції посуду не зазнають відчутних змін. Найбільше розширення залишається на відмітці 2/3 від загальної висоти, а співвідношення інших параметрів виробів не складає винятків щодо посуду райковецької культури. Деяких змін зазнають форма, випал та стилістика. Середня і нижня частини зберігають овалоподібний вигляд. Перехід від тулуба до плічок ледь помітний, а від плічок до шийки дещо плавніший, ніж на попередньому етапі. Косо зрізані вінця трансформуються в слабко виражений манжет. Нова, якісно відмінна текстура тіста, потребувала удосконалення випалу. З'являються перші ознаки редукції. В зломі стінок вже простежується прошарок сивого, або чорного кольорів, що вказує на пічний режим випалу. Плічка і шийка прикрашуються рифленим лінійним (5–6 ліній) та штампованим орнаментами (рис. 28). Протягом давньоруського періоду кераміка з Пліснеська розвивається подібним чином як на селищі Буківні (рис. 29).

Отже, впродовж часу функціонування кожного окремо взятого поселення, простежуються зміни усіх груп ознак кухонних горщиків: пропорцій і форм, текстури

тіста, техніки й технології конструювання, характеру випалу та орнаментатії. Вони чи не найяскравіше віддзеркалюють хронологічний аспект. А тому, простеження, навіть в загальних рисах, цих змін в масштабі регіону, що базуються на матеріалах з чітко стратиграфічно розмежованих асинхронних комплексів окремих пам'яток, разом з динамікою житлобудівництва і їхньої планувальної структури та окремими часовими індикаторами дозволяють вирішувати питання відносної хронології та періодизації різночасових поселень останньої чверті I тисячоліття н. е.

Еволюція кухонних горщиків з найраніших комплексів зазначеної культури (Кодина-I та II) була показана І. П. Русановою та Б. О. Тимошуком через видозміну форм посуду і, зокрема, його верхніх частин [54. С. 11–15]. Не розглядаючи текстури керамічного тіста і характеру випалу, дослідники все ж таки зазначали, що “ліпна слов'янська кераміка виготовлена з домішками піску, жорстви або шамоту. Зерна домішок проступають на поверхню посудин і роблять її шорсткою. Колір посудин коричневий, або сірий, випал слабкий, черепки, як правило, крихкі і легко ламаються” [54. С. 11]. Крім того, для горщиків типу II, котрі походять не тільки з ранніх (що є цілком закономірно для провінційно-римського часу), але й пізніших комплексів притаманне “туге тісто, дрібні домішки та рівна шорстка поверхня.” [54. С. 14]. Зважаючи на аналогії щодо форм, пропорцій та орнаментатії горщиків, характерних для II етапу Незвиська, III А, III Б періодів Кодина-I та II [63. С. 87; 54. С. 27–28] у нас немає жодних сумнівів в тому, що перехід від використання шамоту до жорстви супроводжується вдосконаленням техніки ліпки на слаборотачітному крузі і появою пічного випалу, що проявляється через сивий та коричневий кольори посудин. Така взаємозалежність (текстура тіста↔техніка конструювання↔режим випалу) притаманна для будь-якого етапу керамічного виробництва і складає зараз один з напрямків в технологічних дослідженнях над цим матеріалом [95. С. 29–38; 100. С. 175–178; 104. С. 14; 106. С. 304]. Початок зазначеного переходу не є винятком і не несе в собі локальних особливостей, а характерний і для інших регіонів поширення слов'янства. Наприклад, в “закритому комплексі” – могильнику в Прші [107. С. 172] (Словаччина) – виявлено керамічний матеріал, який за тістом, технікою конструювання і випалом аналогічний до матеріалу з пізніх комплексів II етапу селища Незвисько та III А і III Б періодів з Кодина-I, II. Цей могильник дослідник відносить до кінця аварської доби [107. С. 172], тобто до II половини VIII ст. Притягнення аналогій з широковідомих пам'яток доброї збереженості Центральної і Північно-Східної Європи не вбачаємо за доцільне, незважаючи, навіть, на наявність там десятків культурних верств. Так, під час розкопок Ополе Острувка (11 верств) В. Голубовіч розділив матеріал не по об'єктах (“in situ”, “заповнення” тощо), а по верствах. Відсутність детальної стратиграфії і, як наслідок, малодостовірність віднайденого матеріалу, призвело до того, що в одну верству (в т. ч. й до об'єктів) віднесено явно різночасові артефакти [99. С. 116–117 (рус. 3)]. Подібний стан справ характерний і для інших пам'яток цього часу, які часто вважаються еталонними.

Подальшу еволюцію кераміки досить добре ілюструють найраніші керамічні комплекси з Буківни (ж. № 25→я. № 5→ж. № 34 б→ж. № 34 а→ж. № 43→ж. № 33→я. № 40→я. № 36), аналіз яких дозволяє висловити думку, що зміни у фактурі тіста призвели до удосконалення техніки конструювання пустотілих емкостей та інтенсивного

пошуку необхідних температури і режиму випалу. На один із ймовірних шляхів зазначеного процесу вказують зміни внутрішніх груп ознак посуду, що були віднайдені в ж. № 43. Без сумніву, весь цей посуд виготовлявся на крузі, але техніка конструювання була, очевидно, різною. Якщо горщики, в тісті яких переважав шамот, виготовлялися шляхом кільцево-спірального наліплення при малих обертах, то один із горщиків, в тісті якого шамоту не виявилось, мабуть, конструювався на швидкоротаційному крузі. Подібно до виготовлення пустотілих ємкостей прогресував і випал. Крім одношарових, поступово з'являються дво- і тришарові в січненні стінки посуду (див. рис. 15, 1–7). І тут впливає надзвичайно важливий аспект – співіснування різних форм горщиків і, зокрема, їхніх верхніх частин, які для багатьох дослідників є не лише основою під час побудови класифікаційно-типологічних схем, але й своєрідним хронологічним індикатором. Зміна текстури тіста проходила синхронно з вдосконаленням техніки конструювання і, як наслідок, відобразилась на формі посуду та характері орнаментатії. Овалоподібні посудини, в тісті яких переважав шамот, формувалися на слаборотачіюному крузі. Вони характеризуються ледь помітним переходом від тулуба до майже вертикальних вінець. Натомість посудини з переважаючим вмістом жорстви у текстурі тіста уже виготовлялися на швидкоротаційному крузі, внаслідок чого зазнало змін і профілювання їхніх верхніх частин. Перехід від тулуба до плічок, а далі і до шийки та вінець, стає більш контрастним. Саме в цей час змінюється і орнаментатія – пальцеві вдавлення і насічки на вінцях горщиків поступаються місцем лінійному і хвилястому орнаментам, які наносились здебільшого на шийці, плічках і тулубі. Отже, форма посуду і характер орнаментатії є не висхідним, а похідним моментом еволюції кераміки і тому не може займати головне місце в хронології чи періодизації.

Подібні зміни у виготовленні кухонного посуду спостерігаються не лише в Прикарпатті. Їхні прояви тією чи іншою мірою зафіксовано на багатьох пам'ятках раннього середньовіччя в сусідніх регіонах: Нітрі на Лупці [93. S. 206 (гус. 21, 22)], Жітавській Тоні [94. S. 100], Скалиці [102. S. 165], Височанах на Дії [101. S. 348] та ін.

Як уже зазначалося вище, керамічна група II етапу селища Буківна (II половини IX ст.) знаменує значний “технологічний стрибок”. У текстурі тіста повністю зникає шамот. Його місце займають жорства, велико- та середньозернистий пісок, що зумовило впровадження нових прийомів конструювання пустотілих ємкостей, зокрема, на швидкоротаційному крузі. Необізнаність з новими технологічними вимогами призводили до різної усадки виготовлених горщиків, котрі набували асиметричної форми. У профілюванні верхніх частин посуду спостерігається контрастний перехід від шийки до вінець, викінчення яких характеризується горизонтальним, косим та вертикальним зрізом, що поступово переходить в слабо виражений манжет. Сказане добре простежується не лише на матеріалах Буківни (ж. № 34а, яя. №№ 40, 41) і Пліснеська (ж. № 4 та ж. № 7), але й має аналогії в інших археологічних комплексах середньовічної доби в Центральній Європі, які добре датуються стратиграфічними даними та речовим матеріалом. Так, на городищі Поганско [105. S. 3–40 (обр. 8 а, 10, 12 а)], могильниках Голубіч [97. S. 450] і Тварожне [96. S. 491] (Великоморавська доба) були виявлені кухонні горщики, еволюція яких віддзеркалює охарактеризований вище “технологічний стрибок”. Кульмінацію розвитку слов'янської кераміки знаменують III етап Буківни, II етап Пліснеська, а та-

кож матеріал з короткотривалих поселень. Головними, визначальними ознаками щодо кухонного посуду в цей час є стабілізація текстури керамічного тіста, конструювання пустотілих ємкостей шляхом витягування, домінування манжетоподібного викінчення вінець і впровадження редукованого випалу. Серед них особливої уваги заслуговує останнє – впровадження редукованого випалу, яке не потрапляло в поле зору фахівців. Редукування, як спосіб усунення пористості стінок посуду і надання йому стійкої водонепроникності, було викликане кардинальною зміною текстури тіста. Оскільки, кухонні горщики використовувалися для приготування їжі, то під час їх експлуатації на стінки посудин тривалий час діють два, різні за своєю природою, чинники – вогонь та рідина. З однієї сторони, різке нагрівання стінок вимагає механічних домішок в якості амортизатора, а з другої – розширення пористості, що проходить при цьому, створює умови для проникнення вологи. Зміна керамічного тіста виявилась однією з найскладніших ланок в технологічному ланцюгу виготовлення кружальної кераміки. Як показали результати аналізу керамічного тіста посуду III етапу з Буківни, II етапу з Пліснеська та із Стільська, до добре промішаної суглинкової маси додавали не лише мінерали, але й органіку. Однак, при високих температурах вона згорала, не даючи бажаного ефекту під час експлуатації. В процесі пошуку нових технологій шляхом проб і аналізу давні гончарі почали вдаватися до редукування. На думку польського дослідника Є. Круппе, суть редукування кераміки полягає в тому, що на певному етапі її випалу закривається піч, в якій завдяки відсутності доступу повітря відбувається надмірне скупчення вуглекислого газу. Внаслідок цього, у керамічному матеріалі проходить хімічна реакція $Fe^2O^3+CO=CO^2+2FeO$ [103. S. 147]. Якщо дія хімічної реакції охоплює всю товщину стінки, то остання є одношаровою в зломі, а якщо лише частково із внутрішньої та зовнішньої сторін – то тришаровою [103. S. 149]. Необхідність редуційного випалу Є. Круппе довів експериментом. Він вибрав велику серію малих посудин, випалених редукованим способом, які наповнив водою. Вона утримувалась два місяці. Натомість, якість горщиків “нередукованих” виявилась значно гіршою. Протягом трьох днів вода повністю витекла [103. S. 150]. Аналогії за технологією випалу простежуються в близькому за формами забрушанському типі [109. S. 467]. Порівняння з цим типом посуду цікаве й з інших сторін. Подібно до Буківни й Пліснеська тут простежується “трансформація” косо- та вертикально зрізаних вінець у манжетоподібні, а на певному етапі з’являється й штампиковий орнамент, що досить широко поширений на горщиках з короткотривалих поселень. Побутування забрушанського типу З. Ваня відносить до IX–середини XI ст. [109. S. 467].

Підводячи короткі підсумки розгляду кухонних горщиків з ранньосередньовічних поселень українського Прикарпаття під кутом зору хронології необхідно закцентувати увагу на наступних моментах: а) використанні лише достовірних знахідок, а саме тих, які мають безпосереднє відношення до конкретних об’єктів із стратиграфічно розмежованих комплексів, завдяки чому завжди відомою є група ознак місця у вузькому та широкому розумінні цього слова; б) запропонованій послідовності аналізу груп ознак, що притаманні для будь-якого здобутого артефакта, тобто, “М”→“Ф”→“Г”→“С”→“Фк”→“Ч”. Такий підхід дозволяє стверджувати, що впродовж VIII–X ст. змінюються не лише форма, пропорції чи орнаментация кухонних горщиків, як це зазначалося раніше,

але й ознаки інших груп. При цьому, взаємовплив та взаємозалежність постає в дещо іншому порядку: текстура тіста (“Ф”)↔техніка конструювання (“Г” та “С”)↔режим випалу (“Ф”), які завжди віддзеркалюють хронологічний аспект.

Комплексний підхід встановлення відносної хронології та періодизації пам’яток передбачає всестороннє використання археологічного джерела. Топографічні дані, стратиграфічні характеристики об’єктів (“зміст” та “механізм” заповнення, рівень їхньої денної поверхні, глибина земляного котловану тощо) та їхні конструктивні особливості, еволюція керамічного посуду і, зокрема, горщиків – все це дозволяє в межах пам’ятки виділяти синхронні комплекси, які є основою фаз розвитку, тобто тими найменшими часовими відтинками, що можна зафіксувати археологічно.

На поселеннях, котрі безперервно функціонували протягом тривалого часу, зберігаються залишки асинхронних комплексів, а їх, як ми вже зазначали, можна розмежувати, в першу чергу, за допомогою стратиграфічних даних та аналізу достовірного рухомого матеріалу. Використання для цієї мети будь-яких уже розроблених в традиційному руслі типологічних схем (типів, підтипів, видів, підвидів, варіантів, підваріантів тощо), на нашу думку, є зайвою. Відомі нам типології не дозволяють розділити комплекси з незначним часовим інтервалом. Важливо також зазначити, що фази розвитку, в принципі, навіть синхронних поселень, майже ніколи не співпадають в часі, тобто їх початки, тривалість та припинення функціонування. І це логічно, адже життя не підвладне тим схемам, які ми зараз можемо запропонувати. А тому, фази, головним чином, віддзеркалюють динаміку тих чи інших процесів в межах окремих пам’яток. Таке членування складає основу планувальної структури поселень не лише в статичному зрізі, але й в динаміці.

Розробка відносної хронології пам’яток в масштабі регіону чи культури взагалі і виділення на цій основі таких часових рамок як етапи та періоди розвитку – завдання набагато складніше. Крім того, в контексті цих завдань ще постає і проблема культурної інтерпретації старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е в українському Прикарпатті. Застосування різних підходів в дослідницькому процесі, брак інформації письмових та незначна кількість достовірних археологічних джерел стали тими головними причинами, що призвели до неоднакових поглядів щодо хронологічних рамок та періодизації райковецької культури. До цього треба додати ще й те, що зазначена культура розглядалася і продовжує розглядатися як єдине ціле, своєрідний “моноліт”, без урахування особливостей розвитку так званих “окраїн” майбутньої Київської держави.

Зараз, загально прийнято вважати, що нижня межа райковецької культури окреслюється фінальною стадією празько-корчацьких, а верхня – початком давньоруських старожитностей. Якихось визначальних критеріїв, котрі б базувалися на всесторонньому аналізі археологічних джерел і виділяли її з поміж зазначених культур, практично немає. На думку фахівців, нижній рубіж (щодо попередньої, генетично спорідненої культури), головним чином, знаменується наступними ознаками: незначним відхиленням назовні й орнаментациєю вінець кухонних горщиків у вигляді пальцевих вдавлень і косих насічок [71. С. 64–65. Рис. 26–27; 42. С. 94–95; 43. С. 12–27; 45. С. 90–91], видозміною сковорідок [54. С. 26] та збільшенням площ поселень [71. С. 86–87]. Будь-яких інших,

відмінних ознак матеріальної культури (змін житлобудівництва, топографії поселень, системи господарювання, поховального обряду, і т. п.) не наводиться. Як бачимо, зазначене вище, віддзеркалює лише деякі сторони окремих, не *висхідних* груп ознак. Незважаючи на розпливчатість критеріїв і певну тривалість процесу переростання однієї культури в іншу, загалом, в питанні датування її нижнього рубежа – кінець VII–початок VIII ст. – майже всі дослідники є одноставні, за винятком хіба що Ю. В. Кухаренка, який вважав, що перехід до райковецької культури припадає на VIII ст. [Пор.: 9. С. 59–79; 10. С. 56–79; 50. С. 17–25; 54. С. 26; 67. С. 41 і ін. із 32. С. 9].

В принципі, подібний підхід застосовується і при визначенні верхнього рубежу культури. На думку Б. О. Тимошука, для нього характерні “керамічні комплекси..., в складі яких є значний процент ліпного посуду, типового для слов’янської археологічної культури. Основною формою кераміки цього часу є гончарні горщики з вертикально зрізаним краєм вінчика, вздовж якого проходить неглибокий жолобок (див. рис. 11, II). Ці посудини дістали назву горщиків курганного типу...” [67. С. 41]. Крім цього, він, як і інші дослідники, залучав й опосередковані, часто малодостовірні в зазначеному сенсі, датуючі речі (прикраси, предмети озброєння тощо) з широким діапазоном побутування [67. С. 41; 70. С. 10–24; 71. С. 66. Рис. 26]. Приблизних поглядів, щодо визначення верхньої межі досліджуваної культури, дотримувалися і дотримуються зараз й інші фахівці [2. С. 110; 3. С. 26–59; 4. С. 366–379; 5. С. 108–18; 6. С. 68–74; 33. С. 132–145; 34. С. 153; 35. С. 3–56; 38. С. 3–20; 39. С. 94; 41. С. 108; 42. С. 93, 96–97. Рис. 46; 43. С. 38–43; 45. С. 82–92; 67. С. 44; 71. С. 66; 79. С. 111 та ін.] Оскільки, основну увагу вони звертали на еволюцію керамічного матеріалу і, зокрема, на появу кружальних горщиків, як масового матеріалу, то в датуванні верхнього рубежа між ними є суттєві розходження. Так, згідно В. В. Ауліха [3. С. 26–59; 4. С. 366–379; 5. С. 108–18; 6. С. 68–74] та М. П. Кучери [33. С. 132–145; 34. С. 153; 35. С. 3–56] старожитності IX ст. цього регіону слід відносити уже до давньоруської культури. Іншої думки дотримувався Б. О. Тимошук. Спочатку він визначив верхню межу вказаної культури рубежем IX–X [67. С. 44], а згодом – X ст. [71. С. 66]. Подібну позицію займає і дослідник Верхнього Попруття Л. П. Михайлина [42. С. 96–97. Рис. 46; 43. С. 38–43; 69. С. 92]. В кінці минулого століття А. Т. Сміленко та С. П. Юренко запропонували свій підхід до вирішення цього питання. За їхніми переконаннями “...памятники типа Луки Райковецкой могут быть датированы от конца VII–до конца IX в. Этот период подразделяется на два этапа: первый, ранний, включая сахновский тип, датируется концом VII–VIII в. Для него характерна лепная керамика. Второй, поздний, относится к IX в. и включает памятники, на которых сосуществует лепная и гончарная керамика. Последующий X в. относится, по существу, уже к древнерусской эпохе. *В это время керамика типа Луки Райковецкой еще существует, особенно в отдаленных районах Руси, как составной элемент древнерусской культуры.*” [61. С. 304] (курсив. М. Ф.). Незважаючи на наведені розбіжності, всі дослідники одноставні в тому, що пізній етап райковецької культури слід виділяти на основі співіснування ліпного і кружального посуду. Однак, детальний аналіз матеріалу з добре стратифікованих об’єктів Пліснеська, Буківни, а також короткотривалих поселень, дає підстави сумніватися в такому “масовому” співіснуванні, завдяки чому можна було б виділяти окремий етап, а за ним ще й верхню межу

культури. На практиці досить складно віднайти об'єкти, в яких би співіснували ліпні і кружалні горщики. Лише в ж. № 43 з Буківни виявлено ("in situ" на долівці) комплекс так званих ліпних і гончарних кухонних горщиків. Таке явище, без будь-яких сумнівів, короткотривале, оскільки віддзеркалює еволюцію способу формування даної категорії посуду: ліпні, ранньокружалні та кружалні горщики. Якщо до цього додати, що в термін гончарна (на нашу думку, кружална, тобто та, яка виготовлена за допомогою гончарного круга) кераміка дослідники вкладають різний зміст, типу "підправлена на колі", "ранньогончарна", "ранньокружална", "кружална", "обточена на колі" і т. п., то стає очевидною безперечна дискусійність в цьому питанні. Отже, і при визначенні верхньої межі райковецької культури чітких критеріїв, які б базувалися на всесторонньому аналізі матеріалів селищ, городищ, могильників також не простежено. А саме за допомогою змін таких висхідних ознак, які зафіксовано нами в топографії поселень та їх величині, планувальній структурі, житлобудівництві тощо, а також і в керамічному посуді, можна встановити не лише хронологічні рамки, але й провести періодизацію виявлених пам'яток в досліджуваному регіоні.

Поетапність розвитку окремого поселення базується, в першу чергу, на стратиграфічних спостереженнях, результатах аналізу рухомого матеріалу і окремих хронологічних індикаторів. Вирішити це ж питання в межах навіть незначного регіону можна шляхом співставлення уже визначених етапів з різних поселень за схемою "відкритого" типу (рис. 30). Зазначена схема базується на висхідних групах ознак, тобто на топографії пам'яток, серед яких провідну позицію займають комплекси з короткотривалих поселень і, особливо, з великих за площею та складних за планувальною структурою городищ, характері і конструктивних особливостях житлових та господарських споруд, стратиграфічно виділених в окремі етапи і фази на багатошарових поселеннях, а також синхронних змінах кухонного посуду, віднайденого "in situ" в зазначених об'єктах. За необхідності, в процесі нагромадження нового матеріалу з інших поселень, в неї можна внести незначні корективи. Аналіз матеріалу за запропонованою схемою починається із співставлення синхронних комплексів короткотривалих та довготривалих поселень. Саме житлово-господарські комплекси з короткотривалих пам'яток виявились тим еталоном, до якого прирівнюються максимально подібні комплекси (характер жител, господарських будівель, забудови та віднайдений в них рухомий матеріал тощо) в часі і просторі з довготривалих городищ та селищ. Короткотривалі городища й селища належать до "височинної" групи, котра характеризується чітко окресленими топографічними умовами (займає циркоподібні улоговини у верхів'ях середніх та малих водних артерій, які після припинення функціонування поросли лісами). Культурний шар за межами об'єктів на цих поселеннях відсутній. Максимальна подібність спостерігається також у вигляді поверхневих слідів заглиблених і наземних споруд, їхніх заповненнях та характері взагалі, планувальній структурі поселень тощо. Це ж саме стосується рухомого матеріалу і, зокрема, керамічних виробів: горщиків, мисок, сковорідок, цідил та жаровень. Все зазначене дозволяє віднести час припинення функціонування таких поселень до одного статичного зрізу.

Водночас, лише на окремих (відомих нам) довготривалих пам'ятках, що належать до цієї ж "височинної" групи, в т. ч. й на селищі в Буківні, городищі Пліснесько,

Теребовлі та деяких інших простежується аналогічний етап розвитку. На відміну від короткотривалих поселень, з однієї сторони цей етап є продовженням попередніх фаз та етапів тієї чи іншої пам'ятки, а з другої, через незначний проміжок часу і сам складає підоснову подальшої трансформації райковецької культури в давньоруську. Наприклад, для саме цього слов'янського етапу в Пліснеську (як і для короткотривалих пам'яток городищ в Коростоватій-І, Стільську, Солонську та ін.) притаманна величезна укріплена територія (близько 350 га), певна топографія оборонних ліній та типи їх конструкцій, а також синхронна, щодо останніх, забудова [81. С. 22–23; 82. С. 9–11; 86. С. 279–286]. Згодом, в давньоруський час, більшість з наведених ознак є зовсім іншими: укріплена територія значно зменшилася, досягнувши всього 3 га, змінилася топографія місцезнаходження оборонних ліній та їхні конструктивні особливості, а також структура самого городища. Функціонуючи впродовж двох археологічних культур, Пліснесько віддзеркалює не лише зазначену вище різницю між ними, але й переростання першої в другу. Планувальна структура 350-гектарного городища, характер синхронних житлово-господарських споруд та рухомий, і зокрема керамічний матеріал його фінальної стадії ідентичний до короткотривалих укріплених поселень, що відповідає запропонованому вище статичному зрізу, який, без сумніву, є добрим хронологічним репером. Інтенсивна забудова всієї території городища в давньоруський час, в т. ч. й тієї, що залишилася за межами відновлених і новозведених оборонних ліній, дозволила через асинхронні комплекси уточнити цей репер. Так, в одному із розкопів, закладеному в нижній (неукріпленій в давньоруський час) частині городища, відкрито п'ять різночасових житлово-господарських споруд заглибленого типу, що взаємно перекриваються [85. С. 256–259. Рис. 2, 2а]. Найдавніша з них, житло № 4, знаходиться на тому ж рівні денної поверхні, що й зовнішня лінія оборони, яка відноситься до фінальної стадії короткотривалих поселень. Виходячи з аналізу заповнення чотирьох пізніших споруд, можна ствердити, що хронологічний розрив між їх зведенням був мінімальним і в сумі складає не більше 25–30 років, а кожний із цих об'єктів функціонував в середньому протягом одного покоління (15–20 років). Звідси випливає, що загальний вік зазначеного асинхронного комплексу складає 100–120 років. Найпізніші заглиблені об'єкти в цих асинхронних комплексах, ж. № 1 (розкоп 1990 р.) та ж. №№ 5 і 9 (розкоп 1947 р. на дитинці) перекриваються рештками наземних жител, а на дитинці ще й інгумаційним кладовищем першої третини–середини XII ст. Співставивши час та стратиграфічні дані, ми отримуємо дату припинення функціонування ж № 4 і зовнішньої оборонної лінії, а разом з цим і короткотривалих поселень – кьнець X ст.

Подібним чином окреслюється верхня межа досліджуваної культури і на багатопалубовому поселенні в Буківні. Фундаменти давньоруської церкви і кладовище поряд з нею (середини XII ст.) перекривають наземні та заглиблені об'єкти ранішого часу (див. рис. 6, 21). Тут, останній етап забудови в слов'янський період існування селища визначається не лише наявністю асинхронних комплексів, що безпосередньо передували будівництву церкви та виникненню кладовища, але й великою подібністю “змісту” і “механізму” заповнень об'єктів, характеру культурного шару, зростанням рівнів денної поверхні, еволюції керамічних комплексів тощо, з такими ж етапами в Пліснеську (див. рис. 7, 24). В контексті наведеного прикладу з Пліснеськом і, зокрема,

про функціонування його впродовж двох асинхронних, генетично-споріднених культур, слід зазначити, що на рубежі X–XI ст. аналогічні процеси, тобто перетворення чи перенесення ранніх укріплених центрів з однією планувальною структурою в менші площі і відмінні за розплануванням міста замкового (бургівського) типу, спостерігається у прибалтійських слов'ян та скадинавських народів [91. С. 77, 86–89].

Верхня межа функціонування райковецької культури, тобто кінець X ст., підтверджується і добрими хронологічними індикаторами. Наприклад, на поселеннях в Крилосі [27. С. 22–31; 31. С. 228] та Нижневі [27. С. 22–31; 31. С. 227–229], які відносяться до “височинної” групи, випадково було знайдено горщики із скарбами куфичних монет, що датуються відповідно: 892–943 та 925–926 рр. (див. рис. 28, 6). При цьому необхідно зазначити, що за всіма групами “внутрішніх” і “зовнішніх” ознак вказаний посуд має повну відповідність до посуду з короткотривалих поселень, II етапу Пліснеська та III етапу Буківни.

Крім того, для українського Прикарпаття верхня межа райковецької культури узгоджується і з письмовими вітчизняними джерелами. Так, в Повісті минулих літ під 992 р. зазначено: “Иде Володимирь на Хорваты. Пришедшу бо нему с войны Хорватскыя...” [37. С. 68]. В нас не має жодних сумнівів, що йдеться про досліджуваний нами регіон, який, на думку багатьох науковців, населяли літописні хорвати [22. С. 63; 42. С. 106–114; 67. С. 138–139]. В тексті літопису однозначно сказано, що характер походу був не мирний, а військовий, і проходив за всіма тогочасними правилами ведення воєнних дій. подібного типу, які відомі нам з іноземних [8. С. 32–275; 28. С. 68–83; 91. С. 35–53; 98. С. 77–96] та вітчизняних [37. С. 10–115 та ін.] писемних джерел. Цей висновок підтверджується й археологічно. Саме тоді, тобто на рубежі I та II тисячоліть в Прикарпатті перестає функціонувати величезна кількість укріплених і неукріплених “короткотривалих” городищ і селищ Ревнянського, Коростоватського, Стільського, Ганачівського та багатьох інших гнізд-поселень, а на незначний час припиняється життя і на деяких довготривалих городищах, серед яких можна назвати Пліснесько, Теребовлю, Галич, Підгороддя, що відносяться до “височинної” групи. Процес входження зазначених земель до складу Київської держави був складним. Її структура виявилася не зовсім адекватною до тієї, яка витворилася на цей час в Прикарпатських землях. А тому, після походу Володимира зміни, перш за все, відбувалися саме в сфері територіально-адміністративного поділу. Нові політико-адміністративні центри зводилися за традиційною давньоруською схемою (дитинець, посад, окольний город), визначалися нові пріоритети і в господарюванні і т. п. Так, починаючи з другої половини–кінця XI ст., переважна більшість городищ і селищ виникає в нових топографічних умовах, маючи при цьому інше від попередніх укріплень природне оточення та планувальну структуру, менші укріплені площі, масивніші оборонні лінії і відмінні від слов'янських конструктивні особливості. Зазначене добре ілюструється під час аналізу опублікованих матеріалів з розкопок таких літописних міст як Звенигород [57. С. 107–110], Судова Вишня [7. С. 136–140; 47. С. 106–119; 48. С. 123–127], Ленківці [66. С. 250–251; 68. С. 68–82; 72. С. 115] та інших. Отже, зміни топографічних умов розташування поселень, відмінність оборонної та планувальної структури укріплених поселень, співставлення стратиграфічних даних з короткотривалих та довготривалих пам'яток, особливості

розвитку керамічних комплексів, наявність окремих хронологічних індикаторів та аналіз письмових джерел дають підстави вважати кінець X ст. верхньою межею райковецької культури на території українського Прикарпаття.

Подібним чином, тобто за запропонованою вище схемою, можна встановити і нижню межу досліджуваної культури, хоча, на відміну від верхньої, вона є чисто умовною, оскільки чітких критеріїв, які б вирізняли її від культури празько-корчацького типу, за винятком деяких, немає [50. С. 10–16; 55. С. 90 та ін.] Для рубежу цих генетично-споріднених культур характерні неукріплені селища “низинної” групи. Разом з тим, пізні етапи Кодина-I та II, Незвиська і Рашкова-I, які, поза всякими сумнівами, відносяться до райковецької культури, співіснують з ранніми фазами I етапу з Буківни та Чорнівки-II (“височинна” група), що дозволяє не лише застосовувати пряме порівняння з подібними комплексами інших поселень, але й, у випадку наявності тривалого часового розриву, визначати нижню межу на основі стратиграфії. Пряме, традиційне порівняння найкраще підходить для селищ з Кодина. Тут в останньому культурно-хронологічному горизонті дослідники виділили два періоди – III А та III Б, які за їхніми переконаннями датуються VII–кінцем VIII ст. [54. С. 27–28]. Дійсно, згідно загально визнаних критеріїв, нижня межа райковецької культури відповідає початку VIII ст., з чим важко не погодитися. В Незвиську залишки об’єктів слов’янського часу знаходяться у передостанньому культурно-хронологічному горизонті, який (за винятком військових траншей I світової війни) перекритий лише горизонтом давньоруського часу. Між цими горизонтами простежується хронологічний розрив. В заповненнях заглиблених споруд і ям слов’янського горизонту іноді зустрічається рухомий матеріал попередніх епох. А давньоруський характерний лише для культурного шару, що залягає до глибини 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Відсутність будь-яких знахідок давньоруського часу в заповненнях слов’янських об’єктів вказує на те, що на момент заселення дослідженої ділянки в княжу добу, завдяки природним чинникам цей мікроландшафт був уже сформований, тобто з часу припинення їх функціонування пройшло не менше 150–200 років. Іншими словами, пізні комплекси II етапу з Незвиська (фаза II) відносяться щонайменше до рубежу VIII–IX ст. Сказане підтверджується й характером керамічного матеріалу. Рання фаза цього (другого) етапу додає на другу половину VIII ст., а перший етап – на першу половину–середину цього ж століття, час, який приблизно фіксує нижню, ще раз підкреслимо чисто умовну, межу райковецької культури в українському Прикарпатті, оскільки, як ми змогли переконатися на матеріалах селищ з Кодина-I та II, Незвиська і Рашкова, якихось хронологічних розривів у їхньому розвитку не простежується. Таким чином, завдяки комплексному аналізу археологічних джерел та співставлення їх з письмовими відомостями хронологічні рамки зазначеної культури в межах Прикарпаття можна окреслити VIII–X ст.

Питання поділу райковецької культури в ареалі її поширення займало вагомe місце в працях В. К. Гончарова [25. С. 9–11; 26. С. 283–315], І. П. Русанової [50. С. 17–22], Б. О. Тимошука [67. С. 21–46; 69. С. 80–93; 71. С. 63–67. Рис. 26], В. О. Петрашенко [38. С. 3–20; 39. С. 92–94; 45], А. Т. Сміленко [61. С. 302–307] і продовжує цікавити сучасних дослідників [42. С. 83–104; 43. С. 10–43], головна увага яких прикута до видозміни форми кухонних горщиків, співіснування виділених дослідниками типів, підтипів,

варіантів, або ж до процентного співвідношення ліпного та кружального посуду. Іноді при цьому враховувалася текстура керамічного тіста й випал. На перший погляд такий підхід є цілком закономірний, адже, еволюція форми – найбільш масового матеріалу – кухонного посуду, є доступною для поверхового аналізу кожного дослідника. Вона ніби лежить на поверхні і найкраще відображає еволюційний процес. Саме за допомогою типологічного методу, котрий побудований на видозміні кухонних горщиків, а також окремих знахідок і стратиграфічних даних проводилося хронологічне членування культури, при чому стратиграфічні ознаки не завжди вважалися висхідними, що досить добре ілюструється в процесі відбору рухомого матеріалу, а це, як ми змогли показати, досить суттєво впливає на часові аспекти. До цього також слід додати, що поділяючи культуру (окремі пам'ятки, які відносяться до неї, або ж навіть і генетично-споріднені асинхронні культури [54. С. 27–28]) на часові відтинки, для найменування останніх фахівці використовували такі терміни як фази [67. С. 8–47; 68. С. 14; 71. С. 63], етапи [60. С. 23–24; 61. С. 304; 46. С. 13, 126]; періоди [9. С. 9–11; 10. С. 25–32; 38. С. 3–20; 39. С. 92–94, 113; 45. С. 80–81; 67. С. 8–47; 68. С. 14; 71. С. 63; 42. С. 83–104], археологічні комплекси [3. С. 26–59; 4. С. 366–379], хронологічні горизонти [38. С. 3–20; 39. С. 92–94, 113; 45. С. 80–81] тощо. Подібний стан справ викликаний відсутністю в науковому арсеналі єдиного понятійно-категорійного апарату, який призвів до того, що досить часто різні терміни посуті означають одне і те ж, і навпаки – в однакові терміни вкладається різний зміст, що створює неабиякі труднощі в роботі з аналітичними розробками. Науковці вже давно звернули на це увагу. Як слушно підмітив Л. П. Михайлина: “... керамічні комплекси VIII ст. Верхнього Попруття відповідають керамічним комплексам перехідного типу між Дніпром і Західним Бугом за І. П. Русановою, ранній фазі культури Луки Райковецької на Північній Буковині за Б. О. Тимощуком, сахнівському типу на Поділлі та в Середньому Подніпров'ї за О. М. Приходнюком. Комплекси IX ст. – періоду пізньої фази культури Луки Райковецької за Б. О. Тимощуком та періоду Луки Райковецької за О. М. Приходнюком” [42. С. 97].

На нашу думку, ієрархію прийнятливих понять для членування досліджуваної культури можна вишикувати наступним чином: *фаза* → *етан* → *період*. Найбільш спірним питанням є визначення терміну фаза. Так, на думку Д. Л. Кларка – це “археологічна одиниця, що складає найменший таксономічний однорідний набір стану суттєвостей, і має більше взаємних подібностей всередині себе, ніж за своїми межами; може бути виділена всередині мінімального часового відтинку континуума системи суттєвостей. Вона може бути використана на всіх рівнях археологічних суттєвостей: від ознак до культурної групи” [17. С. 28]. Згідно Л. Р. Бінфорда, Г. Р. Віллі і П. Філіпса, а також І. Роуза під терміном фаза слід розуміти “групу археологічних комплексів, що об'єднуються загальними рисами” [17. С. 28]. В той же час Б. К. Шварц визначає її як “компонент, або групу компонентів в обмеженому регіоні чи зоні, яка існує короткий проміжок часу і для якої притаманні достатньо характерні моди або типи з метою відрізнити її від всіх подібних одиниць” [17. С. 28]. Попри всі розбіжності у цих визначеннях спостерігається прагнення дослідників акцентувати увагу на тому, що посуті і в часі, і в просторі це є найменша одиниця виміру для набору археологічних артефактів. На наше переконання, синхронні археологічні комплекси (житлові, господарські, виробничі об'єкти та рухо-

мий матеріал, залишені одним покоління) в часі відповідають саме фазі.

Наступним терміном в запропонованій ієрархії є етап – “відрізок часу в розвитку якого-небудь руху, процесу” [58. С. 28]. Об’єднуючи дві, або декілька фаз, він охоплює такий відрізок часу, протягом якого відбуваються важливі події в тогочасних спільнотах, котрі проявляються у багатьох аспектах матеріальної культури. Етап є перехідною ланкою від фази до періоду.

Щодо визначення терміну період всі дослідники практично одностайні. Це – “синхронна група типів, що існує раніше чи пізніше за інші синхронні групи типів; основне вічко відносної хронології” [59. С. 197]. Перша частина визначення яскраво свідчить про ту основу членування, яка сформувалася протягом другого етапу розвитку археологічної науки, де головне місце займали і продовжують займати класифікаційно-типологічні побудови. Друга, хоча й абстрактна, зате найбільш повно відбиває суть терміну. Незважаючи на те, що всі зазначені поняття (фаза, етап, період) міцно увійшли до археологічної науки, проте дуже часто в них вкладався різний зміст.

Наявні в нашому розпорядженні джерела дозволяють апробувати запропоноване членування. На нашу думку, найнижчою хронологічною одиницею слід вважати фазу, тобто такий таксономічний набір артефактів, який характеризує синхронні археологічні комплекси, що віддзеркалюють життя одного, в крайньому випадку двох, поколінь в рамках конкретно взятого поселення. Протягом цього часу найкращим чином простежується забудова поселення, характер житлових та господарських споруд, рухомого матеріалу тощо, що й складає археологічні комплекси, за якими можна розгледіти елементи соціальної чи економічної структур. В чистому виді фази здебільшого проявляються на окраїнах короткотривалих пам’яток. Наприклад, досліджені нами двори в Стільську, дозволяють стверджувати, що тут проживали індивідуальні сім’ї, основним заняттям яких було приселищне скотарство. На довготривалих поселеннях виявити подібні житлово-господарські комплекси значно складніше, оскільки, тут проходить постійне перепланування та перебудова споруд. Але навіть і невелика інформація важить досить багато для вияснення розвитку городищ чи селищ. Разом з тим не важко здогадатись, що фази в нашому розумінні характерні лише для одного, окремо взятого поселення, оскільки як було вже сказано, фази розвитку, в принципі навіть синхронних поселень, майже ніколи не співпадають в часі, тобто їх початки, тривалість та припинення функціонування, що в свою чергу не дозволяє застосовувати цей термін навіть на мікрорегіональному рівні.

Етапи – середня ланка членування – характеризуються певними подіями і має значно ширші часово-просторові рамки, охоплюючи всі сторони життя тогочасної спільноти, що відображається не лише в зміні керамічного матеріалу, але й в топографії та планувальній структурі поселень, характері залишків об’єктів та ін. Зараз, ще не має такої кількості достовірних джерел, які б дозволили достатньою мірою визначити етапи розвитку досліджуваної культури в межах регіону, оскільки на відомих нам пам’ятках, в першу чергу, простежується поетапність кожного окремо взятого поселення, що ні в якому разі не може бути використана еталоном для всього регіону без певних коректив. В Незвиську – це I та II етапи, що відповідно датуються першою половиною–серединою VIII та серединою VIII–рубежем VIII–IX ст.; в Кодині-I та II – виділені дослідни-

ками періоди III А та III Б – віднесені до VIII та кінця VIII ст. [54. С. 27–28]; у Буківні – три етапи: I – остання третина IX–рубіж IX–X ст., II – рубіж IX–X–середина X ст., III – середина–кінець X ст., а у Пліснеську – два етапи: кінець IX–середина X ст. та середина X–кінець X ст. Як бачимо, етапи розвитку зазначених поселень не завжди співпадають в часі. Проте, якщо порівняти відмінні риси в топографії розташування (“низинні” і “височинні” групи поселень), типах поселень (селища, городища) та їхніх розмірах, деяких особливостях конструкцій жител та опалювальних спорудах, характері керамічних комплексів, а також залучити окремі хронологічні індикатори і письмові джерела, то можна виділити чотири етапи.

Для першого (рубіж празько-корчацької і райковецької культур – середина VIII ст.) характерними є початок трансформації “низинної” групи у “височинну”, невеликі за розміром неукріплені селища, заглиблені житлові споруди із середніми розмірами стін від 2,8 до 3,2 м та пічками-кам’янками, мощеними з великого каміння, господарські будівлі у вигляді ям, керамічні комплекси, котрі складаються з ліпного посуду, прикрашеного пальцевими вдавленнями і косими насічками та сковорідок. В загальноісторичному контексті Центральної та Південно-Східної Європи це був етап, протягом якого припинились міграційні рухи з досліджуваного регіону як в південно-західному, так і в північно-східному напрямках, почалася економічна та політична стабілізація тогочасної спільноти, що виразилося в формуванні територіальних структур найнижчого рівня, тобто гнізд-поселень, окреслились етнічно-територіальні межі тощо. Типовими для нього пам’ятками є поселення в Кодині (період III А та III Б за І. П. Русановою і Б. О. Тимощуком), Чорнівці, Рашкові. Як слушно зауважив М. Ю. Брайчевський, в історичному контексті цей час можна пов’язати з етнокультурним переформленням в Східній Європі, глибокою кризою Візантійської імперії та новою епохою в становленні франкської держави [19. С. 16], котра, як і Візантія, стримувала постійні напади аварського каганату.

На другому етапі (середина VIII–перша третина IX ст.) продовжується рух поселень вверх проти течії струмків на середній ярус терас, в зв’язку з чим дещо змінюється і їхнє природне оточення. Кількість селищ в групах зростає і складає не два, як на попередньому етапі, а три–чотири. При цьому, в центрах таких гнізд-поселень починають з’являтися селища, на яких простежуються залишки спеціалізованого виробництва у вигляді жител-майстерень, залізоборних горнів, чинбарських комплексів тощо. Дещо зростають й параметри заглиблених жител. Кухонний посуд і, зокрема, горщики, формуються на слабо ротаційному крузі. Серед керамічного матеріалу з’являються миски, сирниці-цідила. Протягом цього етапу занепадає аварський каганат, панування якого з 568 до 799 р. перешкоджало стабілізації і прогресу в галузі економіки, соціального розвитку та формуванню слов’янських держав не лише у центральній Європі, але й у Прикарпатті. На політичній карті континенту з’являються Великоморавська та Київська держави – найближчі сусіди тогочасного населення досліджуваного регіону.

Третій етап тривав з третини IX до початку X ст. Протягом нього завершується рух поселень до верхів’їв струмків, відбувається переростання гнізд-поселень з неукріпленими центральними селищами в гнізда, де головними є городища. До речі, для цього дуже часто використовувалися нефункціонуючі укріплення ранньозалізного

віку. Змінюється планувальна структура селищ, житлові споруди набувають практично стандартних розмірів, стіни земляного котловану яких сягають від 3,2 до 3,4 м. Впроваджується гончарний круг та гончарні печі і, як наслідок, з'являється ранньокружальна кераміка. Ці зміни не складають винятку. Вони синхронні до тих, що проходили в західних та південних сусідів. Можливо, якимось чином зазначені процеси частково й пов'язані з функціонуванням Великоморавської держави (IX–початку X ст.), східні кордони якої доходили майже до Верхнього Подністер'я [98. S. 69. Abb. 16].

На четвертому, завершальному етапі (початок–кінець X ст.) зміни торкнулися, перш за все, структури тогочасної спільноти. В топографії домінує “височинне” розташування городищ і селищ. Укріплення будуються здебільшого у верхів'ях струмків на території заліснених масивів. Вони характеризуються багаторядністю синхронних оборонних ліній, певною топографією (займають внутрішні, по відношенню до центральної частини городищ, сусідні схили) та великою укріпленою територією з джерелами і струмками. На цьому етапі простежується різне розпланування окремих селищ в межах гнізда-поселень, з'являються індивідуальні двори і садиби, починається масове виготовлення кружальних кухонних горщиків. Його нижня межа приблизно окреслюється часом, коли перестала функціонувати Великоморавська держава, а верхня – походом київського князя Володимира проти літописних хорватів у 992 (993) р. В цьому плані цікавими можуть бути відомості візантійського імператора Костянтина Порфирогенеті (907–956 рр.): “...Велика Хорватія, звана “Білою”, лишається нехрещеною до сего дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачинакитів. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних кораблів, бо лежить далеко від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається Чорним” [8. С. 141]. В зазначений час завершується формування Київської Русі, а також закладаються підвалини державності в західних сусідів.

Отже, чотири умовно виділених етапи досліджуваних старожитностей органічно поєднані між собою. Вони відображають не лише рівень розвитку матеріальної культури слов'янської спільноти українського Прикарпаття в останній чверті I тисячоліття н. е., але й зміни в економічній та соціальній сферах. Безперечно, що впродовж цього часу на регіон впливали і ті історичні процеси, які проходили в суміжних землях. Запропонована нами поетапність розвитку складає підоснову періодизації. Протягом першого періоду (I та II етапи – VIII–початок IX ст.) припиняються міграційні рухи з досліджуваного регіону як в південно-західному, так і в північно-східному напрямках, починається економічна та політична стабілізація життя тогочасної спільноти, що виразилася у формуванні територіальних структур найнижчого рівня, тобто гнізд-поселень, окреслюються територіально, етнічно межі тощо. В цей час домінує “низинна” група поселень, для якої характерні невеликі за розміром неукріплені селища, котрі представлені залишками: заглиблених житлових споруд (розміром стін від 2,8 до 3,2 м) з пічками-кам'янками, господарських будівель у вигляді виробничих приміщень та ям, а також ліпним керамічним посудом, що виготовлявся на слаборотаційному крузі та іншим рухомих матеріалом. Типовими для нього є поселення в Кодині (період III A

та Ш Б за І. П. Русановою і Б. О. Тимощуком), Чорнівці, Рашкові-І. Під кінець цього періоду, тобто на другому етапі (середина VIII–перша третина IX ст.), відбувається рух поселень вгору проти течії струмків на середній ярус терас та горбогірні плато, в зв'язку з чим дещо міняється і природне оточення селищ, в т. ч. і їхні ресурсні зони. Кількість селищ в групах зростає до трьох–чотирьох в кожному гнізді. При цьому, в центрах таких гнізд з'являються селища, на яких простежуються залишки спеціалізованого виробництва, у вигляді жител-майстерень, залізобобних горнів тощо. Дещо зростають й параметри заглиблених жител. Кухонний посуд, і зокрема горщики, формуються на слаботораційному крузі. Серед керамічного матеріалу з'являються миски, сирниці. Всі зазначені зміни були закономірним явищем на тлі тих перетворень, що проходили в Центральній і Південно-Східній Європі. В цей час занепадає аварський каганат, панування якого негативно впливало на формування економічних, соціальних та політичних структур слов'янських спільнот не лише в Центральній Європі, але й в Прикарпатському регіоні, що разом із внутрішніми чинниками призвело до появи державних утворень у західних, східних та південних слов'ян.

Починаючи з першої третини IX ст. старожитності Прикарпаття слід віднести до другого періоду, до якого входять III та IV етапи. Протягом цього періоду завершується трансформація поселень до верхів'їв струмків, яка на його фінальній стадії повністю домінує. Відбувається переростання неукріплених центральних селищ в укріплені поселення, тобто городища, котрі на завершальному етапі характеризуються багаторядністю синхронних оборонних ліній, та певною топографією. Змінюється планувальна структура окремих селищ в межах гнізда. В забудові деяких поселень з'являються індивідуальні двори і садиби. Житлові споруди набувають практично стандартних розмірів 3,2–3,4×3,2–3,4 м. Суттєві зміни спостерігаються і в керамічному виробництві. Впроваджується гончарний круг та гончарні печі і, як наслідок, з'являється ранньокружальний та кружальний кухонний посуд.

Отже, поселення досліджуваної культури можна поділити на два періоди (VIII–початок IX та початок IX–X ст.), які в свою чергу підрозділяються на етапи, а в межах окремих пам'яток – і на фази. Запропоноване членування повніше віддзеркалює динаміку економічних, соціальних та політичних змін, що були притаманні для слов'янських суспільств останньої чверті I тисячоліття н. е., а також дозволяє співставляти їх з письмовими згадками про досліджуваний регіон.

Результати комплексного аналізу археологічного матеріалу дозволяють також ставити проблему культурної інтерпретації в рамках старожитностей другої половини I–початку II тисячоліття н. е. Йдеться не лише про “переростання” культури празького типу в райковецьку, чи про поступову її трансформацію в давньоруську, але й про доцільність віднесення археологічних пам'яток зазначеного часу в Прикарпатському регіоні до трьох асинхронних, генетично-споріднених культур. Перед тим як приступити до постановки цієї проблеми, зробимо невеличкий критичний огляд теоретико-методологічних підходів щодо визначення археологічних культур взагалі.

Попри велике розмаїття думок, її визначення є неодмінною умовою переходу від археологічних матеріалів до їх культурно-історичної інтерпретації [30. С. 45]. Зараз в теоретичній науці фахівці акцентують увагу на різних підходах, серед яких чи не

найважливішими є операційний, феноменалістський та археологізуючий [30. С. 46]. Зазначені підходи відображають не лише напрямки тих чи інших археологічних шкіл, але і реальний стан справ. Не вдаючись до глибокого теоретичного аналізу щодо визначення археологічних культур взагалі (оскільки це окреме дослідження теоретичної археології), звернемо увагу на судження, які запропонували свого час Ю. М. Захарук та В. Ф. Генінг. За Ю. М. Захаруком “археологічна культура є сукупністю територіально і хронологічно взаємозв’язаних археологічних пам’яток (комплексів) певного типу, які відображають територіальне поширення і етапи історичного розвитку споріднених племен, що говорили на діалектах однієї мови” [29. С. 39]. А на думку В. Ф. Генінга, “...це сукупність даних досліджень з історії окремого суспільства минулого – конкретного соціально-історичного організму на певному ступені його суспільно-економічного (формаційного) розвитку, який вивчається за комплексами подібних взаємозв’язаних залишків певної життєдіяльності, що збереглися до наших днів у виді археологічних пам’яток (артефактів)” [24. С. 31]. Як слушно підмітив Є. М. Колпаков, у цих визначеннях дослідники прагнули поєднати операційний та феноменалістський підходи [30. С. 48]. Щодо цих визначень можна висловити чимало зауважень, як з боку послідовності застосування підходів, так і з боку різних рівнів дослідження культур, а також методологічного (марксистського) підтексту. Однак, попри все сказане, на відміну від суджень Є. М. Колпакова [30. С. 48–49], саме поєднання цих двох підходів найповніше відображає суть поставленої проблеми і, зокрема, під час дослідження тих старожитностей, які висвітлюються не лише на основі археологічних, але й письмових, етнографічних та лінгвістичних джерел. Мова йде про ті ранньосередньовічні археологічні культури Східної Європи, котрі складала підоснови формування державних структур.

Спочатку зупинимось на операційному підході. В основі розмежування асинхронних культур певної території лежать ознаки подібності–відмінності між ними. Аналіз топографії селищ та залишків матеріальної культури, тобто тих еко- та артефактів якими ми оперуємо, для празької та першого періоду райковецької культур однозначно вказує на їх подібність. Перш за все, це проявляється в розташуванні поселень. Найкращим підтвердженням сказаного можуть бути топографічні умови тих пам’яток, де простежується безперервний розвиток на межі двох асинхронних культур, і в першу чергу, Кодина-I та II, Рашкова-I, Незвиська та ін., виявлених і обстежених шляхом розвідкових робіт, котрі відносяться до “низинної” групи. Максимальну подібність виявляємо і під час аналізу залишків матеріальної культури (величини і планувальної структури селищ, характеру житлових і господарських споруд, остеологічних решток), а також і в керамічному матеріалі. Так, протягом першого періоду райковецької культури селища мало чим відрізнялися за формами, розмірами та системою забудови від селищ попереднього часу – завершальних етапів празької культури. Вони характеризуються невеликою забудованою площею (до 1–2 га), де нараховувалось 15–20 одночасових об’єктів, в т. ч. близько 10 житлових, розташованих за певними схемами. Наприклад, на ранній фазі другого етапу у Незвиську житла № 4, 11, 13 групуються поряд з ямами господарського призначення (№№ 11, 13, 15, 21), а протягом другої фази, спостерігається групування жител № 6, 10, 10 а, 11а, 12, 14, 15 півколом щодо господарських ям № 22, 25, 26, 27, 33 (див. рис. 4). Аналогічне планування зустрічається і на селищах

Кодин-II (період Ш А, Ш Б), Рашків-I, тобто на тих пам'ятках, що відносяться до “ни-
зинної” групи. Не зазнає суттєвих змін і житлобудівництво. Типовими для обох куль-
тур залишаються заглиблені житла з печами-кам'янками в одному із кутів котловану,
їхні розміри та внутрішня забудова. Це ж саме можна сказати і про кухонні горщики.
Їхня подібність часто викликає дискусію щодо культурної приналежності, хоча саме
незначні відмінності у профілюванні та орнаментатії, а також масова поява сковорідок
та мисок, послужили у свій час підставою для визначення умовного рубежу між назва-
ними культурами [50. С. 21; 67. 43–44 та ін.]. Наведені аргументи, а також відомі нам
елементи духовної культури (характер культових місць, в т. ч. й поховань) швидше за
все свідчать не про відмінність, а про майже повну подібність культури слов'янських
племен, що населяли досліджуваний регіон. Якщо це так, то старожитності другої по-
ловини V–VII ст. правомірніше не виділяти в окрему археологічну культуру (хоча для
свого часу це було абсолютно вірно і справедливо), а віднести до окремого (в даному
випадку ранньослов'янського) періоду, чи періодів слов'янської культури. Відразу ж
зазначимо, що таке членування ніяким чином не руйнує доробку наших попередників,
а навпаки дозволяє ефективніше проводити не лише різнопланові порівняння археоло-
гічних джерел з суміжних регіонів і, зокрема, з території наших західних сусідів, але й
на власному матеріалі краще простежувати розвиток матеріальної культури. А незначні
відмінності, що спостерігаються в старожитностях V–VII та VIII–X ст. є не стільки
ознаками різних культур, скільки своєрідними індикаторами розвитку однієї культури,
і швидше за все можуть складати підґрунтя під час виділення етапів чи періодів.

Подібна картина вимальовується і для рубежу I та II тисячоліть н. е. Але споч-
атку зупинимося на характерних ознаках другого періоду культури типу Луки Рай-
ковецької в українському Прикарпатті, який охоплює початки IX–кінець X ст. В цей
час відбуваються суттєві *еволюційні* (курсив М. Ф.) зміни як в топографії розселення,
так і в матеріальній культурі. Переважна більшість пам'яток знаходиться в дещо ін-
ших, порівняно з попереднім періодом, умовах, складаючи “височинну” групу. Зміна
топографічних умов, тобто трансформація “низинної” групи пам'яток у “височинну”,
проходила поступово і була зумовлена багатьма причинами не лише зовнішнього, але
й внутрішнього характеру. Однак, як показав порівняльний аналіз умов розташуван-
ня пам'яток “низинної” та “височинної” груп і самої динаміки трансформації, вище
зазначені групи, швидше за все, свідчать про різні періоди розвитку однієї, ніж про
різні культури, оскільки поступове зміщення забудови селищ в сторону середнього та
верхнього ярусів терас і горбогірних плато є результатом “внутрішньої колонізації”, яка
була викликана перш за все демографічними та соціально-економічними процесами,
що проходили всередині громад, без дії зовнішнього подразника. Згодом, на цей рух
почали впливати і зовнішні фактори. Як бачимо, навіть такі, здавалося б на перший
погляд, значні зміни в розташуванні поселень з позицій динаміки свідчать про перевагу
подібних ознак над відмінностями.

Те ж саме можна спостерігати і під час аналізу основних рис матеріальної куль-
тури. Протягом другого періоду в цій царині відбуваються великі зрушення. З'являється
новий тип пам'яток – укріплені поселення. Ускладнюється система взаєморозташування
синхронних городища та селищ, а також планувальна структура внутрі останніх. За-

знає незначних змін житлове й господарське будівництво, виникають наземні будівлі господарсько-виробничого, а на території укріплені і оборонного, призначення тощо. В побут поступово входить ранньокружальний, а згодом і кружальний кухонний посуд. Зростає кількість знарядь праці різного призначення і особливо виготовлених із заліза тощо. І тут надзвичайно важливим є те, що все зазначене вище було результатом розвитку одного і того ж населення на всіх ієрархічних рівнях. Сказане підтверджується як горизонтальною та вертикальною стратиграфіями об'єктів, відкритих під час розкопок окремих пам'яток, чи дослідженнями гнізд-поселень, так і завдяки картографуванню останніх, виявлених розвідковими роботами в межах досліджуваного регіону. Хоча основа матеріальної культури й перебуває в динаміці, проте традиції у всіх головних видах людської діяльності тогочасного населення Прикарпаття продовжують зберігатися. Як вже було показано вище, II період закінчується в кінці X ст. І знову, на рубежі I та II тисячоліть, подібно до межі між першим та другим періодами, ми простежуємо появу нових ознак в топографії розселення та матеріальній культурі. Передовсім, це зміна розташування переважної більшості селищ і городищ, щодо тогочасного рельєфу, зменшення укріпленої площі та відмінність у планувальній структурі і конструкція ліній захисту останніх тощо. Наприклад, починаючи з першої третини XI ст. селища, а згодом, десь з середини—останньої третини цього ж століття і городища, розташовуються в інших, порівняно з попереднім часом, топографічних умовах. Як правило, заселяються береги середніх і малих рік. В їхньому оточенні вже переважають важкі для обробітки сірі, темно-сірі та чорні гумусовані ґрунти, що перебували тоді під трав'янистим покривом. Забудовані ділянки поселень характеризуються рівнинним рельєфом. Така характеристика притаманна для городищ і прилеглих до них селищ в Звенигороді [49. С. 137–138; 57. С. 108], Судовій Вишні [7. С. 136–137; 47. С. 106–107; 48. С. 123–124], Ленківцях [66. С. 250–251; 68. С. 69–71; 72. С. 115] та в інших центрах давньоруського часу. Зміна планувальної структури та конструктивних особливостей захисних ліній найкраще ілюструється на матеріалах Пліснеська, Підгороддя та Старого Збаража. Вона зустрічається і на багатьох інших пам'ятках, в тому числі на тих, котрі згодом переросли в столиці удільних князівств, тобто на Крилоському городищі в Галичі [75. С. 20–21; 76. С. 111–113; 77. С. 19–28] та Теревовлі¹. Як ми вже зазначали, саме на рубежі X–XI ст. аналогічні процеси, тобто поява укріплених центрів замкового (бурзького) типу спостерігаються в прибалтійських слов'ян та скандинавських народів [91. С. 76–77]. Зведення в нових чи перебудова старих політико-адміністративних центрів на місці городищ попереднього періоду було продиктовано інтересами Київської держави. Політико-адміністративна реформа прикарпатських земель проводилася одночасно з економічною. Внутрішній і зовнішній ринок вимагав реконструкції госпо-

¹ Дотримуючись поглядів про бурзьку структуру слов'янських ранньосередньовічних укріплень в українському Прикарпатті дослідники і, зокрема Б. О. Тимошук, так і не змогли розчленувати різні періоди (слов'янський та давньоруський) розвитку Теревовлі, хоча топографія ліній захисту, а також датуючий матеріал, віднайдений в процесі розкопок, вказують саме на це. (Див.: Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990. – С. 55–59. Рис. 23; Свешников И. К. Теревовль. Древнерусские города // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 105–107).

дарства. Очевидно тому змінюється не лише топографія власне селищ, але й їхнє природне середовище і, в першу чергу, освоюються важкі для обробітку ґрунти. Звичайно, подібні заходи хоча й з деяким запізненням, вплинули і на стан матеріальної культури, яка, в першу чергу, віддзеркалює побут найнижчих верств населення. Протягом XI ст. збільшується площа житлових споруд [88. С. 244–259], змінюється забудова городищ і селищ, зростає кількість землеробських знарядь праці, залізних предметів повсякденного користування та озброєння. Проте, кардинальних змін в цій царині протягом короткого часу не відбулося. Спостерігається лише поступовий, еволюційний рух в сторону вдосконалення. Так, в житловому та господарському будівництві ще впродовж XI–першої третини XII ст. повністю (як в селах так і в містах) домінують однокамерні заглиблені споруди, з пічкою-кам'яною в одному з кутів, які поступово переростають в наземні, з іншим типом опалювального пристрою [88. С. 255–299]. У виготовленні кухонної кераміки продовжують зберігатися горщики з манжетоподібним викінченням вінець, ліпні сковорідки, миски та жаровні. Водночас, як вже було зазначено вище, і тут проходять еволюційні процеси: змінюється текстура тіста, характер випалу, форма (найбільше розширення тулуба переноситься на 3/4 частини висоти), змінюється орнаментация зовнішніх стінок, модифікуються вінця. Починаючи з XII ст. ліпні миски витісняються кружальними і т. д. Все це вказує на поступовий розвиток матеріальної культури тогочасного населення.

Таким чином, хоча ознаки подібності й перебувають в постійному розвитку, проте основа збережених старожитностей дає підстави відносити їх (в плані археології) не до давньоруської, а вважати третім, завершальним періодом розвитку давньослов'янської культури в Прикарпатті. І це закономірно також з позицій історичного розвитку. Вхідження прикарпатських земель не призвело до підміни одного населення іншим, а наклало відбиток, в першу чергу, на надбудову та економічну реконструкцію для потреб нових володарів. Як бачимо, запропонований аналіз отриманих результатів дозволяє ставити проблему культурно-етнічної інтерпретації пам'яток другої половини I–початку II тисячоліття н. е. в українському Прикарпатті. Звичайно, що подальші наукові пошуки у цьому напрямку або підтвердять, або ж заперечать наші міркування.

Підсумовуючи основні позиції викладені нами відзначимо найважливіші, на наш погляд, моменти: 1) археологічні джерела, сформовані з урахуванням теорії творення культурного шару, дозволяють виділяти в ньому різні ступені достовірності (недостовірну, малодостовірну та достовірну частини); 2) систематизація кераміки і, зокрема кухонних горщиків, можлива лише на основі достовірного матеріалу. Послідовність розгляду визначається схемою, яку запропонував у свій час Ж.-К. Гарден; 3) встановлення відносної хронології спирається на комплексний підхід, який дозволяє виділяти на добре стратифікованих пам'ятках фази, етапи та періоди розвитку; 4) всесторонній аналіз всіх ознак матеріальної культури дає підстави стверджувати, що охарактеризовані артефакти перебувають у динаміці, при цьому простежується генеральна лінія їхнього розвитку і спостерігаються синхронні зміни в: предметах побуту, (рухомому матеріалі), характері об'єктів, топографії, тощо. Саме синхронні зміни у всіх складових старожитностей стали основою встановлення відносної хронології та періодизації на всіх ієрархічних рівнях.

Отже, запропонована нами хронологія та періодизація старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е. українського Прикарпаття є спробою нового осмислення археологічних джерел та їхньої значимості під час розробок узагальнюючих проблем. Базуючись лише на висхідних ознаках достовірних джерел та використовуючи теоретико-методологічні напрацювання вітчизняних і закордонних спеціалістів, ми спробували зробити систематизацію керамічного матеріалу та провести неупереджене членування старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е., виділивши при цьому два періоди, чотири етапи, а для окремих поселень ще й фази. Зазначимо, що відносна хронологія окремих поселень та пам'яток з досліджуваного регіону взагалі, а також їхня періодизація не лише не суперечить письмовим джерелам, але й узгоджується з ними. Вона віддзеркалює динаміку економічних, соціальних і політичних процесів, які проходили в слов'янській спільноті регіону, в контексті східних і західних сусідів Європи.

1. *Августинник А. Й.* К вопросу о методике исследования древней керамики // КСИА. – 1956. – Вып. № 64. – С. 149–156.
2. *Артамонов М. И.* Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. // КСИИМК. – 1955. – Вып. 59. – С. 100–117.
3. *Ауліх В. В.* Основні результати археологічного дослідження Древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник АН УРСР / Інститут суспільних наук/. – К., 1958. – С. 26–59.
4. *Ауліх В. В.* Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев-1) Львовской области // МИА. – 1963. – № 108. – С. 366–379.
5. *Ауліх В. В.* Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII–IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 108–118.
6. *Ауліх В. В.* Славяне Прикарпаття і Волині в VIII–IX вв. // Археология Прикарпаття, Волині и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 68–74.
7. *Багрий Р. С.* Древнерусские города. Вишня // Археология Прикарпаття, Волині и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 136–140.
8. *Багрянородный К.* Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1991.
9. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
10. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по памятникам поселений в с. Рашков). – К., 1988.
11. *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-1): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1991.
12. *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-1) // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. – С. 176–183.
13. *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-1). – К., 2004.
14. *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. – М., 1978.
15. *Бобринский А. А.* О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок // Культуры Восточной Европы I тыс. н. э. – Куйбышев, 1986. – С. 137–157.
16. *Бобринский А. А.* Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. – Новосибирск, 1989. – С. 10–43.
17. *Бочкарев В. С.* Классификация в археологии. – М., 1990.
18. *Бочкарев В. С., Трифионов В. М.* Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. – Ашхабад, 1980. – С. 16–17.

19. *Брайчевський М. Ю.* Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тисячолітті н. е. // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 13–18.
20. *Войнаровский В. Н.* Работы Черновицкого музея // АО 1983 г. – М., 1984. – С. 266.
21. *Войнаровский В. Н.* Раскопки на северной Буковине // АО 1984 г. – М., 1985. – С. 224.
22. *Войтович. Л. В.* “Білі” Хорвати чи “Карпатські” Хорвати? // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Львів, 1998. – С. 63–70.
23. *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология. – М., 1983.
24. *Генинг В. Ф.* Археологическая культура – социально-исторический организм – центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // Исследование социально-исторических проблем в археологии Под. ред. В. Ф. Генинга. – К., 1987. – С. 6–35.
25. *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – К., 1950.
26. *Гончаров В. К.* Лука Райковецкая // МИА. – 1963. – № 108. – С. 283–315.
27. *Гончаров В. К.* Археологічні дослідження давнього Галича в 1951 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 22–31.
28. *Диякон Л.* История / Под. ред. С. А. Иванова. – М., 1988.
29. *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. – 1964. – Т. XVII. – С. 12–42.
30. *Колпаков Е. М.* Теория археологической классификации. – СПб., 1991.
31. *Кропоткин В. В.* Находки куфических монет в Прикарпатье // ААС. – 1969/1970 – Т. 11. – С. 222–229.
32. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // САИ. – 1961. – Вып. Е1–57.
33. *Кучера М. П.* Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // МДАПВ. – 1959.–Вип. 2. – С. 132–145.
34. *Кучера М. П.* Кераміка Древнього Пліснеська // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 143–154.
35. *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 3–56.
36. *Кучера М. П.* Гончарная керамика дофеодалного времени из раскопок древнего Плеснеска // СА. – 1962. – № 1. – С. 292–294.
37. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
38. *Максимов Е. В., Петрашенко В. О.* Городище Монастирьок на Середньому Дніпрі // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 3–20.
39. *Максимов Е. В., Петрашенко В. О.* Славянские поселения у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.
40. *Малевская М. В.* К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // КСИА. – 1960. – Вып. 120. – С. 3–14.
41. *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян. – К., 1965.
42. *Михайлина Л. П.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
43. *Михайлина Л. П.* Слов’яни між Дніпром і Карпатами. – К., 2008.
44. *Михайлина Л. П., Тимоцюк Б. А.* Славянские памятники Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 206–212.
45. *Петрашенко В. О.* Слов’янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров’я. – К., 1992.
46. *Приходнюк О. М.* Археологічні пам’ятки Середнього Подніпров’я VI–IX ст. – К., 1980.
47. *Ратич О. О.* Результати досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957–1959 рр. // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 106–119.
48. *Ратич О. О.* До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 115–129.
49. *Ратич О. О.* Місцезнаходження і топографія літописного Звенигорода // Матеріали II Подільської іст.-краєзн. конф. – Львів, 1968. – С. 137–138.
50. *Русанова И. П.* Славянские древности V–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Е1–25.

51. Русанова И. П. Классификация керамики типа Корчак // *Slavia Antiqua*. – 1984–1987. – Т. XXX. – С. 93–100.
52. Русанова И. П. Изучение славянских поселений у с. Черновка // АО 1979 г. – М., 1980. – С. 331.
53. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Гнездо славянских поселений у с. Черновка Черновицкой обл. // КСИА. – 1984. – № 179. – С. 19–25.
54. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
55. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982.
56. Седов В. В. Славяне. Историко-археологические исследования. – М., 2002.
57. Свешников И. К. Древнерусские города. Звенигород // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья* (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 107–110.
58. Словарь иностранных слов / Под. ред. И. В. Лехина и проф. Ф. Н. Петрова. – М., 1955.
59. Словник-довідник з археології / Під ред. Ю. В. Павленко, Н. О. Гаврилюк, Н. С. Котової та ін. – К., 1996.
60. Смиленко А. Т. Славяне и их соседи в Степном Поднепровьи (история и культура населения во II–VIII вв.): Автореф. дисс... докт. ист. наук. – К., 1980.
61. Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VIII–IX вв. Керамика // *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. – К., 1990. – С. 259–266.
62. Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. – 1960. – Р. LI–I. – С. 222–238.
63. Смирнова Г. И. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 87–101.
64. Смирнова Г. И. Отчет о раскопках верхних слоев поселения возле с. Незвиско в 1956 г. // *Архів ІУ НАН України*. – Оп. 5. – Од. зб. № 191.
65. Сухобоков О. В. К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. н. э. // *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. – К., 1998. – С. 49–57.
66. Тимощук Б. А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. – 1959. – № 4. – С. 250–251.
67. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
68. Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. – К., 1982.
69. Тимощук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // СА. – 1981. – № 2. – С. 80–93.
70. Тимощук Б. А. Общинный строй Восточных славян VI–X вв. (по археологическим данным Северной Буковины): Автореф. дисс... докт. ист. наук. – М., 1983.
71. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
72. Тимощук Б. А. Древнерусские города. Черновцы // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья* (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 115.
73. Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995.
74. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999.
75. Томенчук Б. П. Три періоди розвитку Галича // Тези міжн. конф. “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”. – Львів, 1994. – С. 20–21.
76. Томенчук Б. П. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – С. 111–113.
77. Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // *Галичина*. – 1997. – № 1. – С. 19–28.
78. Томенчук Б. П., Филипчук М. А. Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Івано-Франківськ, 2001.
79. Федоров Г. Б. Древнерусская культура Поднестровья (X–XII вв.) // *Древняя культура Молдавии*. – Кишинев, 1974. – С. 109–149.

80. Филипчук М. А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. у с. Коростовата // АО 1983 г. – М., 1984. – С. 367.
81. Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Пліснеська // Тези конф. "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції". – Львів, 1993. – С. 22–23.
82. Филипчук М. А. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр". – Львів, 1994. – С. 9–11.
83. Филипчук М. А. Нова знахідка – Пліснеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 10–12. – С. 50–55.
84. Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст.в Українському Прикарпатті: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996.
85. Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського городища у 1990 р. // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С.256–278.
86. Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс. (Стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
87. Филипчук М. А. Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
88. Филипчук М. А. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в українському Прикарпатті // Археологічні студії. – 2000.– №1. – С. 244–261.
89. Филипчук М. А. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури в українському Прикарпатті // Карпатика. – 2005. – Вип. 33. – С. 110–131.
90. Цетлин Ю. Б. К проблеме периодизации и хронологии археологических культур (по керамическим материалам) // Керамика как исторический источник. – Новосибирск, 1989. – С. 72–73.
91. Херрманн И. Славяне и норманы в ранней истории балтийского региона. – Leipzig; Jena; Berlin, 1991. – S. 77–96.
92. Bialekova D. Slovanske obdobie // SLA. – XXVIII–1. – 1980. – S. 213–214.
93. Chropowsky B. Slovanske pohrebisko v Nitre na Lupke // SLA. – 1962. –R. X–1. – S. 175–240.
94. Čilinská Z. Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Topi // SLA. – 1963. – R. XI–1. – S. 87–120.
95. Daszkiewicz M., Raabe J. Wyznaczenie temperatury pierwotnego wypalania ceramiki zabytkowej // APol-ski. – 1989. – T. XXXIV. – Z. 1. – S. 29–38.
96. Geisler M. Slovanské kostrovny hroby z Tvarožne // AR. – 1984. – R. XXXVI. – 5. – S. 490–497.
97. Geisler M. Slovanské hroby z Holubič // AR. – 1985. – R. XXXVII. – 4. – S. 449–453.
98. Herrmann I. Zwischen Hradschin und Vineta (*Frühe kulturen der Westslawen*). – Leipzig; Jena; Berlin, 1971.
99. Holubowicz W. Z prac wykopaliskowych na Ostrówku w Opolu w roku 1956 // Spr. Arch. – 1959. – T. XII. – S. 115–131.
100. Kociczewski L., Kruppé J. Niektóre badania fizyko-chemiczne jako metoda badawcza w studiach nad dziejami produkcji garncarskiej // Kw.HKM. – 1962. – R. 10. – № 1–2. – S. 175–178.
101. Kral J. Slovanské mohylnik ve Vysočanech na Dyji // AR. –1955. – R. VII. – 3. – S. 342–348.
102. Kraskowska L. Prve výzkumy na slovánskom mohylniku v Skalici // SLA. – 1959. – R. VII–1. – S. 165–183.
103. Kruppé J. Studia nad ceramika XIV wieku ze Stareho Miasta w Warszawie. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.
104. Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV–XV. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967.
105. Novotny B. Výzkum Velkomoravského hradisté "Pohansko" u Nejedku na lédnickom ostrove // PA. –1963. – R. LIV–I. – S. 3–40.
106. Pleiner R. Brennversuche in einem Nachgebildeten Slawischen Töpferoffen // SLA. – 1988. – R XXXVI–2. – S. 294–308.
107. Točík A. Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej riše v Prši // SLA. – 1963. – R. XI–1. – S. 121–198.

108. Vaná Z. Mise v zapadoslovánske keramice // PA. 1958. – LIX-1. – S. 185–247.

109. Vaná Z. Slovánska keramika zabrusanskeho typu v severo-západních Čechách // PA. – 1961. – R. LII-2. – S. 465–467.

1 - Пліснесько; 2 - Стільсько; 3 - Галич; 4 - Буківна; 5 - Нижнів;
6 - Незвисько; 7 - Рашків I; 8 - Кодин I; 9 - Кодин II

Рис. 1. Карта поширення пам'яток останньої чверті I тисячоліття н. е. в українському Прикарпатті, які досліджені великими площами.

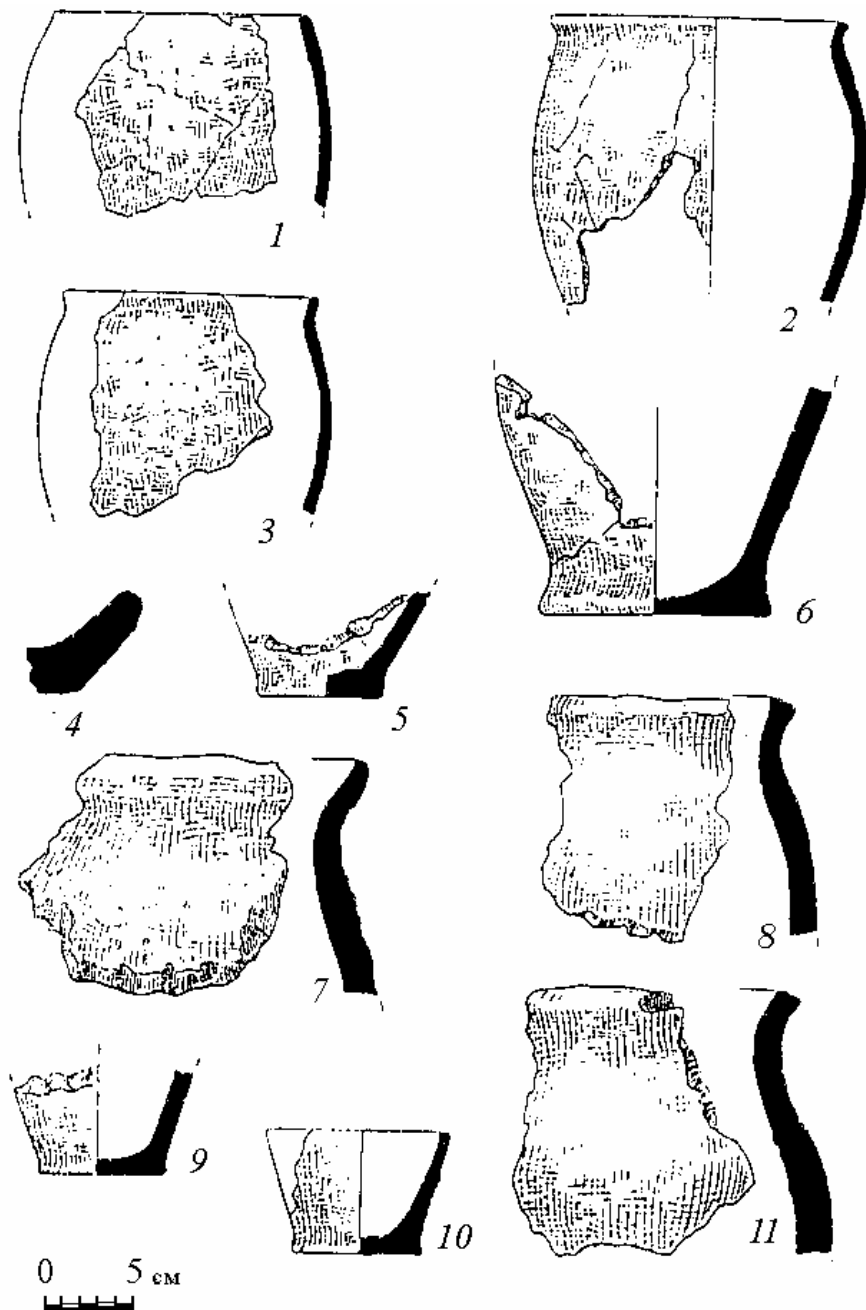

Рис. 2. Незвисько: 1–3, 5, 6 – уламки ліпних горщиків із житла № 5;
4, 7–11 – уламки ліпних посудин із житла № 6 (за Г. І. Смірноюю).

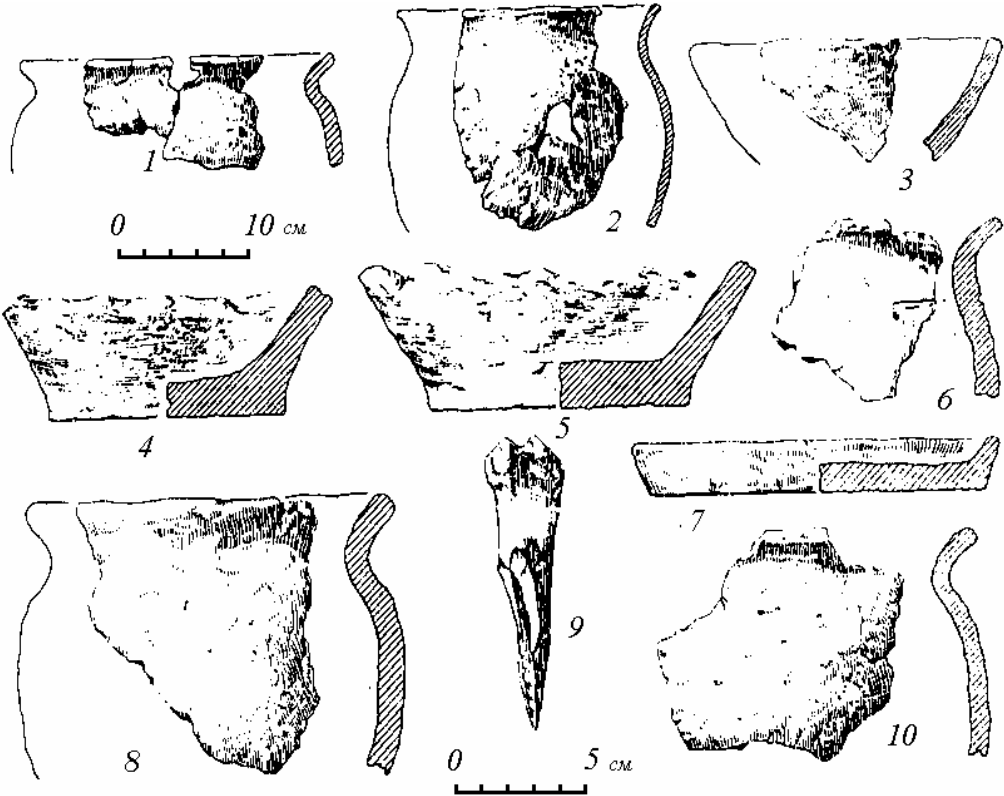

Рис. 3. Незвисько. Знахідки з ранньослов'янського житла № 12 (за Г. І. Смірною).

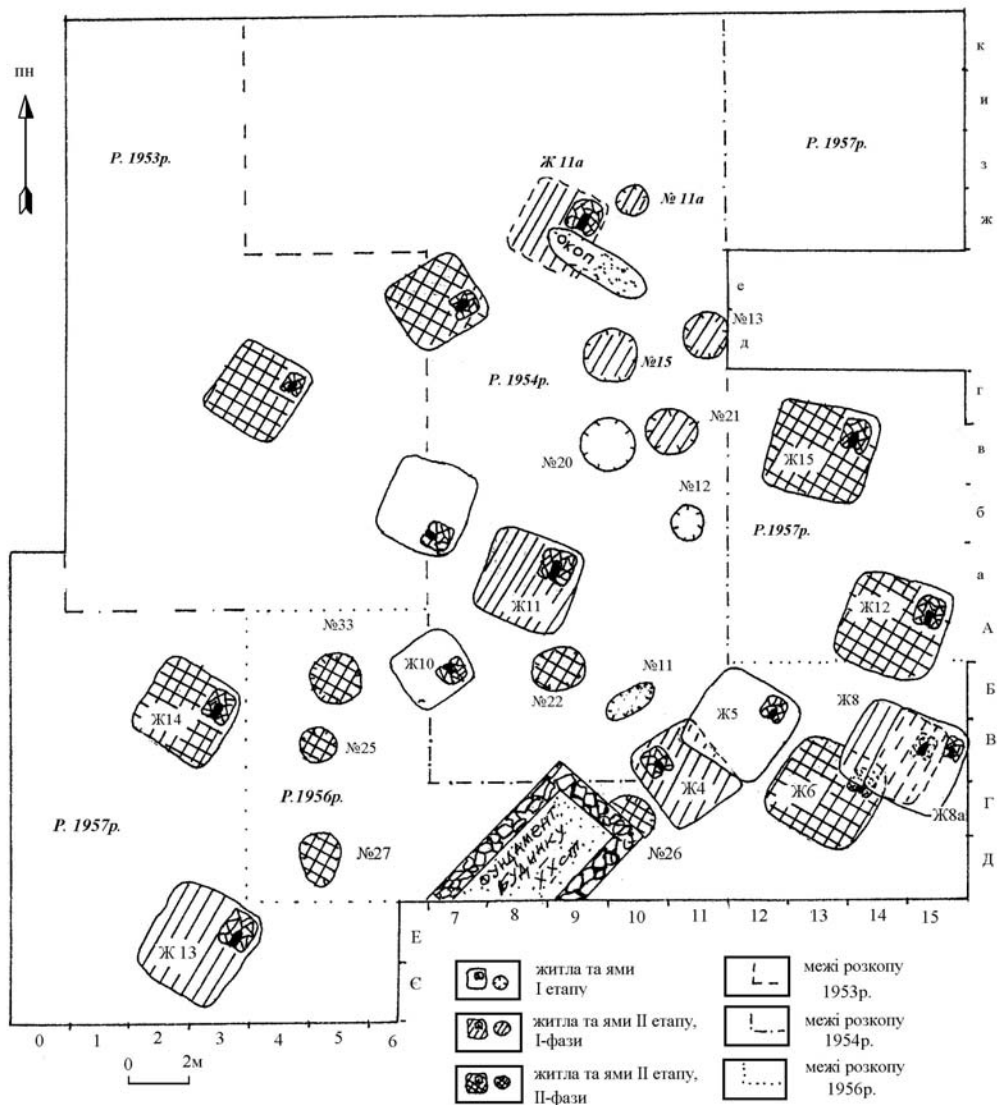
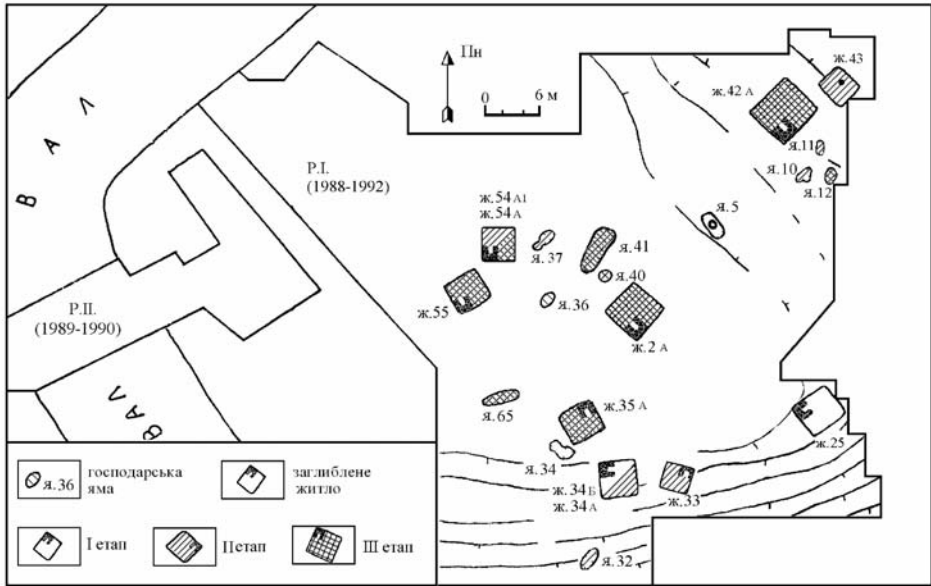

Рис. 4. Незвисько. Зведений план житлово-господарських об'єктів, виявлених Г. І. Смірновом (реінтерпретація М. А. Филипчука).

БУКІВНА

А - слов'янський період

Б - давньоруський період

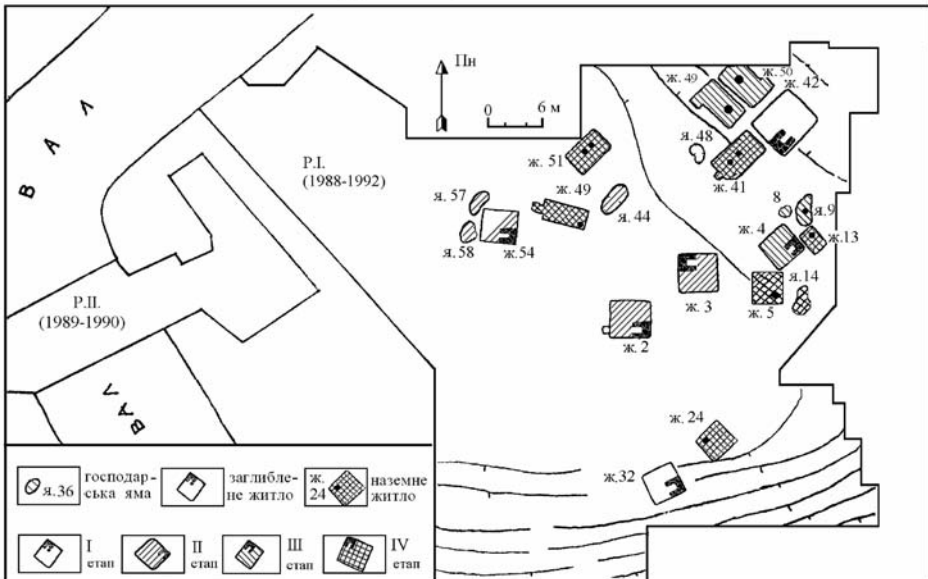

Рис. 5. Буківна. Зведений план розкопу I (1988–1992 рр.)

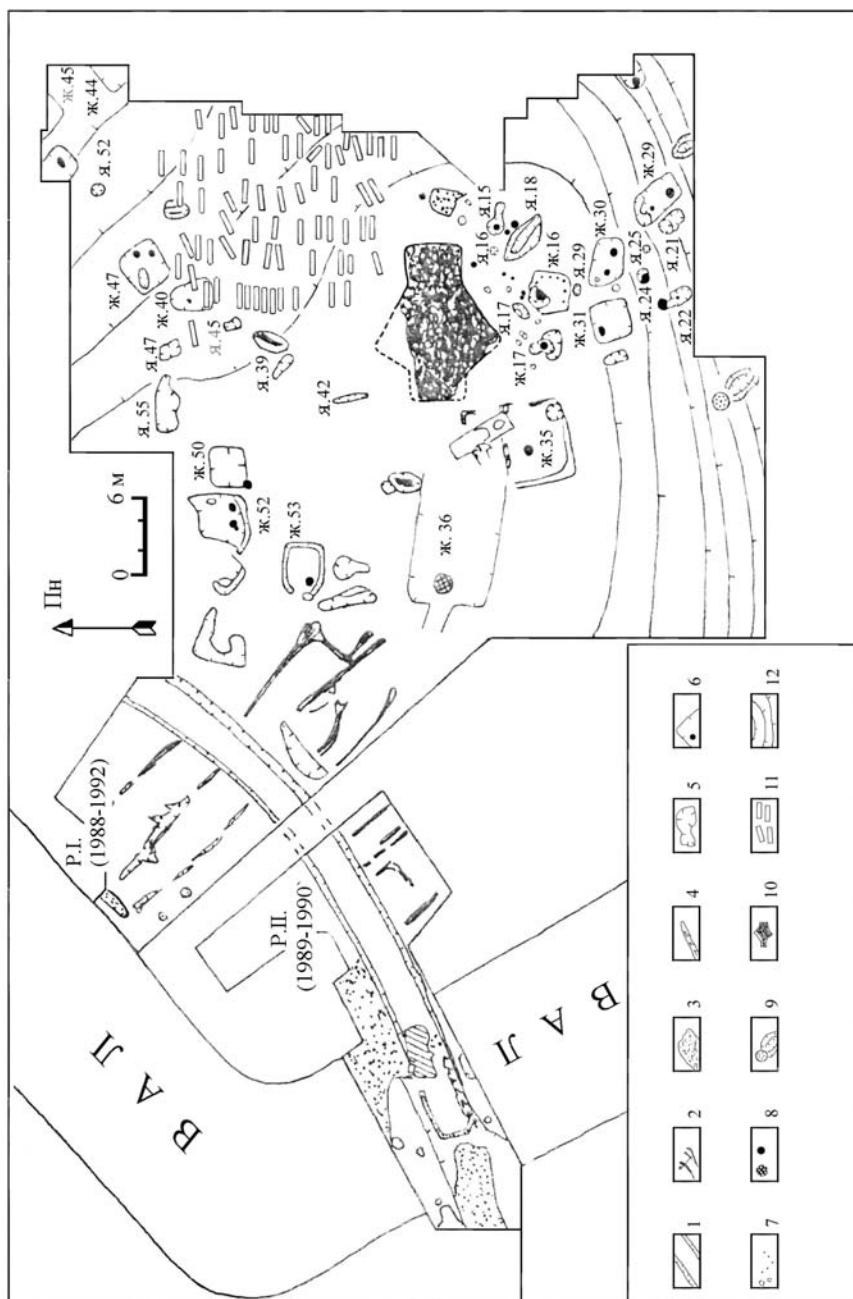

Рис. 6. Буківна. Зведений план розкопів I та II (1988–1992 рр.):

1 – залишки дерев'яної дороги; 2 – залишки дерев'яного помосту; 3 – прошарок вугілля та золи; 4 – горілі плахи; 5 – господарські ями; 6 – залишки наземних жител; 7 – ямки; 8 – вогнища; 9 – рештки гончарної печі; 10 – кам'яні фундаменти дерев'яної церкви; 11 – інтумаційні поховання; 12 – горизонталі (проведені через 1 м)

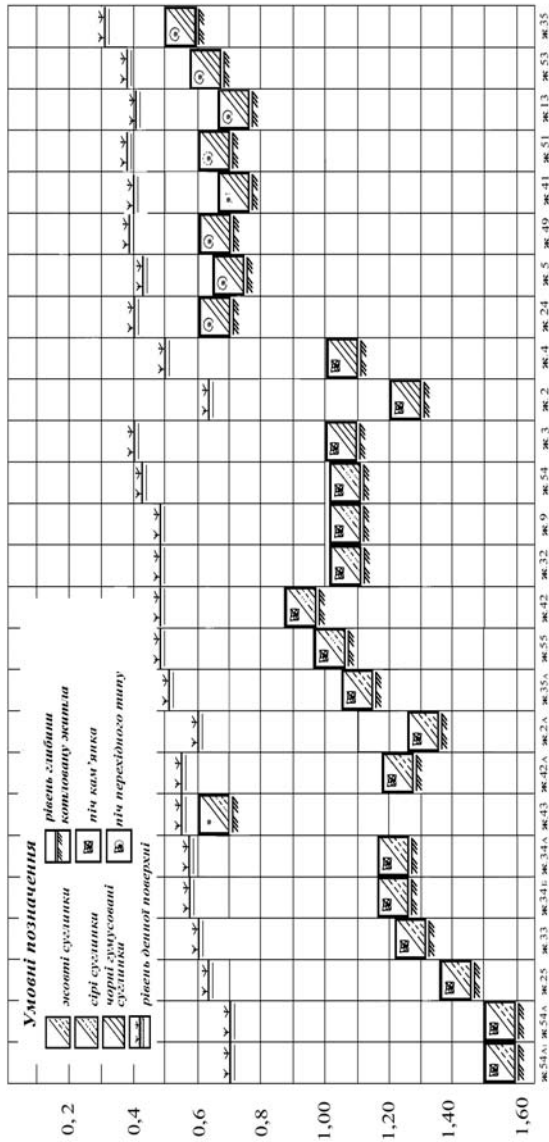

Рис. 7. Буківна. Розкоп I. Кореляційна таблиця місцезнаходження житлових об'єктів з урахуванням їхніх рівнів денної поверхні, глибин земляних котлованів, характеру ґрунту заповнення та типах опалювальних пристроїв.

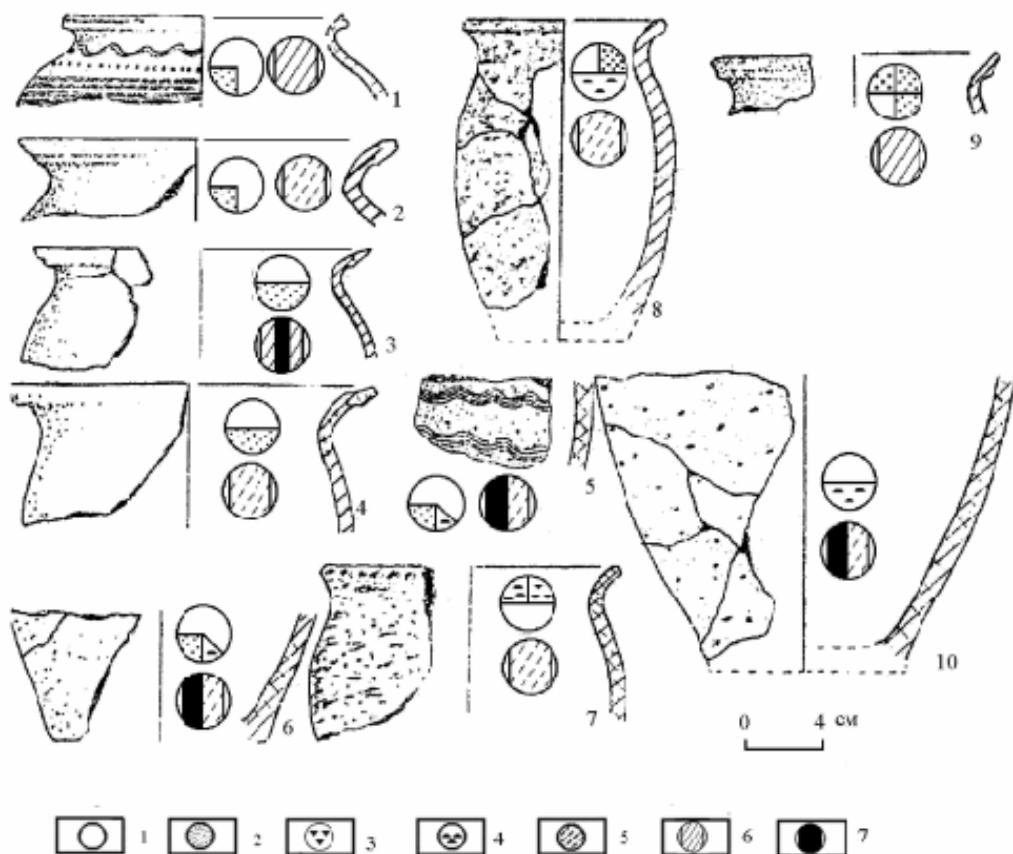

Рис. 8. Буківна. Розкоп I.

Керамічний посуд з житла 33:

- 1-4 – із заповнення верхньої частини земляного котловану; 5-10 – з долівки споруди;
 1-4 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – дрібнозернистий пісок; 3 – жорства;
 4 – шамот; 5-7 – колір випалу: 5 – блідо-цеглястий; 6 – цеглястий; 7 – чорний.

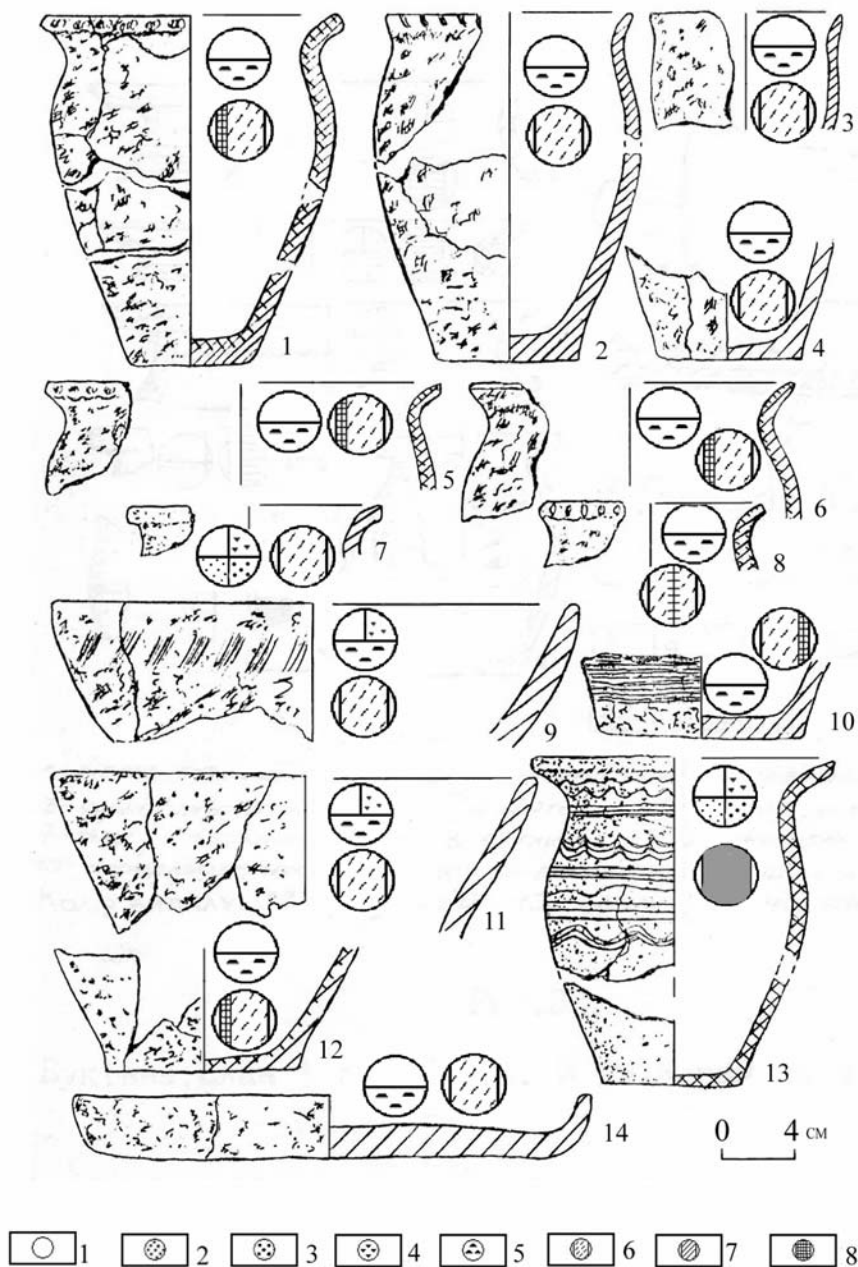

Рис. 9. Буківна. Розток I. Керамічний посуд з долівки житла № 43:
 1–5 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – середньозернистий пісок;
 3 – великозернистий пісок; 4 – жорства; 5 – шамот; 6–8 – колір випалу: 6 – біло-цеглястий;
 7 – цеглястий; 8 – сірий.

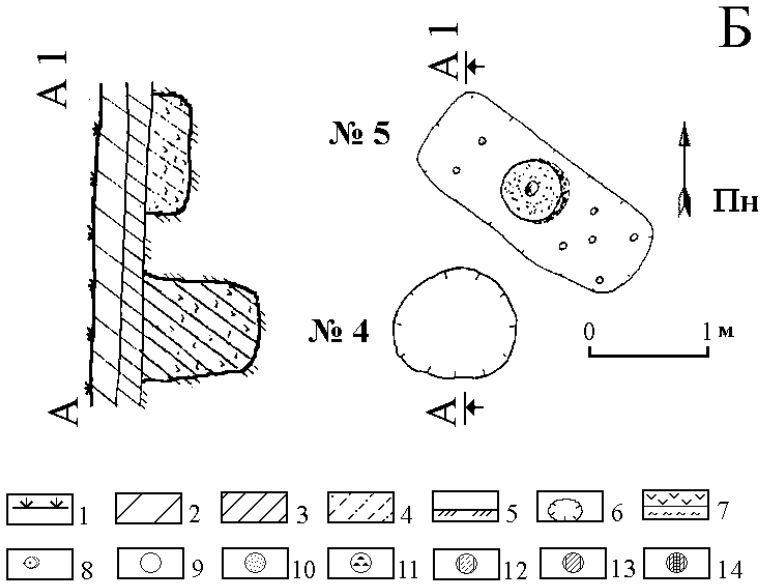
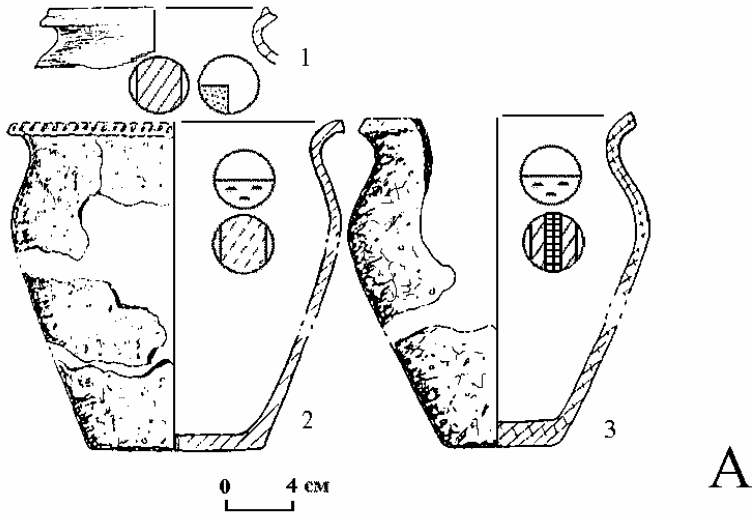

Рис. 10. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1 – з ями № 4; 2–3 – з ями № 5.

Б – плани і профілі ям №№ 4 та 5.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – контури ям; 7 – вугілля, зола; 8 – жорновий камінь; 9–11 – керамічне тісто: 9 – суглинкова маса; 10 – дрібнозернистий пісок; 11 – шамот. 12–14 – колір випалу: 12 – блідо-цеглястий; 13 – цеглястий; 14 – редукований (цеглястий–сірий–цеглястий).

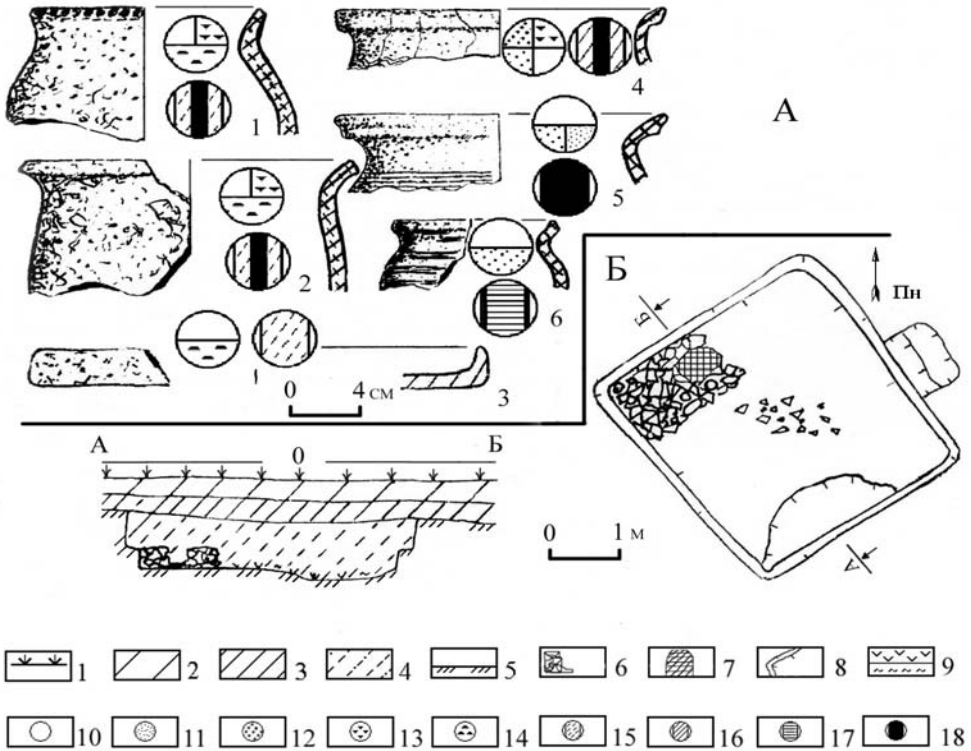

Рис. 11. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–3 – з череня печі; 4–5 – з долівки, 6 – із заповнення житла.

Б – план і профіль житла № 25.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам’янка; 7 – чери́нь; 8 – контури котловану заглибленого житла; 9 – вугілля, зола; 10–14 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – жорства; 14 – шамот. 15–18 – колір випалу: 15 – блідо-цеглястий; 16 – цеглястий; 17 – редукований (цеглястий–сірий–цеглястий); 18 – редукований (чорний).

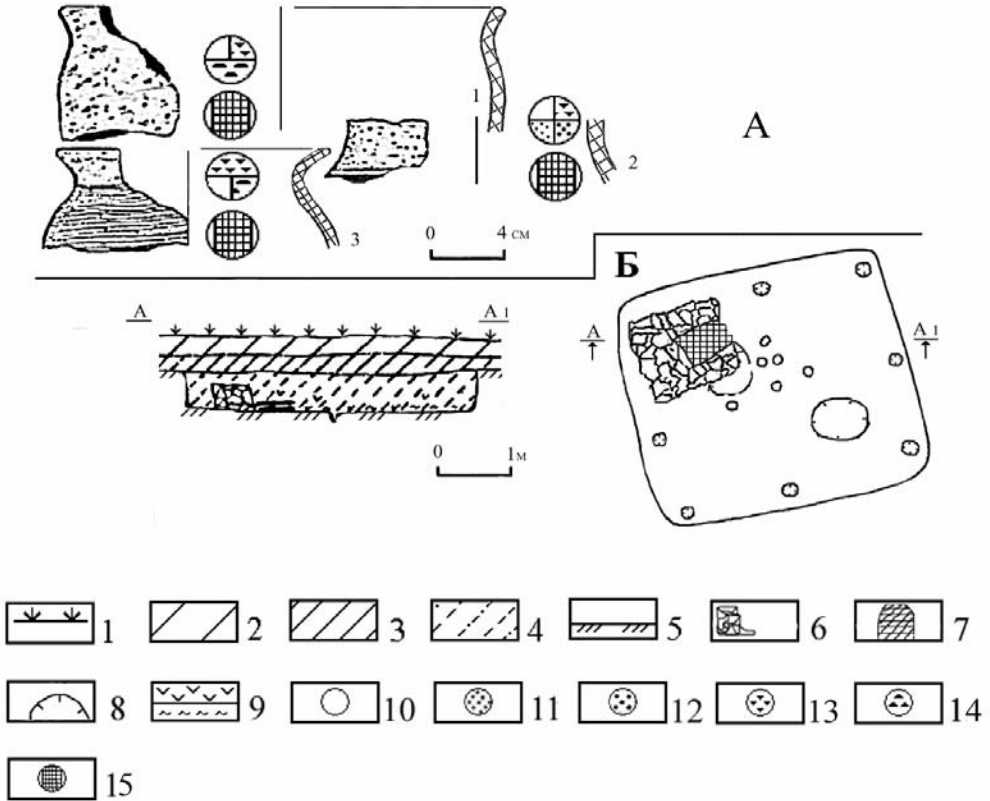

Рис. 12. Буківна. Розкоп I.

А. – Керамічний посуд: 1 – з нижнього, 2–3 – верхнього черенів печі.

Б. План і профіль житла № 34.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам'янка; 7 – черинь; 8 – контури ям та стовпових ямок; 9 – вугілля, зола; 10–14 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – великозернистий пісок; 13 – жорства; 14 – шамот. 15 – колір випалу – редукований (темно-сірий).

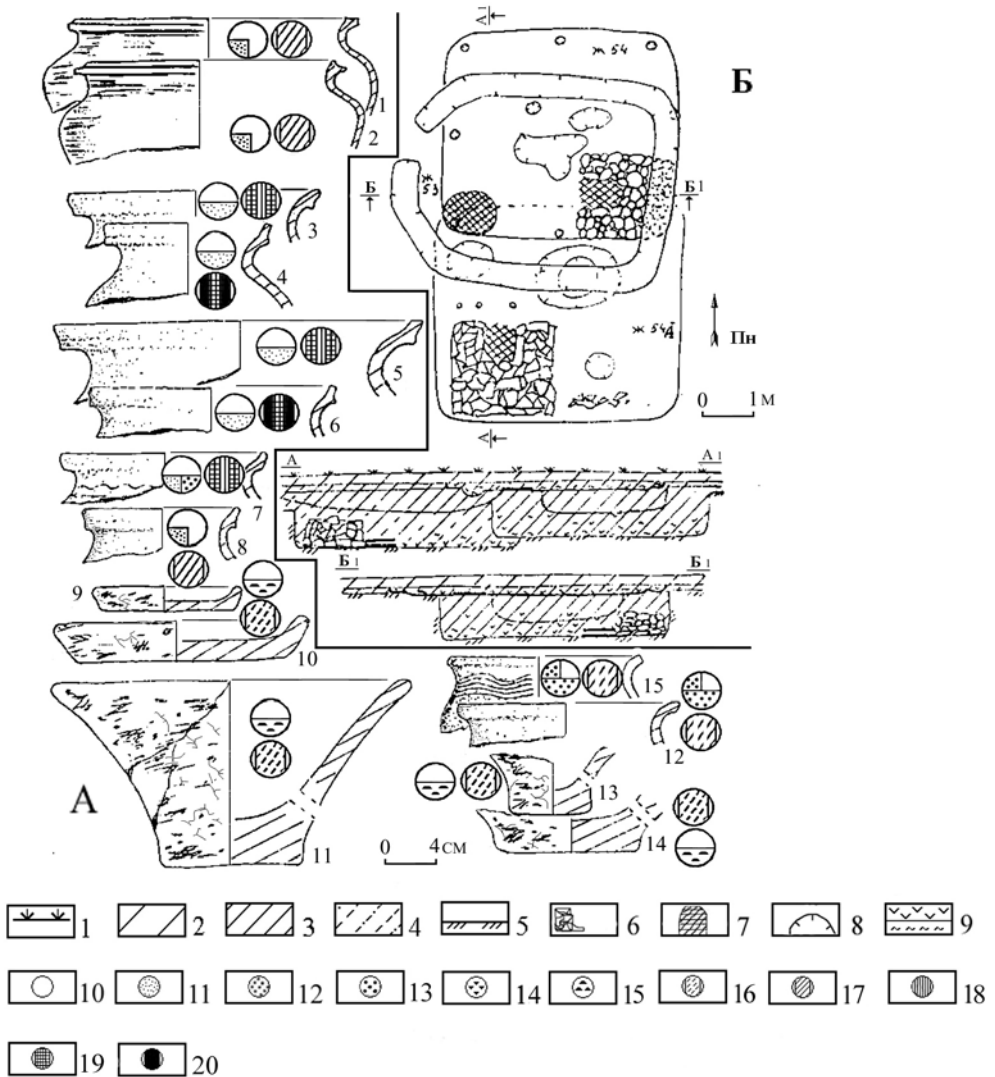

Рис. 13. Буківна. Розкоп І.

А.- керамічний посуд: 1-2 – з житла № 53; 3, 8-11 – з долівки, 4-7 – із заповнення житла № 54; 12-15 – з долівки житла № 54а.

Б – плани і профілі жител №№ 53, 54, 54а.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар);

3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам'янка;

7 – чернь; 8 – контури ям та стовпових ямок; 9 – вугілля, зола. 10-20 – керамічне тісто:

10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот. 16-20 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий; 18 – коричневий; 19 – темно-сірий; 20 – чорний.

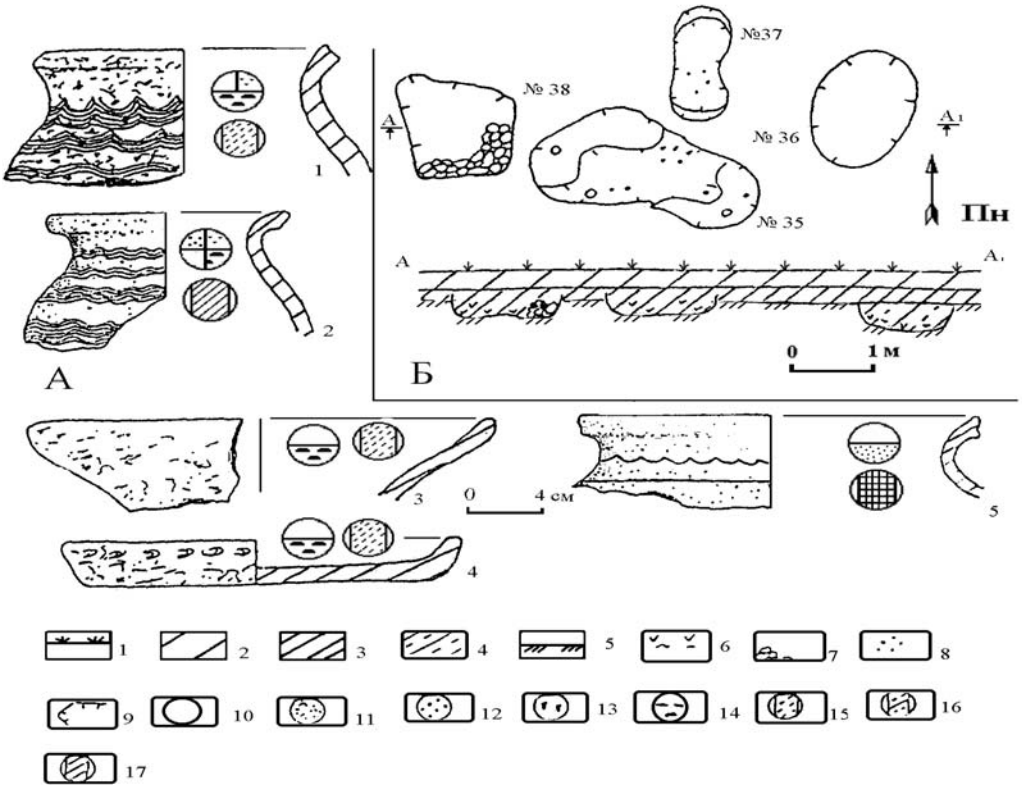

Рис. 14. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–4 – з ями № 36; 5 – з ями № 38.

Б – плани і профілі ям №№ 35, 36, 37, 38.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – вугілля, зола; 7 – піч-кам’янка; 8 – контури ям та стовпових ямок; 9 – контури ям господарського призначення; 10–14 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – жорства; 14 – шамот; 15–17 – колір випалу: 15 – блідо-цеглястий; 16 – блідо-жовтий; 17 – цеглястий.

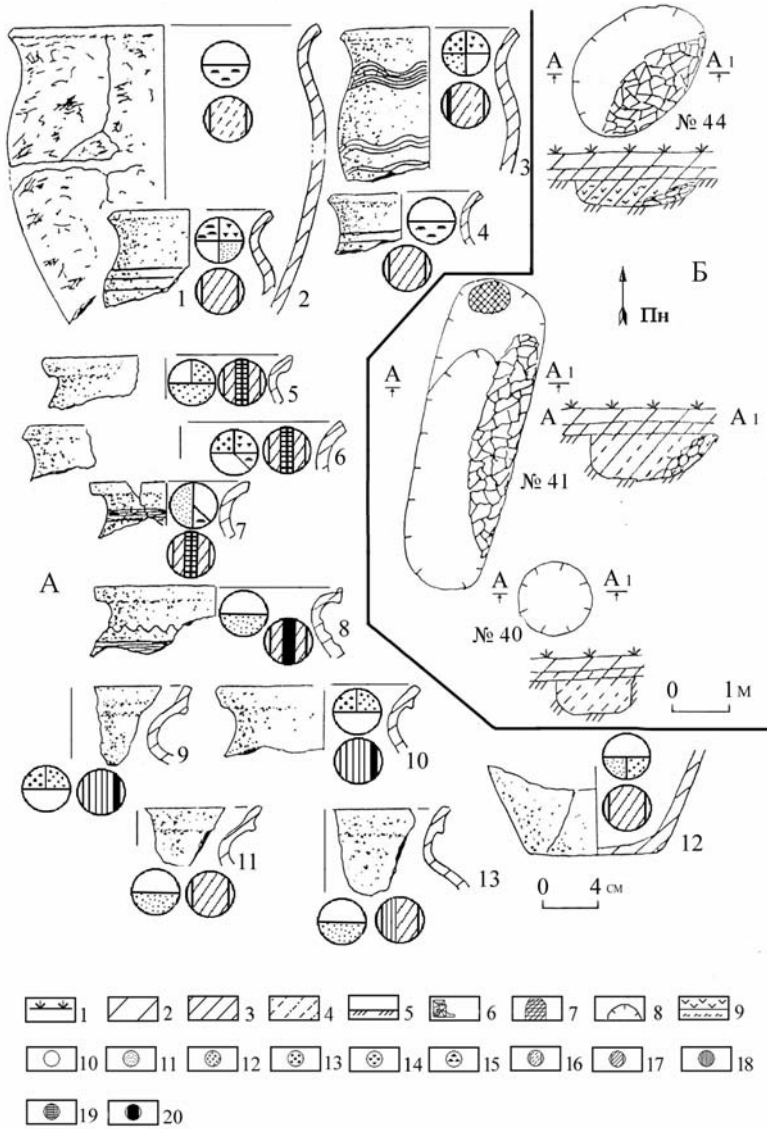

Рис. 15. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–4 – з ями № 40; 5–7 – з долівки, 8–12 – із заповнення ями № 44.

Б – плани і профілі ям №№ 40, 41, 44.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – світло-жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам’янка; 7 – чернь; 8 – контури ям господарського призначення; 9 – вугілля, зола; 10–15 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот; 16–20 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий; 18 – коричневий; 19 – темно-сірий; 20 – чорний.

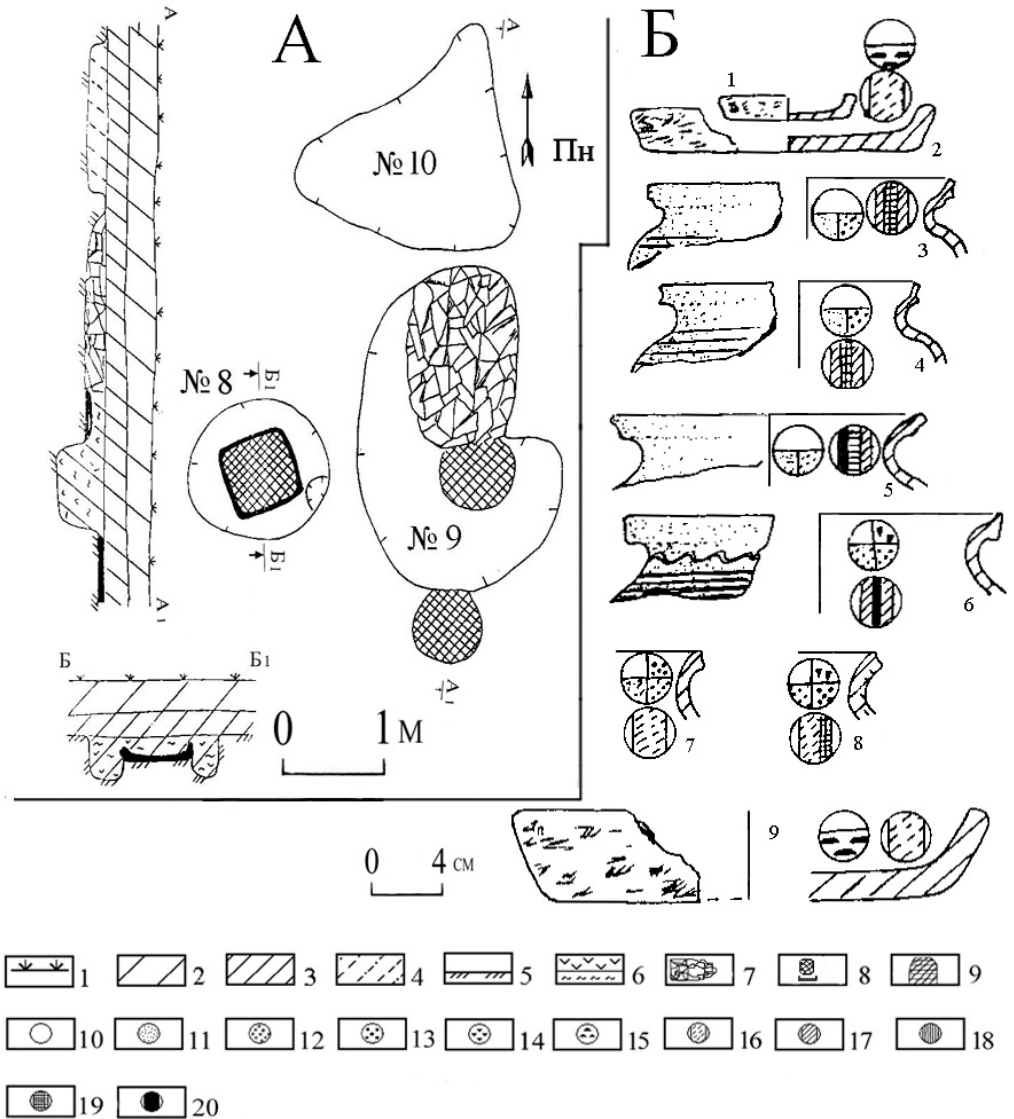

Рис. 16. Буківна. Розкоп I.

А – плани і профілі ям №№ 8, 9, 10.

Б – керамічний посуд: 1–4 – з ями № 8; 5–6, 9 – з ями № 9; 7–8 – з ями № 10.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – світло-жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – вугілля, зола; 7 – колоте каміння; 8 – глинобитна піч; 9 – черинь; 10–15 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот; 16–20 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий; 18 – коричневий; 19 – темно-сірий; 20 – чорний.

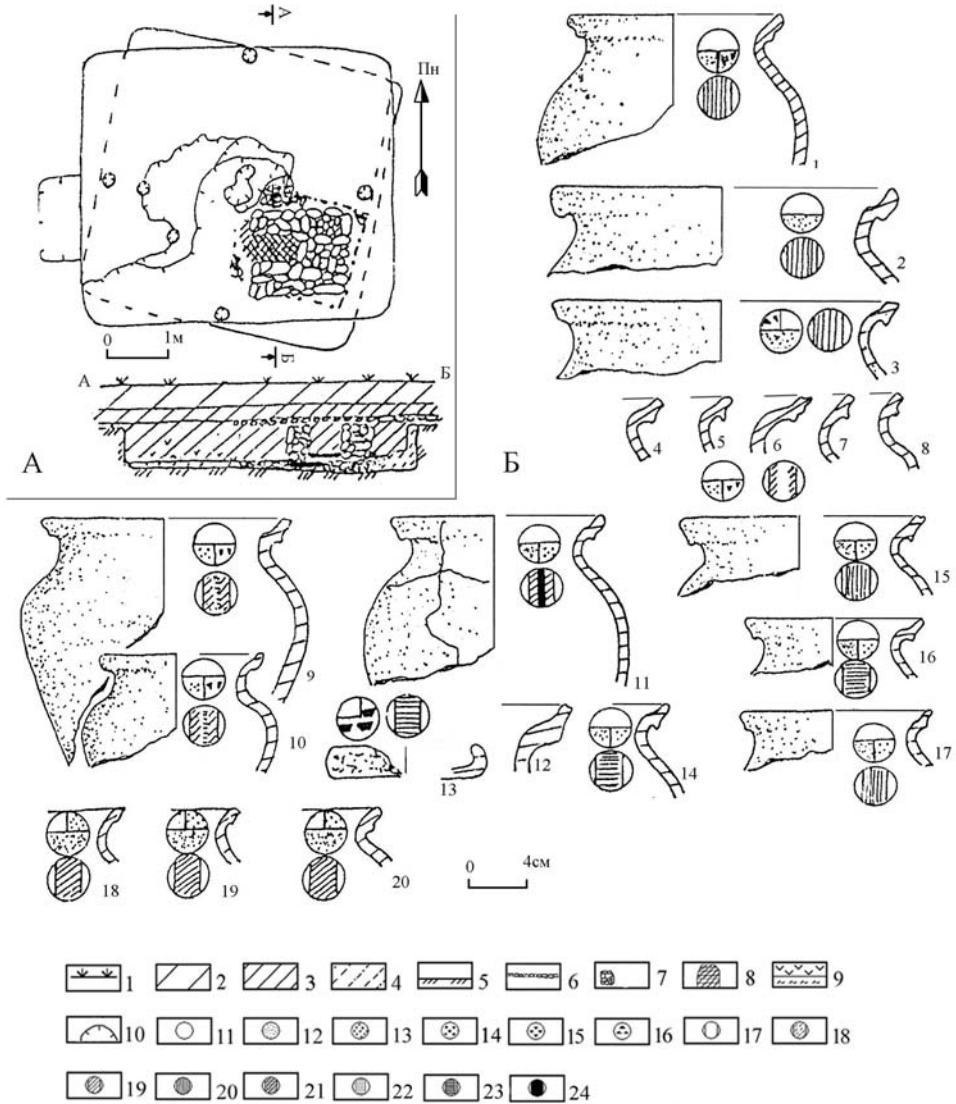

Рис. 17. Буківна. Розкоп I.

А – плани і профілі жител №№ 2, 2а.

Б – керамічний посуд: 1–17 – з житла № 2; 18–20 – з житла 2а.

- 1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – фундамент церкви; 7 – каміння (ріняк); 8 – чернь; 9 – вугілля, зола; 10 – ями, стовпові ямки; 11–16 – керамічне тісто: 11 – суглинкова маса; 12 – дрібнозернистий пісок; 13 – середньозернистий пісок; 14 – великозернистий пісок; 15 – жорства; 16 – шамот; 17–24 – колір випалу: 17 – червоний; 18 – блідо-цеглястий; 19 – цеглястий; 20 – коричневий; 21 – темно-коричневий; 22 – сірий; 23 – темно-сірий; 24 – чорний.

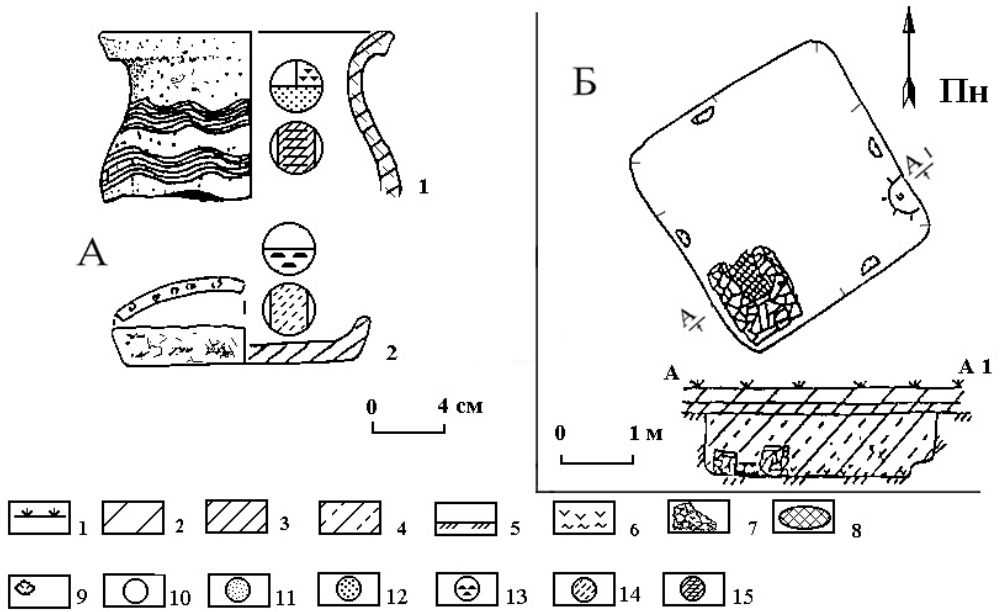

Рис. 18. Буківна. Розкоп І.

А – керамічний посуд: 1–2 – з долівки житла 55.

Б – план і профіль житла № 55.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – вугілля, зола; 7 – колоте каміння; 8 – чернь; 9 – стовпові ямки; 10–13 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – шамот; 14–16 – колір випалу: 14 – блідо-цеглястий; 15 – цеглястий; 16 – темно-коричневий.

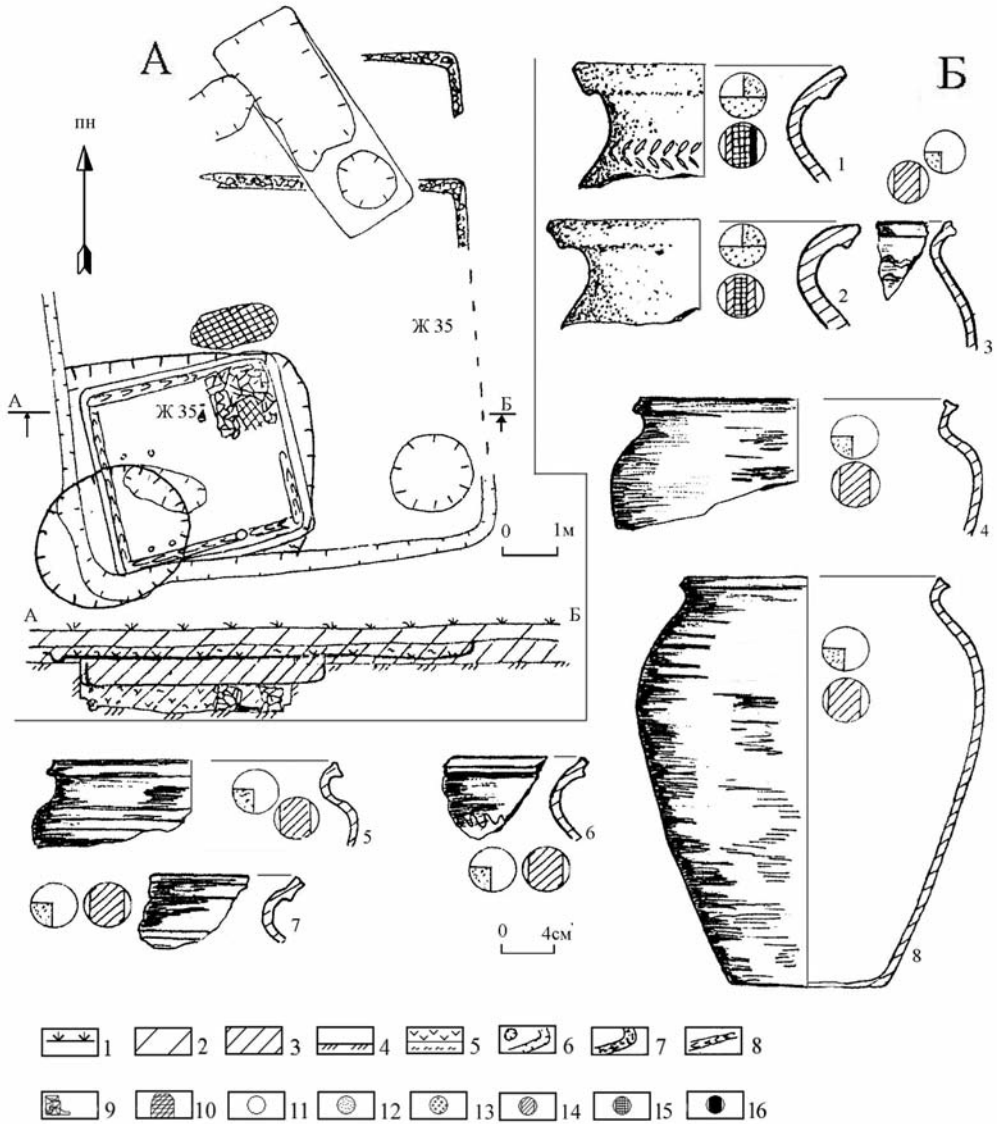

Рис. 19. Буківна. Розкоп I.

А – плани і профілі жител №№ 55, 35а.

Б – керамічний посуд: 1–2 – з долівки житла 35а; 3–8 – з житла 35.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – рівень лесу (материка); 5 – вугілля, зола; 6 – ями, канавки; 7 – ями, канавки забутовані ріняковим камінням; 8 – горіле дерево; 9 – піч-кам’янка з колодогого каміння; 10 – чернь; 11–13 – керамічне тісто: 11 – суглинкова маса; 12 – дрібнозернистий пісок; 13 – середньозернистий пісок; 14–16 – колір випалу: 14 – цеглястий; 15 – темно-сірий; 16 – чорний.

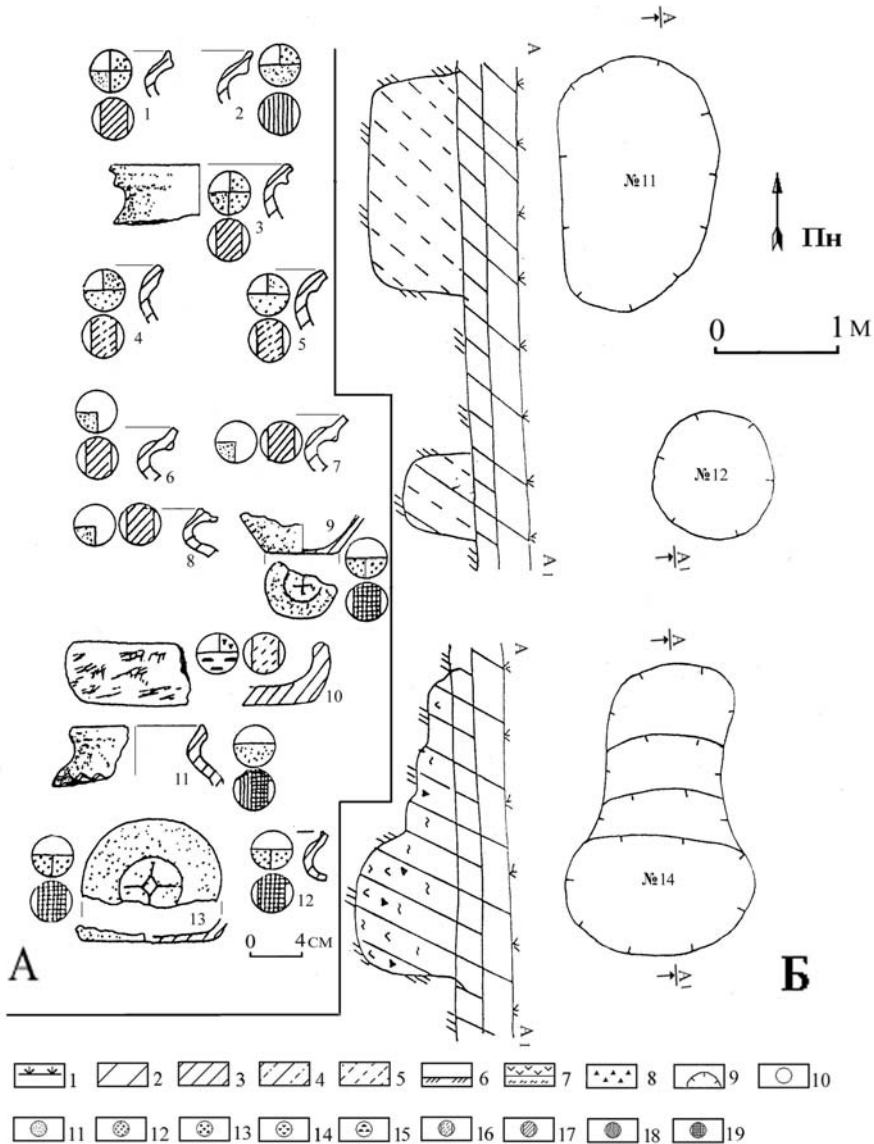

Рис. 20. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–2 – з ями № 11; 3–5 – з ями № 12; 6–13 – з ями № 14.

Б – плани і профілі ям №№ 11, 12, 14.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – жовті суглинки; 5 – світло-жовті суглинки; 6 – рівень лесу (материка); 7 – вугілля, зола; 8 – глиняна вимазка; 9 – контури ям; 10–15 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот; 16–19 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий; 18 – коричневий; 19 – темно-сірий.

I	II			III			IV							V							
	IIa	IIб	IIв	IIIa	IIIб	IIIв	IIIг	IVa	IVб	IVв	IVг	IVа	IVб	IVв	IVг	IVз	Va	Vб	Vв	Vг	Vз
Ж. 25		▨	▽		■		*	┌	○					●	⊕						
Я. 5									○						●	⊕	▨	▽			▬
Ж. 34 (Б)		▨			■				○					●	⊕	▨	▽				
Ж. 34 (А)		▨			■				○	U				●	⊕		▽				
Ж. 43								┌	▽	○	U			●	⊕						
Ж. 33		▨			■					○	U			●	⊕	▨			┌		
Я. 40			▽							○	U			●	⊕						
Я. 36								┌	┐	○	U			●	⊕						
Я. 41			▽			▬						U		●	⊕						
Я. 10			▽									U		●	⊕						▬
Ж. 54 А1		▨			■				▽	○		U		●	⊕	▨	▽				
Ж. 54 А		▨			■				▽			U		●	⊕	▨	▽				
Ж. 42 А		▨			■	▬						U		●	⊕	▨	▽				▬
Ж. 2 А		▨			■							U		●	⊕	▨	▽				▬
Ж. 55		▨			■			┌				U		●	⊕		▽				
Ж. 35 А		▨			■							U		●	⊕			┌			▬
Я. 12			▽									U		●	⊕						
Я. 11			▽									U		●	⊕						▬
Ж. 32		▨			■							U		●	⊕		▽	┌			▬
Ж. 9		▨			■							U		●	⊕						▬
Ж. 54		▨			■			┌	▽			U		●	⊕						▬
Я. 48			▽									U		●	⊕						▬
Я. 44			▽									U		●	⊕						▬
Ж. 3		▨			■							U		●	⊕						▬
Ж. 2		▨			■			┌				U		●	⊕						▬
Ж. 4		▨	▬		■							U		●	⊕						▬
Я. 49			▬					┐				U		●	⊕						▬
Я. 50			▬					┐				U		●	⊕						▬
Я. 8			▬					┐	┐			U		●	⊕						▬
Я. 9			▬	▬				┐	┐			U		●	⊕						▬
Я. 57			▬	▬				┐	┐			U		●	⊕						▬
Я. 58			▬	▬				┐	┐			U		●	⊕						▬
Ж. 24	▨							┐	┐	▽		U		●	⊕						▬
Ж. 5	▨							┐				U		●	⊕						▬
Ж. 49	▨							┐				U		●	⊕						▬
Ж. 41	▨							┐				U		●	⊕						▬
Ж. 51	▨							┐	┐			U		●	⊕						▬
Ж. 13	▨							┐				U		●	⊕						▬
Я. 14			▬					┐				U		●	⊕						▬

ср. IX - X ст.

XI - ср. XIII ст.

Рис. 21. Буківна. Кореляційна таблиця типів об'єктів, опалювальних пристроїв та кухонного посуду. I – номер об'єкта; II – характеристика ґрунтів у заповненнях: IIa – наземних жител; IIб – заглиблених жител; IIв – ямах. III – типи опалювальних пристроїв: IIIa – вогнища; IIIб – печі та робочі площадки з колотого каміння; IIIв – печі та робочі площадки з ріякового каміння; IIIг – куполоподібні печі. IV – керамічний посуд, характер випалу та текстура керамічного тіста: IVa – сковорідки; IVб – миски, сирниці-цідила; IVв – кухонні горщики підправлені на колі; IVг – ранньокружальні горщики; IVд – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (нередуковані); IVе – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (редуковані); IVє – кружальні горщики із фігурним манжетоподібним викінченням вінець (редуковані) та приземисті кружальні горщики з карнизоподібними вінцями; IVж – характер випалу; IVз – текстура керамічного тіста. V – типи пізніше нашарованих об'єктів: Va – заглиблені житла; Vб – ями; Vв – наземні житла; Vг – давньоруський вал; Vд – фундамент церкви, інгумаційні поховання середини XII-середини XIII ст.

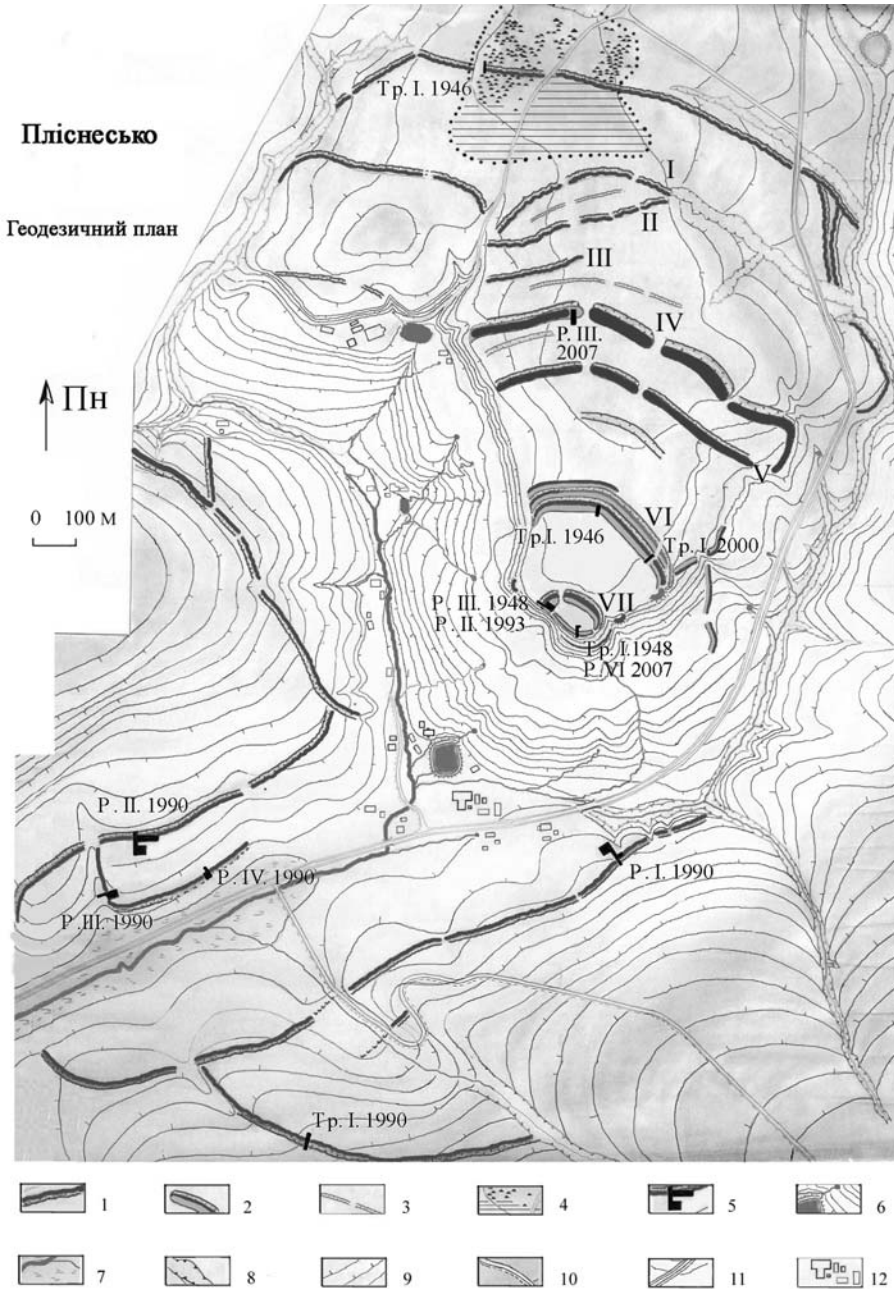

Рис. 22. Геодезичний план Пліснеського городища (за М. Филипчуком).

1 – оборонні лінії IX–X ст.; 2 – оборонні лінії IX–XIII ст.; 3 – палисад; 4 – курганний могильник XI–початку XII ст.; 5 – розкопи М. Филипчука; 6 – джерело, ставок; 7 – струмок; 8 – яр; 9 – горизонталі; 10 – ґрунтові дороги; 11 – шосе; 12 – сучасні будівлі.

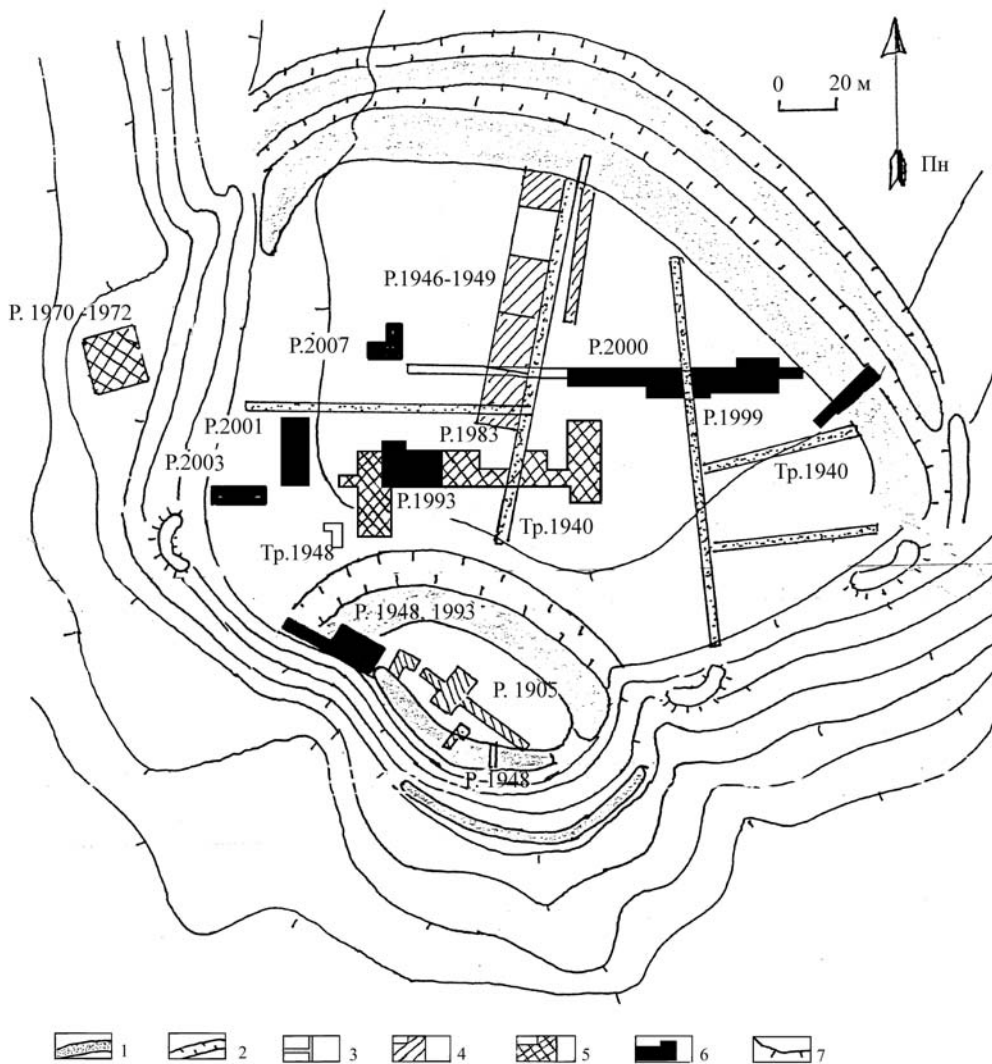

Рис. 23. План дитинця літописного Пліснеська.

1 – вал; 2 – рів; 3 – траншеї Я. Пастернака та І. Старчука; 4 – розкопи І. Старчука; 5 – розкопи Р. Багрія; 6 – розкопи М. Филипчука; 7 – горизонталі (проведені через 5 м).

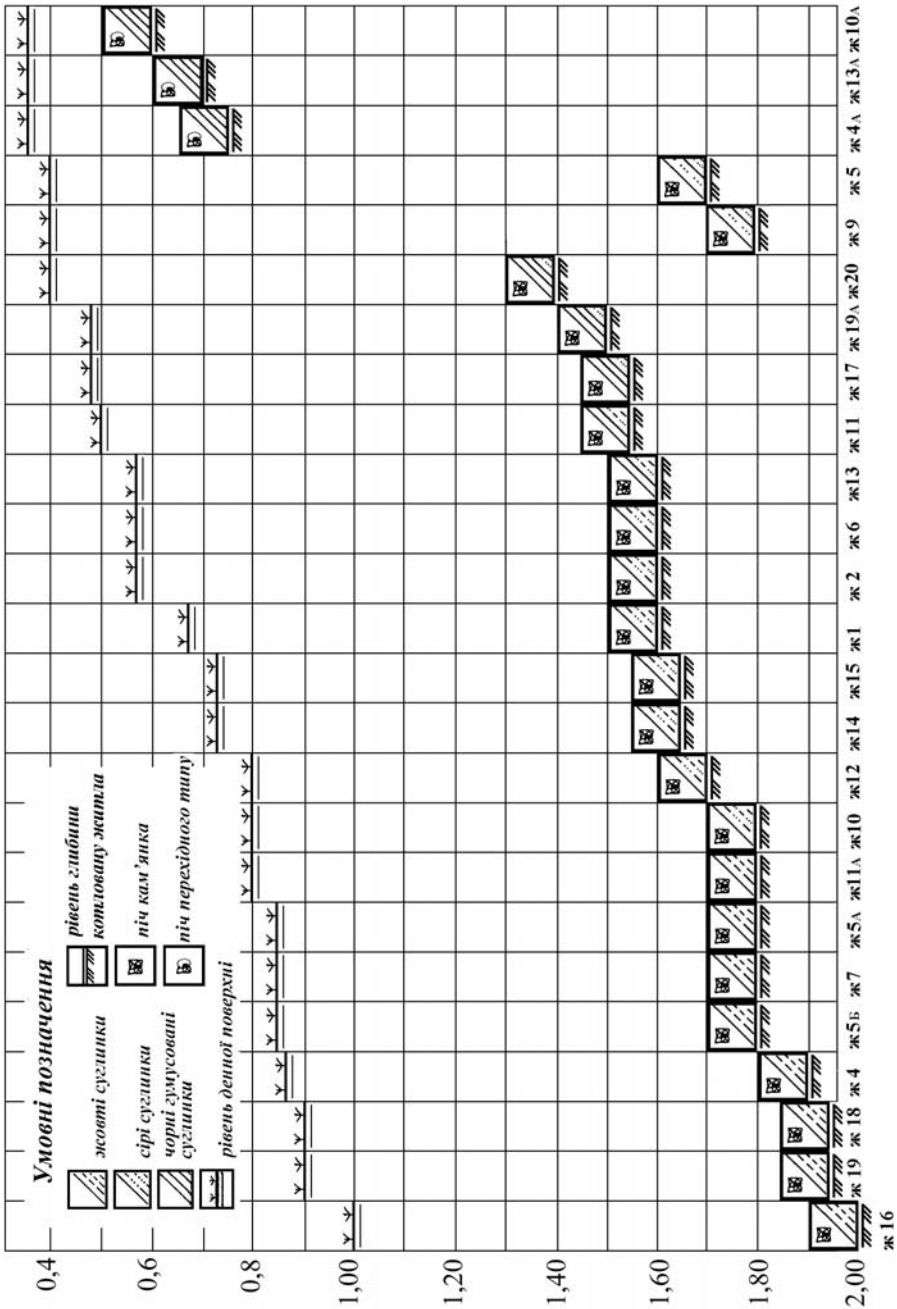

Рис. 24. Пліснесько. Розкоп І. Д. Старчука (1947–1948 рр.). Кореляційна таблиця місцезнаходження житлових об'єктів з урахуванням їхніх рівнів денної поверхні, глибин земляних котлованів, характеру ґрунтів у заповненнях та типах опалювальних пристроїв (інтерпретація М. А. Филипчука).

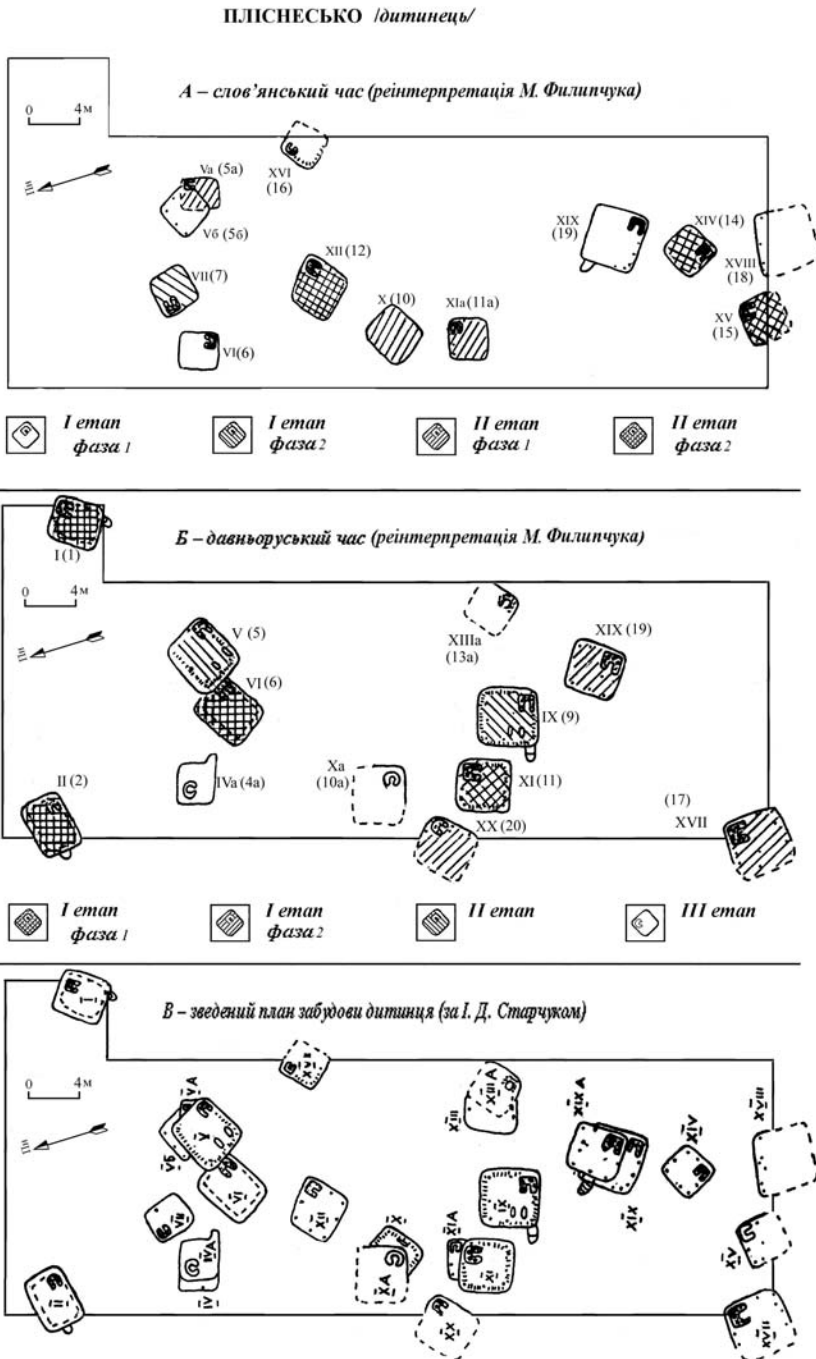

Рис. 25. План забудови дитинця в секторах №№ XIX, XXXI, XL.

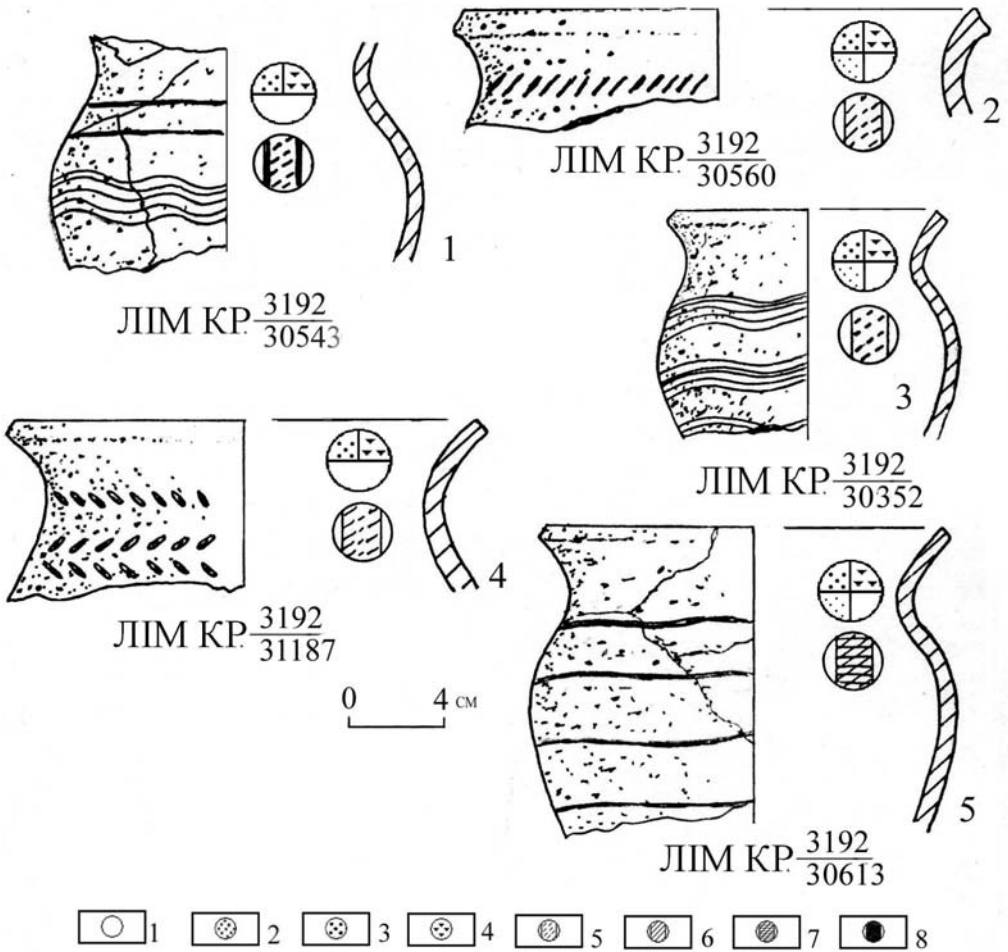

Рис. 26. Пліснесько. Розкоп І. Д. Старчука (1947-48 рр.). Керамічні горщики:

1-2 – з долівки житла № 56; 3 – з долівки житла № 16; 4 – з печі житла № 18; 5 – з долівки житла № 19.

1-4 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – середньозернистий пісок; 3 – великозернистий пісок; 4 – жорства; 5-8 – колір випалу: 5 – біло-цеглястий; 6 – цеглястий; 7 – темно-коричневий; 8 – чорний.

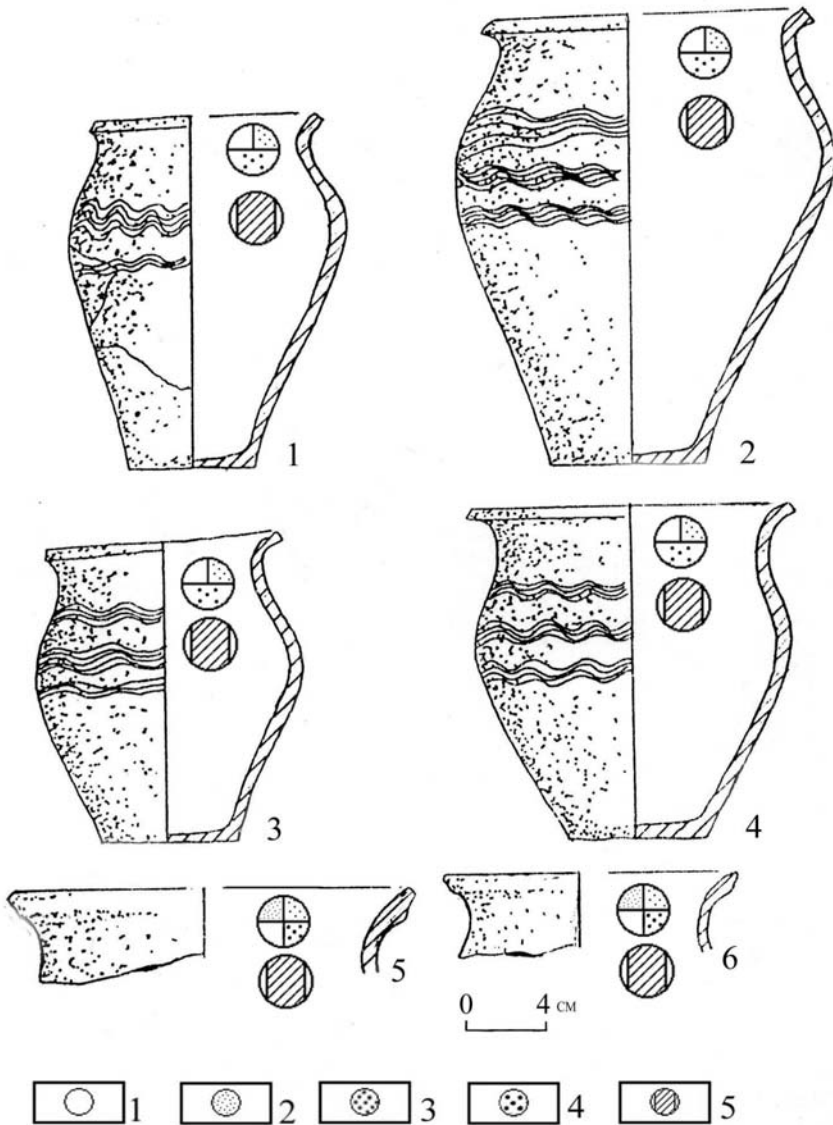

Рис. 27. Пліснесько. Розкоп І. Д. Старчука (1947–1948 рр.) та розкоп М. А. Филипчука (1990 р).
 1–4 – керамічні горщики з долівки житла № 7 (збірка археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка);
 5–6 – керамічні горщики з долівки житла № 5.
 1–4 – Керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – дрібнозернистий пісок;
 3 – середньозернистий пісок; 4 – великозернистий пісок; 5 – колір випалу – цеглястий.

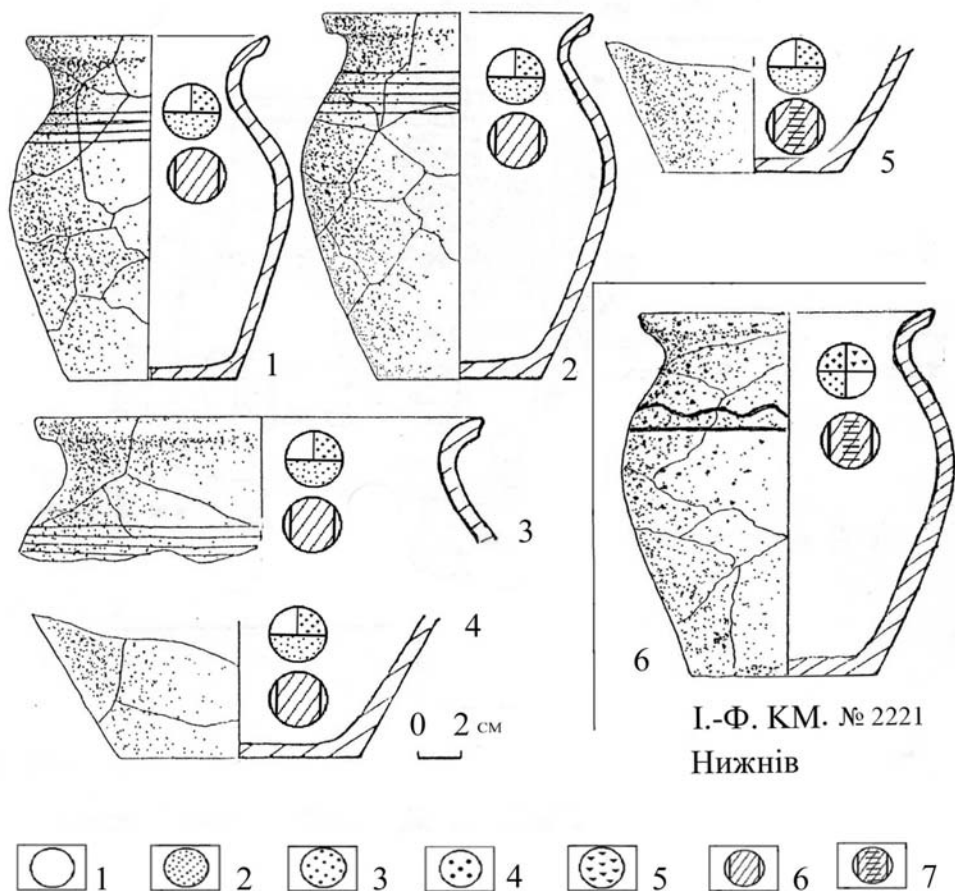

Рис. 28. 1-5 – Плісьнесько, розкоп М. А. Филипчука (1990 р). Керамічний посуд з долівки житла № 4; 6 – Нижнів. Горщик зі скарбом арабських дирхемів X ст.
1-5 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – дрібнозернистий пісок; 3 – середньозернистий пісок; 4 – великозернистий пісок; 5 – жорства; 6-7 – колір випалу: 6 – цеглястий; 7 – цеглястий з темно-коричневим прошарком.

I	II		III		IV						V					
	IIa	IIб	IIIa	IIIб	IVa	IVб	IVв	IVг	IVд	IVж	IVз	Va	Vб	Vв	Vг	Vд
Ж. 16																
Ж. 19																
Ж. 18																
Ж. 4																
Ж. 5 (Б)																
Ж. 7																
Ж. 5 (А)																
Ж. 11 (А)																
Ж. 10																
Ж. 12																
Ж. 14																
Ж. 15																
Ж. 1																
Ж. 2																
Ж. 6																
Ж. 13																
Ж. 11																
Ж. 17																
Ж. 19 (А)																
Ж. 20																
Ж. 9																
Ж. 5																
Ж. 4 (А)																
Ж. 13 (А)																
Ж. 10 (А)																

сеп. IX – X ст.
 XI – сеп. XIII ст.

Рис. 29. Плісесько. Розкоп І. Д. Старчука (1947–1948 рр.). Кореляційна таблиця типів об’єктів, опалювальних пристроїв та кухонного посуду.

I – номер об’єкта. II – характеристика ґрунтів у заповненнях: IIa – заглиблених жител; IIб – наземних жител. III – типи опалювальних пристроїв: IIIa – печі-кам’янки; IIIб – глинобитні куполоподібні печі. IV – керамічні кухонні горщики, характер випалу та текстура керамічного тіста:

IVa – ранньокружальні горщики; IVб – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (нередуковані); IVв – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (редуковані); IVг – кружальні горщики із фігурним манжетоподібним викінченням вінець (редуковані); IVд – приземисті кружальні горщики з карнизоподібними вінцями; IVж – характер випалу; IVз – текстура керамічного тіста. V – типи пізніше нашарованих об’єктів: Va – заглиблені житла; Vб – ями; Vв – наземні житла; Vг – глинобитні куполоподібні печі та вогнища; Vд – інгумацийні поховання середини XII–середини XIII ст.

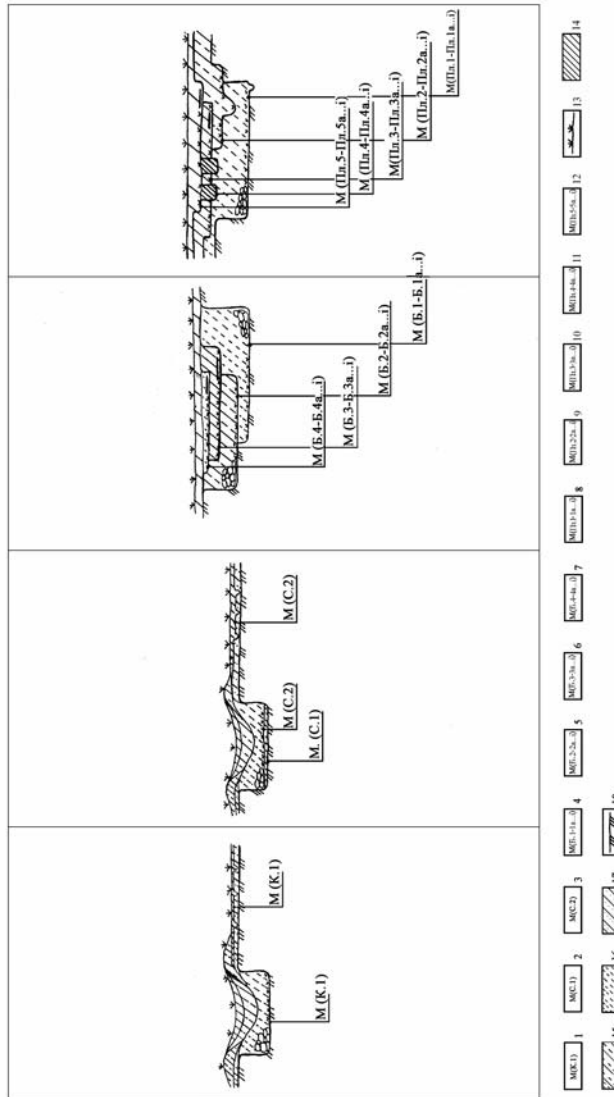

Рис. 30. Схема наведення аналогій “відкритого” типу за місцезнаходженням рухомого матеріалу. 1 – місце знахідок із “закритого” комплексу Коростоватського гнізда-поселень; 2 – місце знахідок із Стільського комплексу (I фаза ж. № 2, двір № 2); 3 – місце знахідок із Стільського комплексу (2 фаза ж. № 2, двір № 2); 4 – місце знахідок з селища Буківна (I етап 1а...і фази); 5 – місце знахідок з селища Буківна (II етап 1а...і фази); 6 – місце знахідок з селища Буківна (III етап 1а...і фази); 7 – місце знахідок з селища Буківна (IV етап 1а...і фази); 8 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (I етап 1а...і фази); 9 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (II етап 1а...і фази); 10 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (III етап 1а...і фази); 11 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (IV етап 1а...і фази); 12 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (V етап 1а...і фази); 13 – рівень сучасної поверхні; 14 – чорні гумусовані суглинки; 15 – жовті суглинки; 16 – світло-жовті суглинки; 17 – сірі опідзолені суглинки; 18 – лес.

**RAYKOVECKA CULTURE IN UKRAINIAN
PRYKARPATTIAN REGION: CHRONOLOGY AND PERIODIZATION**

Mykhailo Fylypchuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archeology*

79000 Universytetska st., 1
Lviv, Ukraine

The condition of chronology and periodization of landmarks of the last quarter of I millennia B. C. in Ukrainian Trans-Carpathian area was viewed. There had been analyzed theoretically-methodological approaches towards Raikovik culture settlements dating and on this basis own approaches and generalization towards mentioned questions were suggested.

Key words: Raikovik culture, Ukrainian Trans-Carpathian area, ceramic dishes, pot, chronology, periodization, phase, stage, period.

Стаття надійшла до редколегії 04.0.2008

Прийнята до друку 10.03.2008

УДК 902.2 : 903.4 (477.83-21)

БУСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Петро Довгань

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Проаналізовано результати археологічних досліджень на території м. Буська – колишнього літописного Бужська, одного з найдавніших міст Волині. На сучасній його території знаходяться залишки чотирьох городищ Х–XVII ст., що творять археологічний комплекс. Висвітлено історію його досліджень у 30–80-х рр. XX ст. Наголошено на здобутках експедиції Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка за 2001–2007 рр. на городищі в центрі сучасного Буська. Сформована джерельна база дозволяє зробити попередні підсумки про час та місце виникнення міста, три періоди його функціонування, еволюцію житлобудування, господарський розвиток тощо.

Ключові слова: Бужськ, археологічні дослідження, городище, наземні об'єкти, заглиблені об'єкти, рухомий матеріал, історична забудова.

Місто Буськ – сучасний районний центр на Львівщині. Його стародавню назву – Бужськ або Бужеськ – ми вперше знаходимо на сторінках Літопису Руського під 1098 р.¹ у зв'язку з подіями після Любецького з'їзду князів [12. С. 146–151]. Питання про те, чи знаходився літописний Бужськ на території нинішнього Буська в науковій літературі можна вважати розв'язаним [15. С. 145; 22. С. 1].

В кінці XI ст., потрапляючи на сторінки літопису, Бужськ виступає вже як значний осередок тогочасних політичних і державних процесів. У 1100 р. він стає центром удільного князівства, що як адміністративно-територіальна структура під різними назвами із невеликими перервами проіснувала до кінця XVIII ст. [19. С. 58–59].

На території сучасного Буська знаходяться залишки чотирьох давніх городищ. Найбільше з них, відоме в археологічній літературі як Велике городище, локалізується в центрі міста, два інших – на колишніх околицях (або “кінцях”), а нинішніх передмістях – Волянах та Ліпибоках. В міському парку, недалеко від впадіння ріки Полтви у Західний Буг, розташоване так зване Мале городище (рис. 1).

Буський археологічний комплекс порівняно недавно почав привертати увагу дослідників². У 1962 р. городище на Волянах обстежив П. Раппопорт. Воно знаходиться

© Довгань П., 2008.

¹ У науковій та науково-популярній літературі ця згадка подається здебільшого під 1097 р., що не відповідає дійсності (див.: Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець – Київ, 1990. – С. 151).

² Розташований за 15 км на південний схід від Буська Плісеський археологічний комплекс досліджується з 1810 р.

за 1,5 км на північний захід від центра міста, на правому високому березі р. Рокитни. Дослідник виготовив окомірний план та зібрав підйомний матеріал, на підставі якого зробив помилковий висновок, що пам'ятка не відноситься до києво-руського часу [17. С. 5].

В 1988 р. городище досліджував М. Филипчук. Він виготовив його інструментальний план, який дав змогу визначити форму пам'ятки, її площу, що становить 0,15 га, параметри оборонних споруд. Городище має прямокутну форму розмірами 30×32 м. Його вал підноситься на висоту 3 м при ширині основи до 12 м, а рів сягає 6 м в глибину, 10–25 м в ширину (рис. 2) [22. С. 4–5]. Крім того, дослідником проведені розвідкові роботи у східній частині городища, якими виявлено зрубну конструкцію оборонної стіни, до якої прилягали кам'яна кладка та рештки господарської кліті. На долівці останньої віднайдено два кружальні горщики XII–першої половини XIII ст. (рис. 5, 1–2), обвуглені зерна пшениці, жита, ячменю, вики, а під плахами зрубу – бойову залізну сокиру (див. рис. 5, 3) [22. С. 5, 21–22].

У 1989 р. розвідкові розкопки тут проводив В. Петегірич. Ними відкрито сліди дерев'яних конструкцій у валі, матеріали XII–XIII ст. – зброю, трубчастий замок, фрагменти амфор, знахідки XIV–XV ст. Висловлена думка про те, що городище на Волянах може бути залишками князівського чи боярського замку, заслуговує на увагу [15. С. 145].

У 2000 р. розвідковими роботами на Волянському городищі започатковано стаціонарні дослідження Буського археологічного комплексу експедицією Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка під керівництвом автора¹. На дослідженій невеликій площі (14,5 м²) виявлено залишки наземної споруди XII ст., три поховання XIII–XVII ст., рухомий матеріал: численні фрагменти кружальної кераміки, залізні ножі, ключ від циліндричного ножа, скоби, цвяхи, скляну намистину (рис. 12, 13), сланцеві прясла, вухо від амфори. На підставі цих розвідкових досліджень можна стверджувати, що найраніший керамічний матеріал з городища датується києво-руським періодом і належить до першої половини XII–XIII ст. [3. С. 255–258]. Отримані матеріали дають змогу порушувати питання функціонування городища в різні періоди – києво-руський та пізньосередньовічний, а виявлення значної кількості обпаленої та перепаленої глини й кераміки XII–XIII ст., горілого дерева свідчить про велику пожежу на городищі під час першого з них. Роботами також засвідчено існування прицерковного цвинтаря. На основі виявлених захоронень його попередньо можна датувати кінцем XVII–початком XVIII ст.

Городище на Волянах добре збереглося і дуже перспективне в плані досліджень. Зараз в його центрі розташована діюча церква Св. Онуфрія – пам'ятка архітектури XVIII ст. і навколишня територія використовується як церковне подвір'я. Крім дзвіниці, тут немає інших споруд. Воно не засаджене деревами, що дає можливість проводити

¹ Висловлюємо вдячність Буському міському голові В. Вовку, колишньому директору Буської гімназії ім. Є. Петрушевича при Львівському національному університеті ім. І. Франка В. Жолновичу, нинішньому директору гімназії О. Антонішин за фінансову та організаційну підтримку експедиції у 2000–2007 рр.

широкомасштабні археологічні дослідження. Варта уваги і навколишня, прилегла до городища територія, особливо з півдня, з боку р. Рокитни. У 1972 р. на її березі, під валом уродженець Буська, а зараз львів'янин, О. М. Данчак знайшов хрест-енколпійон XII ст. (?), який у 1992 р. передав до церкви Св. Онуфрія, де він і зберігається [24]. Ним же на березі цієї річки знайдено скарб залізних знарядь киево-руського часу: п'ять серпів, наральник, чересло, косу-горбушу (рис. 3); а також інші окремі знахідки з городища в центрі міста: три скляні намистини, бронзове скроневе кільце, підвіска із ікла тварини, невелике сланцеве біконічне прясло (рис. 4). Отже, потреба досліджень городища на Волянах дуже актуальна.

Мале городище – невелике, округлої в плані форми (див. рис. 1). Ескарпи, залишки валів та частково рів збереглися з південної сторони і обмежують площадку курганного типу. У 1983 р. тут проводили розкопки В. Петегирич та О. Корчинський. Кераміка з культурного шару товщиною 1,3–1,7 м була продатована XI–XIV ст. [14. С. 204–207; 15. С. 145]¹. Виявлено також значну кількість предметів озброєння XIII–XIV ст.

У 1988 р. Мале городище обстежив і картографував М. Филипчук. Ним була встановлена ширина збережених земляних насипів – 6–8 м та їх висота – 0,5–1,5 м [23. С. 2].

Як бачимо, проведені дослідження є недостатніми навіть для такого невеликого городища. Зокрема, вони не дають відповіді на запитання: антропогенного чи природного походження підвищення, на якому воно знаходиться, про місце та призначення городища в системі забудови давнього міста. Відповісти на це можуть лише подальші археологічні пошуки на цій пам'ятці.

Залишки ще одного невеликого за розмірами городища знаходяться на передмісті Ліпибоки, в його північно-західній частині (див. рис. 1). Воно розташоване на лівому березі р. Солотвини. Городище майже повністю зруйноване пізнішою міською забудовою та середньовічним єврейським кладовищем. У 1988 р. городище досліджував М. Филипчук. Встановлено, що з півдня підтрикутну площадку (близько 0,15 га) оточує вал, що має ширину основи 12 м, висоту – 3 м, та рів шириною 8 м і глибиною 3 м. Ледь помітні рештки знівельованого рову простежуються з напільної сторони. На городищі зібрано підйомний матеріал XII–XIII ст. Поруч із залишками городища зі східної сторони виявлено селище киево-руського часу, на якому проведено ґрунтовні археологічні пошуки. Досліджено залишки заглибленого житла рубежу X–XI ст. та зібрано численний рухомий матеріал: фрагменти кружальної кераміки, остеологічні рештки, втульчатий залізний наконечник стріли та ніж [22. С. 3–4].

Перспективи дослідження городища на Ліпибоках невеликі. Їх можна провести лише з південної сторони на залишках валу та рову.

Городище в центрі сучасного міста складається з трьох частин, що відмежовуються між собою глибокими та широкими ровами з водами Західного Бугу (рис. 6).

¹ Посилаємося тут на найновіші статті В. Петегирича, оскільки в раніших публікаціях у датуванні культурного шару на Малому городищі є розбіжності (див.: Корчинский О. М., Петегирич В. М. Исследования летописного Бужска // АО 1984 г. – М., 1986. – С. 252; Корчинский О. М., Петегирич В. М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье // АО 1986 г. – М., 1988. – С. 290.

Перша з них, північно-східна, розташована поруч із площею Незалежності. Найбільшу її ділянку займає колишня військова частина, що була розташована в маєтку початку XIX ст. графа Бадені (палац з господарськими будівлями). Вона займає площу близько 1,4 га.

Друга, центральна, частина (площа 2,8 га) знаходиться південно-західніше першої. Їх розмежує сучасне русло р. Західний Буг, котре проходить по дну рову (ширина 15–40 м, глибина 9 м). Зараз тут розташовані будівлі міської та районної адміністрації, церква Св. Апостолів Петра і Павла.

Найбільшою за площею (понад 5 га) є третя частина літописного міста. З північного сходу між нею та центральною площадкою проходить рів шириною 8–35 м та глибиною до 10 м. Від напільної, південної, сторони вона оточена валом шириною 20 м і висотою 3 м та ровом (ширина 15–40 м, глибина 10 м) [22. С. 2]. Археологи назвали її Великим городищем.

Ця найбільша частина колишнього міста стала першим об'єктом його дослідження. В 30-х рр. XX ст. її обстежував відомий західноукраїнський археолог-аматор Л. Чачковський, але результати цього залишилися неопублікованими [16. С. 94]. Він вважав Велике городище найдавнішим літописним містом [15. С. 145].

На початку 60-х рр. минулого століття Велике городище в Буську обстежував П. А. Раппопорт, який опублікував його план та подав короткий опис оборонних споруд [18. С. 39–40].

У 80-х рр. XX ст. на території пам'ятки проводились археологічні дослідження під керівництвом О. Корчинського та В. Петегрича [11. С. 251–252; 14. С. 203–207; 15. С. 145–146]. Було відкрито три заглиблені житлові будівлі, зібрано значний речовий матеріал, встановлено товщину культурного шару, який сягав глибини 1,5–1,7 м, а також започатковано вивчення соціально-топографічної структури давнього Буська, наголошено на потребі посиленого вивчення та збереження літописного міста над Західним Бугом [14. С. 203–204].

У 1988 р. всі три частини городища літописного Бужька ґрунтовно досліджував М. Филипчук, який виготовив його інструментальний план. Особливу увагу дослідник звернув на оборонні споруди Великого городища – вали та рови [22. С. 1–2, 11].

У 2001 р. розкопками на Великому городищі були продовжені дослідження Буського археологічного комплексу експедицією Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора. Дослідження проводились у південній ділянці цієї частини городища, де було закладено два розкопи (I та II) загальною площею 90 м² [1] (див. рис. 6). Особливої ваги набули пошуки, що проводились у розкопі I (траншея 2×30 м із прирізкою), який на внутрішній стороні оборонного валу був закладений перпендикулярно до основи його насипу та охоплював територію, що прилягала до нього (рис. 7).

Здійснений розріз оборонної споруди дав змогу говорити про три періоди його функціонування. Перший із них – слов'янський. В насипі валу цього часу виявлено залишки оборонної кліті, від якої зберігся вугільно-зольний прошарок та випалений до червоного кольору ґрунт шириною 4,2 м. На долівці цієї спаленої споруди віднайдено декілька фрагментів кухонних кружальних горщиків з манжетоподібним викінченням

вінець, супісковою структурою тіста та нередукованим випалом. Власне цей матеріал дав підстави віднести кліть до кінця Х ст. Крім цього, у насипі валу виявлено скупчення остеологічного матеріалу, до якого входило десять рогів, чотири ікла, вісім щелеп та дев'ять інших кісток тварин. Їх місцезнаходження можна пов'язати із здійсненням тризни під час спорудження земляного насипу. Під зазначеним скупченням остеологічних решток знаходилося дитяче поховання. Кістяк довжиною 0,5 м був зорієнтований головою на схід. Він знаходився в правильному анатомічному порядку в неглибокій ямі підовальної форми, глибиною 0,25 м (рис. 8). На нашу думку, це поховання та тризну можна пов'язати із ритуальним жертвоприношенням під час спорудження первісного оборонного валу, що повинно було сприяти його невразливості, міцності та довготривалості. Поряд із скелетом виявлено кілька уламків кружального посуду Х ст. Подібні ритуальні жертвоприношення були поширені в слов'янському середовищі дохристиянської язичницької доби [20. С. 86]. Цей перший вал мав висоту близько 3,2 м. Виявлений у ньому керамічний матеріал дозволяє віднести час його побудови до кінця Х ст. Цим же часом можна датувати виявлені на глибині 2,3 м від рівня сучасної поверхні три стовпові ямки, діаметром 10–12 см і глибиною 35–40 см, ймовірно, від оборонних дерев'яних конструкцій.

Другий період – киево-руський. В його насипі також виявлено сліди дерев'яної кліті. Як і в попередньому випадку, вона була знищена пожежею. Її рештки у вигляді вугільно-золяного прошарку, шматків згорілих плах та випаленої до червоного кольору долівки, мали ширину 5,7 м, а товщина цього прошарку доходила до 7 см. Тут віднайдено фрагменти керамічного посуду, зокрема, кухонних горщиків XII–XIII ст., що дозволяє датувати ці оборонні споруди цим же часом. Насип цього валу підносився на висоту близько 4 м.

Третій період – пізньосередньовічний. Насип цього валу починався зразу ж під дерновим шаром. Тут виявлено різночасовий керамічний матеріал XVI–XVIII ст., а також велику стовпову яму діаметром 0,8 м на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні, яку можна пов'язати із залишками оборонних дерев'яних споруд. Скупчення знахідок XVI–XVII ст., як показав стратиграфічний розріз, припадає на підніжжя земляного насипу (рис. 9). Саме з цим нашаруванням можна пов'язати змиті рештки рухомого матеріалу з оборонних споруд вказаного часу – а, отже, стверджувати, що вони перестали функціонувати в XVII ст.

Таким чином, було встановлено, що максимальна висота збереженого земляного насипу сягає 4,5 м, а ширина основи – від підніжжя до гребеня – 14 м. Три періоди функціонування оборонного валу разом із синхронною забудовою в даній частині давнього міста свідчать про етапи його розвитку. Їх можна пов'язати з важливими моментами в історії Буська: побудовою перших земляних укріплень та утвердженням його як міста, походом Володимира Великого на Червенські гради 981 р., монголо-татарською навалою у середині XIII ст., також походом Б. Хмельницького на Львів 1655 р., який спричинив у Буську такі руйнування, після яких жителі надовго покинули цю частину давнього міста. У XX ст. археологи “охрестили” її Великим городищем.

Археологічні дослідження 2001 р. принесли й інші вагомні здобутки. В розкопках I та II виявлено залишки чотирьох заглиблених та одного наземного жител кінця

X–XII ст. (рис. 10), велику господарську яму кінця X–початку XIII ст. (рис. 11) та інгумаційне поховання першої половини XIII ст. Наземне житло із невеликим протвінем на долівці було першою спорудою такого типу, виявленою на території Буського археологічного комплексу за весь період його археологічних досліджень, а інгумаційне поховання першої половини XIII ст., разом із віднайденими у культурному шарі XII–XIII ст. двома фрагментами долівкової плитки, якими вимощували підлоги у руських храмах, спонукають до думки, що десь неподалік могла бути церква з прицерковним цвинтарем.

В ході археологічних пошуків віднайдено багатий речовий матеріал. Це різноманітні вироби зі заліза, кістки, скла, міді, зокрема, предмети побуту (ножі, ключ, скоба), знаряддя праці (сверло, цвяхи, шило, лоцило, кістяні проколки, сланцеві та мергелеві прясла), ювелірні вироби (фрагменти двох скляних браслетів та кульчик) (див. рис. 12, 1–2). Найпомітнішою знахідкою є мідний натільний хрестик. Він рівнорамений (2×2 см), виготовлений на матриці, має велике округле вушко (див. рис. 12, 8). Колекція залишків керамічного посуду нараховувала 1100 екземплярів.

Археологічні дослідження 2001 р. ще раз підтвердили думку про те, що давня історія центру літописних бужан, княжого осідку у XII–XIV ст. – а сучасного Буська – це ще далеко непрочитана книга, захована глибоко в землі, яка варта того, щоб її сторінка за сторінкою відкривати ще довгі роки. Тому археологічні дослідження в Буську продовжено в наступному 2002 р. Як і попереднього року, пошуки провадились у південній ділянці великого городища (див. рис. 6). Тут було закладено розкоп I площею 133 м² (рис. 13), у якому виявлено рештки восьми археологічних об'єктів: залишки інгумаційного поховання, п'яти наземних жител, дві споруди господарського призначення наземного та заглибленого типу [2]. Особливої ваги набув тут досліджений комплекс наземних будівель (об'єкти I–IV) та інгумаційного поховання (рис. 14). Він є яскравим прикладом інтенсивності та щільності забудови на досліджуваній ділянці давнього Буська. При цьому застосовувався метод мікстратиграфічних спостережень з виходом на горизонтальну та вертикальну стратиграфію із залученням рухомого матеріалу з цих об'єктів.

Найпізнішим із об'єктів у цьому комплексі виявилося інгумаційне поховання. Контури поховальної ями залягали на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Цей об'єкт, як і поховання з розкопу II 2001 р., датується кінцем XII–початком XIII ст. Нижче знаходилися рештки наземного житла II, від якого зберігся шар глини підпрямокутної форми. В свою чергу, ця споруда частково перекривала залишки наземної будівлі підпрямокутної в плані форми, від якої залишився неглибокий котлован і розвал стін (глинобитно-каркасно-стовпової конструкції). Дещо пізнішими в плані стратиграфії виявились рештки житла III, від якого частково збереглися неглибокий котлован та рештки печі. Ці об'єкти вирізнялися між собою глибиною залягання щодо тогочасної поверхні. Це добре простежувалося в контрольних профілях та в стінках розкопу. Наприклад, житло IV перекривалося залишками житла II. Решту об'єктів, що відносяться до цього періоду, можна співвіднести з попередніми лише на основі горизонтальної стратиграфії та аналогій рухомого матеріалу, в першу чергу, кружальних горщиків. За формою, параметрами та характеристиками цього матеріалу житло I одночасне з житлом II.

Всі ці об'єкти були синхронними і вкладалися в межі XII ст. Товщина культурного шару, в якому вони знаходилися, сягала 20 см. Разом з тим, аналіз планіграфії, мікростратиграфічні дослідження об'єктів та рухомий матеріал дозволили стверджувати, що протягом цього часу на ділянці, що досліджувалася, можна виділити чотири різночасові споруди, котрі можна співвіднести із фазами функціонування давнього міста в цій його частині. Тривалість кожної із них, на нашу думку могла бути 20–25 років, тобто відповідає часові одного покоління [4. С. 81–83]. Такий комплекс наземних жител був виявлений вперше на території літописного Бужська. Подібні результати на західноукраїнських теренах відомі з Пліснеська та Буківни [21].

Із двох виявлених господарських споруд особливу увагу привернула велика глиняна площадка із численними вертикальними отворами-продухами та залишками печі (див. рис. 13). В той час ми її ідентифікували як залишки гончарного горна, хоча наступного року думка змінилася.

28 вересня на розкопках давнього Бужська відбувся польовий семінар в рамках проведення Міжнародної археологічної конференції “Нові технології в археології”. Тут побували відомі фахівці з України, Росії, Австрії, Словенії, Чехії. Серед них Надія Гаврилюк, Михайло Филипчук, Богдан Томенчук, Дмитро Коробов, Фалько Дайм, Андрей Плетерські, Біргіт Бюллер, Габріеле Шаррер, Бригітте Чех, Івана Плейнерова. Вони високо оцінили результати археологічних пошуків в Буську.

Звичайно, як і минулого року, вони дали потужний рухомий матеріал. Для наукового опрацювання було взято близько 300 кращих зразків керамічного посуду (рис. 33–34). Серед кількох десятків різноманітних знахідок були вироби зі заліза (ножі, пряжки, ключі, скоба, шило, дужка від відра, цвяхи, долото, фрагменти підкови, серпа, коси), кісті (проколки, ложило, дві унікальні швайки – знаряддя для плетіння рибальських сітей), каменю (бруски, прясла), скла (намистина) (див. рис. 12, 11), кольорових металів (тягарець для сіті), срібна монета XVI ст. (див. рис. 12, 14).

У зв'язку з великим обсягом робіт розкоп 2002 р. не був завершений, а законсервований для подальших досліджень. У наступному 2003 р. наукові пошуки на ньому були продовжені [5]. Разом із двома новозакладеними прирізками досліджена площа сягнула 153 м² (рис. 15). У наземних та заглиблених об'єктах, виявлених в попередньому археологічному сезоні завершено дослідницькі роботи. Вони принесли нові результати та знахідки. Зокрема, повністю досліджена споруда I, яка видавалась як залишки гончарного горна, тепер була ідентифікована як господарський об'єкт, пов'язаний із виробництвом шкіри. А в залишках одного із заглиблених об'єктів кінця X–початку XI ст. (житло V) (рис. 16) на долівці поруч із розвалом печі-кам'янки виявлено роздушений кружальний горщик, який вдалося повністю реставрувати. Ця знахідка – предмет *In situ* – була не тільки першою відновленою цілою формою посуду з початку наших досліджень, але й першою такою формою за час археологічних досліджень городища літописного міста [9. С. 137–138, 140].

Цікавими виявилися результати досліджень залишків п'яти нововиявлених жител (двох наземних і трьох заглиблених) та двох господарських об'єктів. На особливу увагу заслуговують два наземні житла (VII і VIII) відповідно початку та середини XII ст. (рис. 17) По-перше, вкладаючись у межі XII ст. вони доповнили комплекс назем-

них жител, виявлених у 2002 р. По-друге, вдалося точно встановити їх розміри: 3,5×3,6 м для житла VII і 2,8×3,0 м для житла VIII. По-третє, залишки житла VIII знаходились безпосередньо під залишками житла VII. Залишки печі житла VIII – її черень – також знаходились безпосередньо під глинобитною піччю житла VII, тобто послужили основою для її побудови. По-четверте, ця піч збереглася досить добре, мала зруйнований лише купол (рис. 18). Черень печі мав товщину 5–7 см і складався з кількох прошарків випаленої глини та бітої кераміки (за принципом торта – шар глини–шар фрагментів кераміки і т. д.). Під час дослідження череня виявлено 387 таких фрагментів, що належали шести посудинам. Під час камеральної обробки цього матеріалу вдалося повністю реконструювати два кружальні горщики середини XII ст. [9. С. 138, 141] та два частково. Для розуміння еволюції житлобудівництва киево-руського часу значення цих наземних жител важко переоцінити.

Дослідження залишків одного із заглиблених жител другої половини–кінця X ст. (житла IX) принесло ще один вагомий результат – в одній із стовпових ямок виявлено більшу частину невеликого ліпного горщика X ст., який також був повністю відновлений [9. С. 138, 140].

Із виявлених господарських споруд варто зупинитися на великій господарській ямі XI ст. (яма II). Важливим моментом є власне не результати її дослідження, а те, що після їх завершення склалася повна картина культурних нашарувань східної стінки розкопу. Так, першим об'єктом (за ходом виявлення) тут виступає поховання I, зафіксоване у 2002 р. на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Безпосередньо під ним на глибині 0,55 м знаходилися залишки наземного житла I (2002 р.), у південній частині якого збереглися сліди стовпів-паликів. На 0,2 м глибше йшов потужний шар глини – залишки глинобитних стін наземного житла VII (2003 р.). Найбільша його товщина була 13 см. Під житлом VII прослідковано прошарок паленини товщиною 3–4 см, під яким, в свою чергу, проглядався шар сірих суглинків товщиною 6–8 см, який накривав тонкий прошарок глини товщиною 1–3 см. Все це – залишки наземного, ледь заглибленого згорілого житла. Тут було зачеплено лише його західний край. Долівка цього наземного житла “лежала” на залишках заглибленого житла, глибина котловану якого 35–40 см. Тут теж була “зрізана” лише одна із заглиблених стінок котловану. Ця заглиблена споруда була збудована безпосередньо над господарською ямою II, що й спричинило її своєрідне “прогинання”, як і всіх інших об'єктів пізнішого часу. Таким чином, було зафіксовано унікальний стратиграфічний зріз із шести археологічних об'єктів XI–XIII ст. (рис. 19).

Як і в попередні роки, археологічні дослідження в 2003 р. дали численний рухомий матеріал (рис. 35, 2–3). Звичайно, найбільш вагомими знахідками тут стали чотири цілі відреставровані горщики кінця X–середини XII ст., оскільки такі артефакти є рідкісними на городищах слов'яно-руського часу. Крім того, до археологічної колекції взято кілька сотень фрагментів вінець, боковин та донець посудин X–XIII ст. На багатьох денцях простежено гончарні клейма. Особливо цікавим є клеймо у вигляді відбитка рівнораменного хреста (див. рис. 35, 1). Колекція залізних виробів поповнилася знахідками ножів, бритви, фібули, стамески, скоби від дверей, двома листовидними черешковими наконечниками стріл. Вироби з каменю та мергелю представлені пряслами

і брусками, а також більшою частиною верхнього жорнового каменя із житла VII. Із прикрас знайдено бронзову шпильку, виготовлену із трьох тонких скручених дротин діаметром 0,1 см (див. рис. 12, б). Кістяні вироби найчисельніше були представлені проколками (10 екземплярів). На особливу увагу заслуговує швайка із рогу козулі. Дуговидної форми, відполірована до блиску, з двома отворами на грубшому кінці та орнаментом із рисок та у вигляді гілок ялини, вона стала знахідкою-окрасою всього археологічного сезону (рис. 20).

Археологічні дослідження наступного 2004 р. були особливими як за місцем проведення так і за результатами [6]. Варто зауважити, що тут часто вживатиметься слово “вперше”. Так, вперше ґрунтовні археологічні розкопки¹ проведені на території другої, центральної площадки Буського городища, у західній її частині, недалеко від будинку райдержадміністрації (див. рис. 6). Незважаючи на невелику площу розкопу (24 м²) (рис. 21), тут було виявлено одне інгумаційне поховання та 14 об’єктів житлового і господарського характеру – залишки п’яти наземних та шести заглиблених жител, три господарські ями. На перше місце за науковим значенням тут виступив комплекс залишків заглиблених споруд, виявлених у східній частині розкопу – об’єкти V, VIII, IX, X, XIII, які вкладалися у хронологічні рамки кінця VII–X ст. (рис. 22). В об’єкті VIII – частині котловану заглибленого житла, та в об’єкті V – господарській ямі – виявлений інсінтий керамічний матеріал (великі фрагменти ліпних горщиків), який датує їх кінцем VII–початком VIII ст. Це перші – і поки що єдині – залишки житлових та господарських споруд слов’янського часу (лука-райковецької культури), виявлені не тільки на території давнього Бужська, але й усього Буського археологічного комплексу. Власне за ними ми можемо говорити про початки Бужська як центру літописних бужан.

Вартий уваги профіль південної стінки розкопу. Подібно до східної стінки розкопу 2002–2003 рр. тут було зафіксовано комплекс із залишків чотирьох об’єктів: двох наземних – кінця XII–початку XIII ст. та середини XIII ст. (об’єкти XI і XII) і двох заглиблених жител – початку X–кінця XI, початку XII ст. (об’єкти X і XVI) (рис. 23).

Цього ж року невеликий розкоп (8 м²) закладено на території першої північно-східної частини городища (див. рис. 6). Ця найвища його ділянка, яку майже повністю займає побудований на початку XIX ст. маєток графа Бадені [19. С. 60]. У 50–90-х рр. XX ст. у його приміщеннях розташовувалась військова частина, отож ця територія була недоступною для досліджень. Незначна досліджена площа дала несподівано щедри

¹ У 1994 р. на цій частині городища, на місці майбутнього будівництва сучасної церкви Св. Апостолів Петра і Павла невеликі археологічні дослідження проводив В. Петегирич. Він вважав, що тут було неукріплене поселення VIII–IX ст. [Петегирич В. Початки Белза та Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина і Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького). – Львів, 2001. С. 204; його ж. Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X Наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2002. – С. 145]. Про результати цих же розкопок повідомляє буський краєзнавець Т. Дишкант у своїй публікації “Нові розкопки” у районному часописі “Воля народу” 3 грудня 1994 р. Згідно неї тут було досліджено частину котловану напівземлянки, в якому виявлено вінець ліпного горщика, половину малого та великий фрагмент більшого горщика (ліпного, кружального?), що й дало змогу продатувати житло VIII–IX ст.

результати: тут було виявлено залишки восьми археологічних об'єктів наземного та заглибленого характеру, а товщина культурних нашарувань сягала 2,35 м. Хронологічні межі віднайдених об'єктів були щонайширшими: від першої чверті III тисячоліття до н. е. до початку XIX ст. [6. С. 24–32]. Найдавнішим із них виявилися залишки пізньотрипільського житла (об'єкт VIII), а найпізнішим – частина мурованого цегляного жолоба початку XIX ст. (об'єкт IV) для стоку дощової води від палацу. Однак, першочергової ваги набули відкриті в розкопі залишки напівземлянки першої половини X ст. (об'єкт V), господарської ями кінця XII ст. (об'єкт III) та двох наземних жител першої половини XIII ст. (об'єкти I та II), які мають важливе значення для розуміння розвитку історичної забудови Буська.

Під час дослідження об'єктів V та VIII привернув увагу той факт, що при спорудженні першого із них у слов'янський час було використано частину котловану другого – решток житлової споруди пізньотрипільської доби. На такий час існування цього об'єкта вказували речові знахідки із заповнення котловану та з його долівки, зокрема, два фрагменти ліпних покришок. Крім того, тут виявлено кремінний різець, фрагмент ліпної сковорідки, дві відполіровані до блиску швайки та довгу кістяну проколку-шило. Рештки трипільського житла на території Буського городища виявлено вперше, хоча матеріали трипільського часу вже знаходили в околицях Буська [13. С. 11]. Крім того, у 2001 р. автором та В. М. Коноплею під час обстеження передмістя на Волянах на поверхні орного шару знайдено трипільський кремінний ніж¹.

У культурному шарі, в наземних та заглиблених об'єктах розкопів 2004 р. виявлено більше двох тисяч фрагментів кераміки. Кілька сотень із них поповнили попередню колекцію (рис. 36–38). Про важливість кераміки кінця VII–початку VIII ст. із житлових та господарських споруд мова вже йшла. Крім того, у культурному шарі розкопу II виявлено фрагмент боковини ліпного горщика VIII ст., а в культурному шарі розкопу I – фрагмент так званої половецької кераміки салтово-маяцької культури. До колекції рухомих артефактів ввійшли нові знахідки зі заліза: ножі, цвяхи, ухналі, втульчатий листовидний наконечник стріли, вудило, кості – проколки, шила, голки, швайки, каменю – прясло, бруски, заготовка для тягарця рибальської сіті. Найцікавіша та найбільш цінна знахідка – прикраса з дуже тонкого листового білого металу, ймовірно, срібла у формі зрізаного конуса з отвором у верхній обламаній частині. Мабуть, це частина чільця.

Розкопки 2004 р. дали ключ до розуміння першопочатків колишнього центру літописних бужан, формування його історичної забудови, а також дали можливість спростувати твердження про те, що центральна та північно-східна частина давнього міста почала заселятися лише у XII–XIII ст. [14. С. 206; 15. С. 146].

У 2005 р. археологічні пошуки були продовжені на Великому городищі [7] (див. рис. 6). У західному його секторі, на території колишніх гімназійних сільськогосподарських ділянок було закладено розкоп площею 76 м² (рис. 24). Незважаючи на те, що верхня частина культурного шару тут виявилася повністю зруйнована внаслідок довголітньої оранки та інших видів обробітку ґрунту, що призвело до часткового чи повного знищення наземних об'єктів XII–XIII ст., результати археологічного сезону

¹ Зберігається у фондах Львівського історичного музею.

виявилися дуже плідними. У розкопі виявлено залишки XI об'єктів – чотири наземних та сім заглиблених. В числі перших – три господарські споруди (об'єкт I – протвінь кінця XII–початку XIII ст., об'єкт III кінця XI ст., об'єкт X – господарська яма кінця X ст.) та залишки одного житла третьої третини XII ст. (об'єкт VI). Серед заглиблених – залишки трьох жител (об'єкт IV кінця X–початку XI ст.; об'єкт V ранньозалізного віку і VII – другої половини XI ст.), двох господарських споруд (об'єкт VIII кінця–початку XI ст., об'єкт IX останньої чверті IX ст.) та одне зруйноване поховання ранньозалізного часу (об'єкт IX).

Досліджувати їх було цікаво і трудно водночас. Найскладнішою виявилася ситуація із об'єктами V, VI і VII. По-перше, під час будівництва другого із них використано (а вірніше зруйновано) більшу частину котловану першого – значно ранішої споруди, можливо, житла. По-друге, між об'єктом VI (“лінзою” від розвалу глиняних стін) та заповненням котловану об'єкта VII знаходився прошарок культурного шару товщиною 16–24 см, насичений фрагментами кераміки першої половини XII ст., який наводив на думку що до часу будівництва об'єкта VI ще не повністю заповнений котлован об'єкта VII міг використовуватися як смітник. Тільки за допомогою мікростратиграфії вдалося тут розібратися з хронологією культурних залишків.

У північно-східному куті об'єкта VII знаходився розвал печі-кам'янки, під яким виявлено залишки її стінок висотою 25–30 см. Вони заслуговують на особливу увагу (рис. 25). Піч була збудована на долівці, на рівні з нею знаходився й черінь. Вона була викладена на своєрідному “фундаменті”, що складався з великих плоских каменів. Висота його – 7 см від рівня череня, ширина 20–25 см, а вже вище йшла кладка із середнього та дрібного каміння. Піч змурована на глиняному розчині, ззовні також вимощена глиною, причому, при основі до висоти фундаменту її шар такий потужний, що складалося враження, ніби піч стояла на материковому останці. Збережена кладка печі мала правильну округлу форму, челюсті її виходили на південь. Безпосередньо біля них лежало два великі камені (довжина більшого із них 25 см). Ще два подібні камені лежали із західної сторони печі. Можливо, це каміння використовувалося для кращого утеплення житла, оскільки один із них мав заглажену поверхню і майже точно поміщався між челюстями печі.

Варто зупинитися і на результатах дослідження об'єкта IV. Глибокий котлован цієї великої напівземлянки з прямовисними стінками висотою до 1,2 м, які були орієнтовані за сторонами світу, був досліджений майже повністю. І тут слід наголосити на двох моментах. Перший – це заповнення котловану. Воно було досить однорідне, із сірих суглинків з рівномірним вкрапленням материкової глини та вугликів. Але таке заповнення йшло від рівня виявлення до глибини 0,6 м зі східної сторони і до 0,88 м – з північної. Дальше, майже до долівки, йшов прошарок чистої материкової глини товщиною від 8 до 28 см (під стінками котлована – від 48 до 68 см). Тобто, котлован житла після припинення його функціонування з якоюсь метою – повторного використання чи ритуально-гігієнічного – був засипаний шаром материкової глини. Мабуть, якісь об'єктивні причини перешкодили втіленню цієї мети в життя. Ці причини могли бути ті ж самі, які привели до пожежі та руйнування Буська в кінці X ст., тобто пов'язані з походом князя Володимира на Червенські міста у 981 р. [1. С. 14–15]. Про слушність

такої думки говорив зафіксований над глиняним шаром прошарок товщиною 16–40 см, у якому переважали суцільні вугільні плями, дрібне каміння, уламки вимазки та попіл. Момент другий – потужний розвал печі-кам'янки у південно-східному куті житла, у якому виявлені численні фрагменти кружальної кераміки. Із них вдалося повністю реставрувати цілий горщик кінця X–початку XI ст. [9. С. 139, 142], на основі якого та численного матеріалу з долівки і продатовано функціонування цієї споруди.

Із господарських споруд привертала увагу об'єкти VIII та IX, котловани яких досліджено частково. Перший із них – споруда підпрямокутної видовженої форми, неглибокий котлован якої (глибиною 0,28–0,35 м в материковій основі) орієнтований кутами за сторонами світу, мав нерівну долівку, що плавно понижувалася з північного заходу на південний схід. В заповненні із темно-сірих гумусованих суглинків виявлено численний керамічний та остеологічний матеріал, серед якого виділяються фрагмент боковини ліпного горщика із відбитками п'яти зернин та велика частина кружального горщика першої половини XIII ст. із залишками горілого дерева та однієї обгорілої кості. Тут же віднайдено більшу верхню частину скляного персня бурштинового кольору, вилитого на матриці (див. рис. 12, 12). У другій споруді була велика внутрішня припічна яма овальної форми, опущена в материк на 0,45 м. Вона мала прямовисні стінки, рівне дно і була повністю заповнена дрібними вугликами. Споруду такого характеру і часу (IX ст.) на городищі виявлено вперше.

Рухомий матеріал із розкопок 2005 р. був дуже багатий (рис. 39–40). Серед найцінніших знахідок, крім згаданих уже відреставрованого горщика та скляного персня, в культурному шарі виявлено орнаментований браслет із листової латуні (див. рис. 12, 7; 26), мармуровий відполірований до блиску хрестик (1,6×1,8 см) (див. рис. 12, 9) та ще один пошкоджений горщик кінця XII–початку XIII ст., який також повністю реставрований [9. С. 139, 142]. Серед інших численних керамічних артефактів, взятих до колекції, слід виділити рибальський тягарець, виготовлений із уламка боковини кружального горщика та ліплений від руки сильно випалений подовгастий округлий частково пошкоджений (довжина збереженої частини 5 см, діаметр – 2 см) предмет, ймовірно, сопло від невеликої залізоплавильної печі. Із залізних знахідок, які ще не траплялися, виділялися два ключі від всяких замків киево-руської доби, причому один – великий із складною робочою частиною довжиною 20,1 см. Колекція виробів із кості поповнилась 11 проколками, а із каменю – двома сланцевими пряслами та сімома точильними брусками.

Археологічні дослідження 2005 р. дозволили вперше простежити та частково вивчити планувальну структуру та характер житлово-господарських об'єктів у західній ділянці Великого городища у слов'янський та киево-руський час. Вперше виявлено залишки об'єкта та матеріали висоцької культури. Разом з тим, вони ще раз показали що Буське городище – дуже складна пам'ятка. Епохи і століття тут так тісно переплелися, що під час польових досліджень інколи треба тижнями буквально по сантиметрах і міліметрах “розкладати” об'єкти і знахідки на відповідні хронологічні полиці.

Археологічні дослідження 2006 р. проводились у двох розкопах на цій же частині Великого городища, що і в році попередньому (див. рис. 6). Менший із них (розкоп I), площею 20 м² було закладено на східному високому березі р. Полтви. Культурний шар

у ньому залягав до глибини 0,6 м від рівня сучасної поверхні. Він був перевідкладений: фрагменти кераміки і керамічних горщиків Х ст. виявлено у верхньому шарі, а уламки битої цегли ХХ ст. були вдавнені в материкову основу. Це – наслідок інтенсивних земляних робіт у 70–80-х рр. ХХ ст. на цій ділянці городища, коли спочатку в насипі оборонного валу влаштували стрільбище (тир) для учнів тодішньої школи інтернату (сучасна гімназія) та почали будувати тваринницьку ферму, повністю зруйнувавши при цьому частину оборонної споруди. Як виявилось, для археологічних досліджень втрачено і значну площу західної ділянки найбільшої частини Буського городища [8. С. 10–11, 52–53].

Розкоп II (площа 44 м²) закладено поруч з розкопом 2005 р. (рис. 27). В ньому виявлено п'ять археологічних об'єктів: залишки одного наземного житла (об'єкт I кінця XII–початку XIII ст.) та чотирьох заглиблених жител (об'єкт II кінця першої третини XII ст., об'єкт III другої половини–кінця XI ст., об'єкт IV першої половини XI ст., об'єкт V X ст.) [8. С. 11–110]. Серед заглиблених споруд виділявся об'єкт II – залишки великої напівземлянки. Її котлован досліджено майже повністю, за винятком невеликої північно-західної частини, яка виходила за межі розкопу. Розміри дослідженої частини 4,0×4,3 м, висота прямовисних стінок котловану, орієнтованих за сторонами світу, досягала 1 м. Долівка від південної стінки до середини – рівна, добре втоптана, від середини до північної стінки – нерівна, з численними ямками від внутрішнього інтер'єру (рис. 28). Біля західної стінки, ближче до південно-західного кута житла, розташовувалась глинобитна підковоподібна піч. Висота її збережених стінок сягала 38 см від рівня череня, товщина при основі – 35–40 см, у підкупольній частині – 20 см. Підовальної форми черинь печі сірого кольору сильно випалений, товщиною 0,5–1,0 см, знаходився на рівні долівки житла. У печі та на долівці виявлено значний інсінтий керамічний матеріал, згідно якого житло функціонувало у першій третині XII ст. Отже, це житлова споруда перехідного періоду. В цей час у давньому місті вже стояли численні наземні житла із глиняними печами.

Не менший науковий інтерес становили залишки іншого заглибленого об'єкта III – напівземлянки ранішого часу. Її котлован досліджений частково, оскільки зі східної та північної сторін його “обрізає” об'єкт II, а південна частина виходила за межі розкопу. Його прямовисні стінки висотою 0,9–1,0 м були орієнтовані за сторонами світу. Лінзовидна, добре втоптана, долівка понижувалася від стінок котлована до середини, на ній зафіксовано шість стовпових ямок. В північно-західному куті житла знаходився розвал печі-кам'янки, який свідчив про те, що вона була викладена з дрібних, середніх та всього кількох великих каменів-пісковиків. У північну стінку при основі був вмурований великий фрагмент жорнового каменя товщиною 8 см. Піч була збудована на невисокому материковому останці висотою 2 см. Збережена на ньому нижня частина кладки вказувала на те, що піч при основі мала підквадратну форму. Ширина кладки приблизно 20 см, челості виходили на схід. Випечений до цеглистого кольору черинь, мав товщину 1,0–1,5 см, на ньому зберігся товстий шар попелу і вугликів. У розвалі печі та на долівці виявлено численні фрагменти кружальних горщиків. Два із них вдалося відновити приблизно на чверть. Один із фрагментів використовувався як брусок – він мав характерні ривчики від заточування гострих предметів. Безпосередньо над

цим об'єктом було збудоване наземне житло – об'єкт І. Залишки його стін разом із долівкою – гляняний лінзовидний прошарок – характерно “прогнувся” над котлованом напівземлянки.

Серед численних керамічних артефактів із культурного шару та об'єктів (рис. 41–43) у розкопі II, крім уже згаданих великих частин кружальних горщиків із об'єкта III, на увагу заслуговує верхня частина невеликого кружального горщика з вертикально лощеними лініями на високій шийці, горизонтальними – на плічках та ромбовидних орнаментом на боковинах (див. рис. 41, 3). Така кераміка виготовлялася місцевими ремісниками на замовлення, зокрема, для чорних клубуків, і є рідкісною на розкопках давньоруських городищ.

Як і кожного археологічного сезону, у 2006 р. були виявлені нові знахідки із заліза, кості та рогу: два наконечники стріл (один із шипами – перший серед подібного роду знахідок), проколки та швайка із отвором від сухожилля, роги оленя, мергелеві прясла. Вироби із кольорових металів були представлені однією, але найціннішою знахідкою всього сезону – срібною підвіскою з трьома циліндричними намистинами (див. рис. 12, 10). Вони пустотілі, їх каркас сплетений з тоненького дроту, на який напаяні маленькі кульки. Діаметр намистинок 1 см, товщина 0,5 см. На кожен намистину напаяно по 46 кульок діаметром приблизно 1 мм. Знахідка є свідченням високої майстерності ремісників-ювелірів киево-руського часу.

Археологічні пошуки у 2006 р. стали ще одним важливим кроком до вивчення городища літописного Бужська. Їх результати суттєво уточнили його археологічну карту, значно доповнили відомості про історичну забудову та характер житлобудівництва слов'яно-руської доби.

Літній археологічний сезон у 2006 р. дістав своє продовження восени на центральній частині городища (вул. Є. Петрушевича, 3) у північно-східній ділянці. Тут, над старицею Західного Бугу, на місці майбутньої новобудови, було закладено шурф 1×4 м. Невеличка площа досліджень дала несподівано щедрі результати. Культурний шар сягав тут глибини 4 м. До позначки 2,6 м від рівня сучасної поверхні він був сильно насичений уламками та фрагментами посуду XVIII–початку XIX ст., а також шматками залізного шлаку. А від цієї глибини і до рівня 3,6 м буквально нашпигований керамічними, скляними та шкіряними артефактами XVII–XVIII ст. Кількість великих фрагментів посуду – збанів, тарілок, горщиків, горнят, збережених від чверті до трьох чвертей, залишки шкіряного взуття та шматків шкіри під час його виготовлення – просто вражала. Рахунок йшов на тисячі екземплярів. Збереженість шкіри дуже добра. Це пов'язано з тим, що з глибини 2,4–2,6 м культурний шар був сильно зволожений, адже води Західного Бугу тут майже поруч – за 4 м на схід.

Весь цей потужний культурний шар знаходився над товстим прошарком паленини, який починався нижче глибини 3,6–3,8 м і йшов до глибини 4 м – до піщаного материка. Вважаємо, що це сліди великої пожежі 1655 р. Знахідок раніших XVII ст. у шурфі не виявлено, а наше зондування було зроблено, очевидно, на місці смітника, влаштованого тут після згаданих подій. Матеріал із шурфа частково опрацьований в лабораторіях Інституту археології, камеральні та реставраційні роботи над ним продовжуються.

Археологічний сезон 2007 р. мав свої особливості. По-перше, розкопки проводилися як на Великому городищі, так і в північно-східній частині давнього міста, на підвір'ї колишнього маєтку графа Бадені (див. рис. 6). По-друге, на масштабах досліджень і термінах їх проведення позначилась аварія на залізниці 16 липня під Ожидовом: розпочаті 2 липня науково-пошукові роботи були завершені щойно 5 жовтня лише завдяки зусиллям ентузіастів Товариства “Бужани”¹. Незважаючи на те, що від прирізок до вже закладених трьох невеликих розкопів, таких деколи потрібних, довелося відмовитися, результати археологічних пошуків цього року виявилися плідними [10].

Розкоп I (площа 20 м²) був закладений у південно-східній ділянці Великого городища (див. рис. 6). Тут було віднайдено п'ять археологічних об'єктів: два наземних житла (об'єкт I та об'єкт II XII ст.), два заглиблених житла (об'єкт III й об'єкт V XI ст.) та господарська споруда XII ст. – велика яма, ймовірно, для зберігання зерна (рис. 29). На особливу увагу заслуговує об'єкт III – частина заглибленої споруди, напевно, житла з трьома ямками від стовпів. За весь час наших археологічних пошуків це друга споруда, котлован якої заглиблений лише у ґрунт (на 28 см). Перша така була виявлена у 2004 р. у розкопі II. Значна кількість великих костей (гомілки корови і свинячі щелепи, череп кози) у верхньому шарі заповнення об'єкта свідчить про те, що залишки споруди за деякий час після припинення свого функціонування могли використовуватись як смітник.

Не менш вартісним є об'єкт IV – велика господарська яма XII ст. із майже сферичним півсферичним дном (діаметр – 1,20 м, глибина – 1,20 м). У її заповненні виявлений значний фрагмент бортика великого протвіня з орнаментом у вигляді відбитків зерен по його краю. Подібний об'єкт також виявлений лише вдруге з 2001 р. (див. рис. 29).

Залишки заглибленого житла (об'єкт V) цікаві тим, що східці у вході до нього, які чітко фіксувалися з південно-східної сторони були знівельовані залишками стін наземного житла XII ст. після закінчення його функціонування (див. рис. 29).

За 26 м на північ від розкопу I було закладено розкоп II площею 24 м² (див. рис. 6; 31). Тут також виявлено залишки п'яти давніх споруд наземного та заглибленого характеру. До числа перших відносилися об'єкт I – залишки житла XII ст. та об'єкт III – рештки господарської споруди цього ж часу, пов'язаної, напевно, із залізобудівною справою. На незначній дослідженій площі об'єкта та поруч із ним виявлено дев'ять великих шматків залізного шлаку, а сам він мав вигляд лінзовидного прошарку товщиною 5–8 см, що складався з фрагментів сильно випаленої глини. Всі вони мали одну рівну сторону та майже однакову товщину, 1–2 см. В одному шматкові шлаку був “заварений” уламок кераміки. Можливо, це залишки залізоплавильної печі.

Першочергову вартість мали об'єкти IV і V – залишки заглиблених жител першої третини XII ст. В першому із них врявав потужний розвал печі-кам'янки, який нараховував 1175 дрібних та середніх каменів-пісковиків. І це була лише частина, ймовірно більша, розваленої кладки печі, оскільки, решта разом із черенем виходила за межі розкопу у північну стінку. Добре втоптана долівка житла була дуже нерівна. На ній зафіксовано контури близько десяти ям – як невеликих, так і досить значних. Під час їхнього дослідження встановлено, що частина з них – від стовпів, дві, можливо,

внутрішні, господарські, а дві найбільші – забутовані камінням від рівня долівки на глибину 0,2 м, в обох ямах однаково. Така картина спонукала нас до думки, що під час будівництва житла було використано котлован ранішої споруди, можливо, ранньозалізного часу (висоцької культури), як це було встановлено у 2005 р. під час досліджень об'єктів V і VII.

Об'єкт IV “перерізав” об'єкт V – його північно-східний кут порушував північно-західну стінку котлована об'єкта. Житло функціонувало недовго, воно згоріло, про що свідчили численні прошарки паленини, окремі згорілі дерев'яні конструкції – балки, дошки, бруски – у його заповненні та на слабо втоптаній долівці.

На особливу увагу заслуговує піч цього житла. Вона знаходилася у північно-східному куті і була викладена на глиняному підковоподібному останці висотою 16 см з малого та середнього каміння. Невелика, підквадратна паливна камера вирізана в цьому ж останці і викладена з внутрішньої сторони камінням. Черинь знаходився на рівні долівки. Перед челюстями печі була викопана трапецевидна неглибока припічна яма. Після загибелі житла піч, очевидно, ще довгий час стояла як цілісний об'єкт. Згодом мурована її частина “з'їхала” з материкового останця на відстань близько 1 м, розташувавшись точно над заповненням припічної ями (рис. 30). В цьому заповненні виявлені численні інсінті фрагменти кружальної кераміки, що належала двом великим частинам (до ¼) двох горщиків початку–першої третини XII ст. Такий цікавий факт під час досліджень опалювальних пристроїв на Буському городищі виявлено вперше. Його, на нашу думку, можна пояснити кількома причинами: по-перше, незначним пониженням глиняного останця у південно-західному напрямку, куди і “поїхала” кам'яна кладка, по-друге, нетривалим часом існування житла, що не дало можливості якісно “спектися” глиняному розчину кладки із глиняним останцем, по-третє, масивній кам'яній частині печі (та ще й із заповненням) міг допомогти “з'їхати” незначний землетрус. Можливо, що все це три складові єдиної причини.

Аналіз інсінтного рухомого керамічного матеріалу (фрагментів верхніх частин кружальних горщиків, виявлених на долівках об'єктів IV і V, та у передпічній ямі об'єкта V) засвідчив, що вони майже однакові. Поряд з цим, ці керамічні комплекси дещо різняться керамічною масою, випалом, способом формування вінець. На підставі цього, а також конструктивних особливостей дерев'яно-земляних стін (залишків стовпових ямок фахверкової конструкції об'єкта IV), стратиграфічних спостережень можна припускати, що обидва об'єкти відносяться до першої третини XII ст., при цьому об'єкт V є ранішим.

В цьому ж році археологічні дослідження були продовжені в північно-східній частині городища літописного міста на господарському подвір'ї колишнього маєтку графа Бадені. Тут на північному краї плато, над старицею Західного Бугу, було закладено розкоп III (площа 20 м²) (див. рис. 6). Культурний шар у розкопі сягав глибини 2,20 м, однак до позначки 2,00 м він виявився перевідкладений, а на глибині 2,00–2,20 – частково перевідкладений. Власне у ньому виявлено залишки двох об'єктів. Перший із них – рештки заглибленого житла X ст. Вдалося дослідити невелику частину його котловану. В збереженому північно-східному куті виявлено черинь печі з припічною ямою із західної сторони. Другий об'єкт виявився залишками заглибленого житла культури лінійно-стрічкової кераміки (друга половина V тисячоліття до н. е.) – першою

“ластівкою” з цієї далекої епохи на терені всього Буського археологічного комплексу.

Результати археологічних пошуків 2007 р. значно поповнили артефактами колекції керамічних виробів, знахідок із заліза, каменю, кості, кольорових металів. Серед останніх – знахідка сезону – мідна лунниця із культурного шару розкопу I (див. рис. 12, 5). Вона добре збережена, з високою майстерністю виготовлена на матриці. На одній її стороні – геометричний візерунок у вигляді ламаних подвійних ліній, на іншій – орнамент рослинний, що нагадує стилізовані грона винограду.

Із керамічних знахідок виділялися великі фрагменти кружальних горщиків із припічної ями об'єкта V розкопу II, а також кілька нижніх частин горщиків із численними слідами від заточування гострих предметів. Із залізних знахідок варті уваги невелике тесло із заповнення об'єкта IV розкопу II та ромбовидний наконечник стріли із культурного шару цього ж розкопу. Неолітичні знахідки із розкопу III репрезентовані кулястим кремінним розтирачем, двома платівками, чотирма відщепами з культурного шару, великим фрагментом та уламком столової півсферичної миски з орнаментом із долівки об'єкта II (рис. 32).

Розкопки 2007 р., незважаючи на всі негаразди, зробили черговий вагомий внесок у вивчення давньої історії Буська. Археологічні пошуки у південно-східній ділянці Великого городища виявили нові важливі аспекти в житлобудівництві княжого періоду міста. Розкопки у північно-східній частині городища з одного боку показали, що значна її ділянка втрачена для подальших археологічних пошуків, а з іншого, виявили сліди найдавніших хліборобів на території Буського археологічного комплексу.

Як і в році попередньому, археологічні дослідження 2007 р. дістали своє продовження пізно восени. У північно-західній частині Буська (вул. Підзамче, 47)¹, під час земляних робіт на присадибній ділянці зафіксовано скупчення фрагментів керамічного посуду XVII ст. Воно знаходилось на глибині 0,6 м від рівня сучасної поверхні у залишках згорілої будівлі. У закладеному шурфі виявлено кілька тисяч фрагментів та уламків посуду, а три посудини – жарівня (рис. 44), збан та невеликий горщик – були майже цілими. З віднайдених фрагментів вдалось повністю реставрувати ще дві посудини – тарілку (рис. 45) і миску. Камеральні та реставраційні роботи з керамічними знахідками тривають.

Ці матеріали, як і аналогічні їм з розкопок 2006 р., не відносяться до кола наших наукових зацікавлень. однак, вони є цінним джерелом до вивчення культури та побуту населення Буська пізньосередньовічної доби – важливої сторінки його тисячолітньої безперервної історії.

Буський археологічний комплекс привернув увагу дослідників у 30-х рр. XX ст. За цей час тут працювали Лев Чачковський, Павло Раппопорт, Володимир Петегірич, Орест Корчинський, Михайло Филипчук. Дослідження проводились на всіх городищах комплексу: Великому, Малому, Волянах, Ліпибоках. Їх результати стали вагомим внеском у вивчення та розуміння давньої історії міста, яка до часу його археологічного дослідження базувалася на скупих літописних згадках. Було локалізовано розташування літописного Бужьська. Виготовлено плани спочатку окремих, а згодом всіх частин Буського археологічного комплексу, встановлено на них потужність культурного шару, віднайдено перші археологічні об'єкти та значний рухомий матеріал.

З 2000 р. стаціонарні дослідження Буського археологічного комплексу проводить експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом автора. Вони розпочалися розвідковими роботами на Волянському городищі-замчиську, які дали змогу встановити час його функціонування – XII–XVII ст. та підтвердити думку про можливе існування тут князівського чи боярського осідку. В наступні роки наукові пошуки були зосереджені на території найбільшої і найважливішої частини Буського археологічного комплексу – тричленному городищі в центрі сучасного міста, з яким і пов'язується давній Бужськ – центр літописних бужан. В результаті проведених тут семи археологічних сезонів сформована потужна джерельна база. На сьогоднішній день вона дозволяє нам говорити про такі попередні підсумки.

1. На городищі виявлено старожитності широкого хронологічного діапазону: від неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки, друга половина V тисячоліття до н. е.), енеоліту (доба пізнього Трипілья-Кукутені, перша чверть II тисячоліття до н. е.), ранньозалізного часу (висоцької культури, IX–VII ст. до н. е.), слов'янської та руської доби (VIII–XIII ст.) – до початку XIX ст. Основна ж їх кількість припадає на слов'яно-руський час X–першу половину XIII ст.

2. Грунтовні дослідження оборонного валу дали можливість встановити три періоди функціонування літописного міста, що відповідають слов'янському (X ст.), києво-руському (XI–перша половина XIII ст.) та пізньосередньовічному (XVI–XVII ст.) часу. Вони пов'язуються з важливими подіями в давній історії Буська: остаточним його сформуванням як центра племені бужан і походом Володимира Великого на Червенські міста, монголо-татарським нашествиям та походом козацької армії Б. Хмельницького на Львів у 1655 р. Іншими словами, катаклізми, зафіксовані археологічно цілком співпадають з історичними даними.

3. Досліджено понад 500 м² площі городища при глибині розкопів від 1,5 до 4,5 м, де зафіксовано і вивчено, повністю чи частково, 78 об'єктів наземного і заглибленого типу, в тому числі житла, господарські споруди та інгумаційні поховання. Вперше виявлено не тільки наземні житлові споруди, але й цілий їх комплекс XII ст. Разом із заглибленими житлами вони дають змогу простежити еволюцію житлобудівництва та опалювальних пристроїв протягом X–першої половини XIII ст.

4. Виявлена кераміка VIII ст. на території північно-східної частини (масток графа Бадені), житлові та господарські споруди з інсітним керамічним матеріалом кінця VII–початку VIII ст. на центральній частині городища, дозволяють нам говорити про початки давнього міста саме в цей час і на цій території та остаточне його сформування із заселенням і побудовою земляних та дерев'яних укріплень на Великому городищі в другій половині–кінці X ст.

5. Протягом археологічних досліджень виявлено до десяти тисяч артефактів, з яких до колекції взято майже чотири тисячі. Серед них – колекції реставрованих горщиків X–XII ст., господарських, побутових, ювелірних виробів зі заліза, глини, кістки, каменю, скла, кольорових металів. Вони свідчать про розвиток ремесел, промислів, побуту та торгових зв'язків давніх бужан.

6. Матеріали слов'яно-руського часу дозволяють ставити і, по можливості, вирішувати чимало актуальних проблем зазначеного періоду, зокрема, виникнення, становлення, розвитку міст Волині.

7. Колекція знахідок слов'яно-руського часу разом із колекціями реставрованого посуду, скляних, залізних, шкіряних знахідок XVI–XVII ст. дозволяє створити відділи слов'янського, киево-руського, пізньосередньовічного періодів у краєзнавчому музеї – якби він був.

Такий стан вивчення Буського археологічного комплексу на нинішній день. Він виглядає досить оптимістично – за результатами досліджень готується дисертаційна робота. День завтрашний хотілось би бачити таким же. Археологічний комплекс у Буську можна досліджувати ще щонайменше 30 років. Він того вартий.

1. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки в місті Буську Львівської області в 2001 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
2. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки в місті Буську Львівської області в 2002 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
3. Довгань П. Археологічні дослідження городища в Буську, на передмісті Воляни // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 254–266.
4. Довгань П. Дослідження літописного Буська у світлі мікростратиграфічних спостережень // Нові технології в археології – Київ; Львів, 2002. – С. 79–86.
5. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки в місті Буську Львівської області в 2003 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
6. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки в місті Буську Львівської області в 2004 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
7. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки в місті Буську Львівської області в 2005 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
8. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки в місті Буську Львівської області в 2006 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
9. Довгань П. Колекція реставрованих горщиків з городища літописного Бужська // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 137–142.
10. Довгань П. Звіт про археологічні розкопки в місті Буську Львівської області в 2007 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
11. Корчинский О.М., Петегирич В. М. Исследования летописного Бужска // АО 1984 г. – М., 1986. – С. 251–252.
12. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
13. Михальчишин І. Археологічні дослідження Львівського історичного музею // Археологічні дослідження на Львівщині у 1994 р. – Львів, 1994. – С. 10–11.
14. Петегирич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина і Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького). – Львів, 2001. С. 199–209.
15. Петегирич В. Початки Буська // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X Наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2002. – С. 145–146.
16. Петегирич В., Чорновус В. Лев Чачковський – дослідник галицько-волинських міст княжої доби // Постаті української археології. МДАПВ. – 1998. – Вип. 7. – С. 93–94.
17. Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1962 г. Рукопис // Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича АН України.
18. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Л., 1967.

19. *Савчин І.* Буськ у вирі століть. – Львів, 1996.
20. *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура. – М., 1989.
21. *Томенчук Б., Филипчук М.* Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Івано-Франківськ, 2001.
22. *Филипчук М.* Дослідження давньоруського Буська у 1988 р. Рукопис.
23. *Филипчук М.* Звіт про рятивні роботи Буської госпдоговірної археологічної експедиції у 1988 р.
// Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
24. *Шавала С.* Хрест повернуто церкві// “Воля народу”. 1 липня 1992 р.

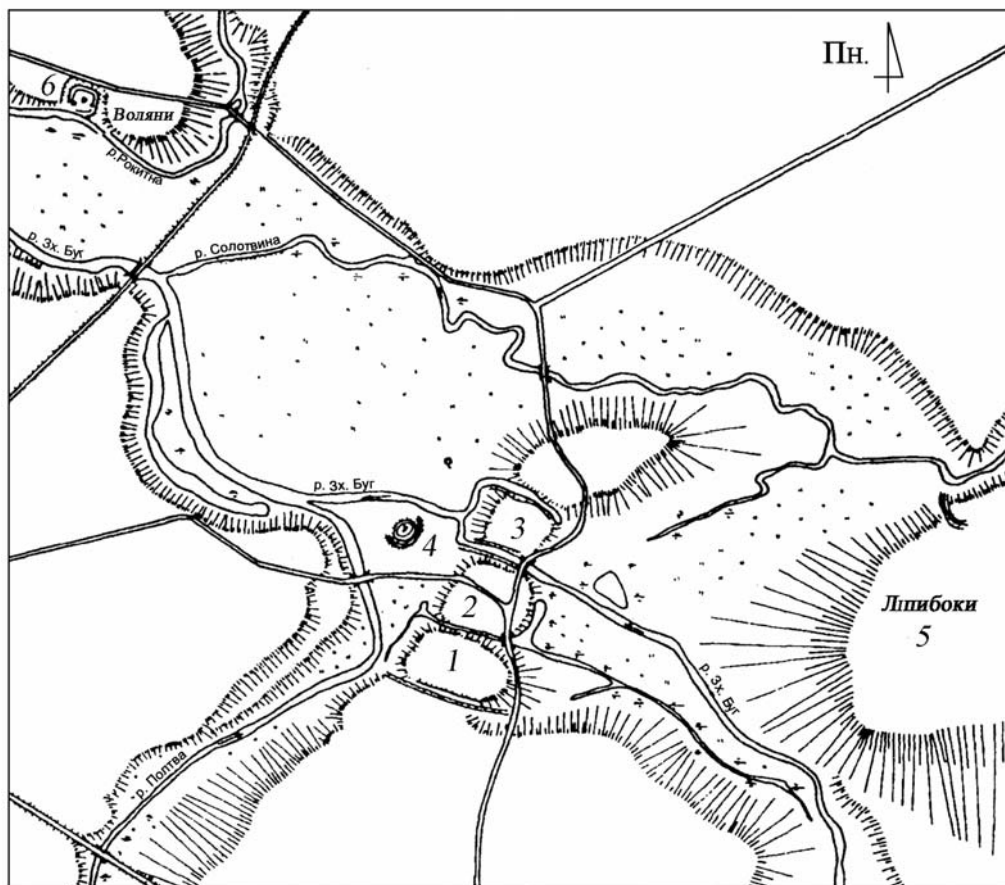

Рис. 1. Буський археологічний комплекс:

1, 2, 3 – городище в центрі сучасного Буська (1 – Велике городище);
 4 – Мале городище; 5 – городище на Ліпибоках; 6 – городище на Волянах.

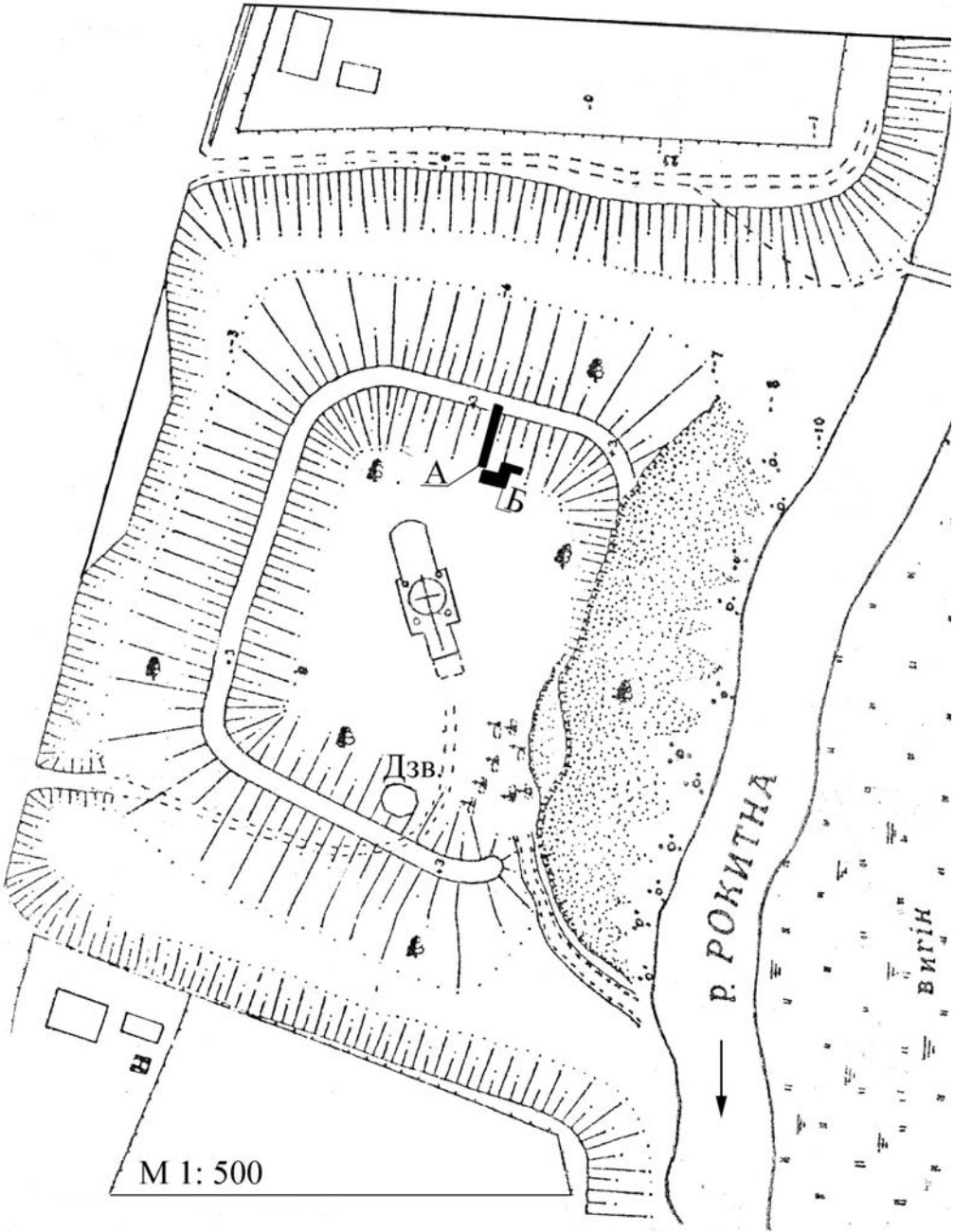

Рис. 2. Інструментальний план городища на Волянах (за М. Филипчуком):
А – траншея 1988 р.; Б – шурфи 2000 р.; Дзв. – дзвінниця.

Рис. 3. Скарб залізних знарядь праці (фото О. Данчака).

Рис. 4. Окремі знахідки з центральної площадки городища в центрі міста (за О. Данчаком).

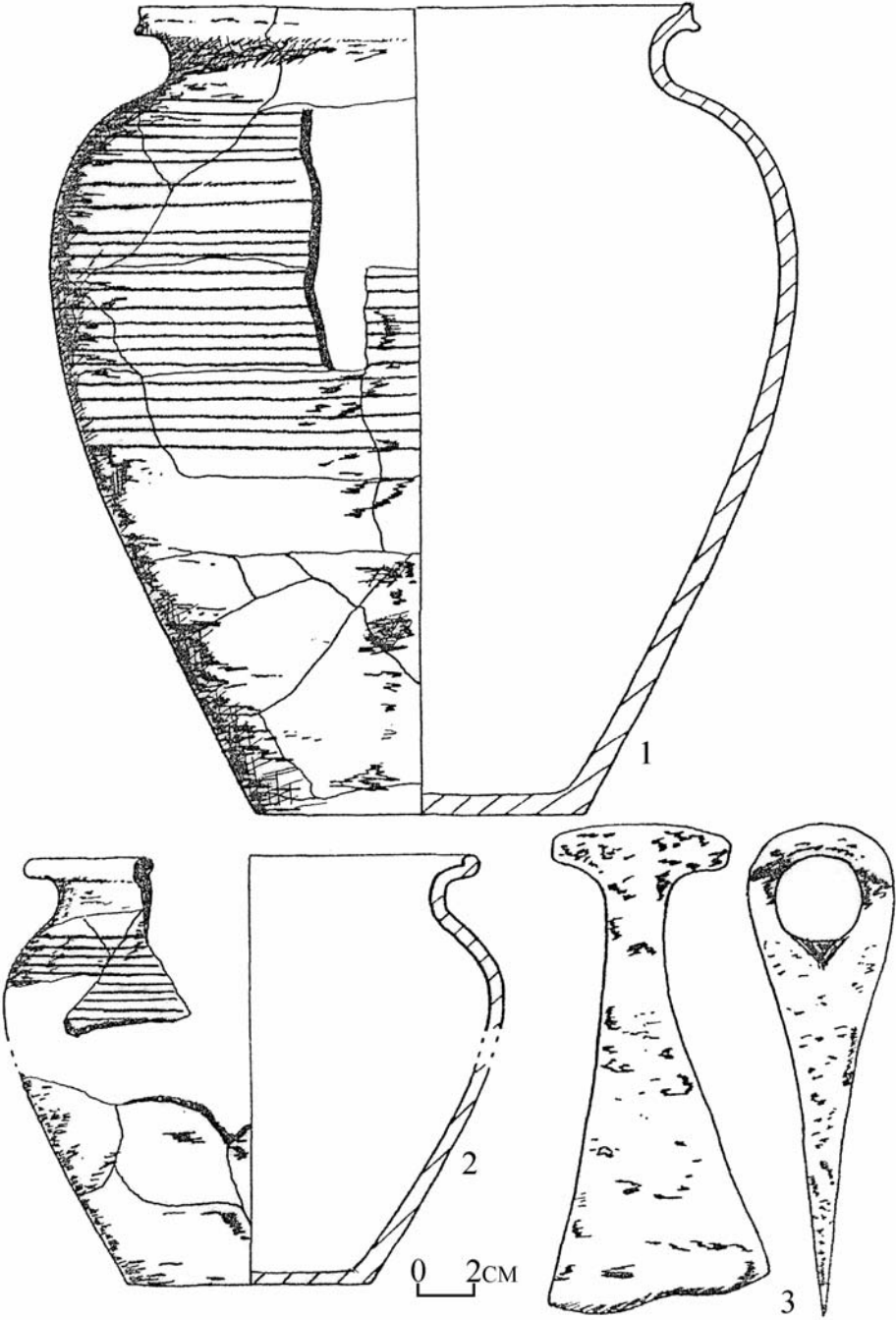

Рис. 5. Знахідки із розкопок городища на Волянах (За М. Филипчуком).

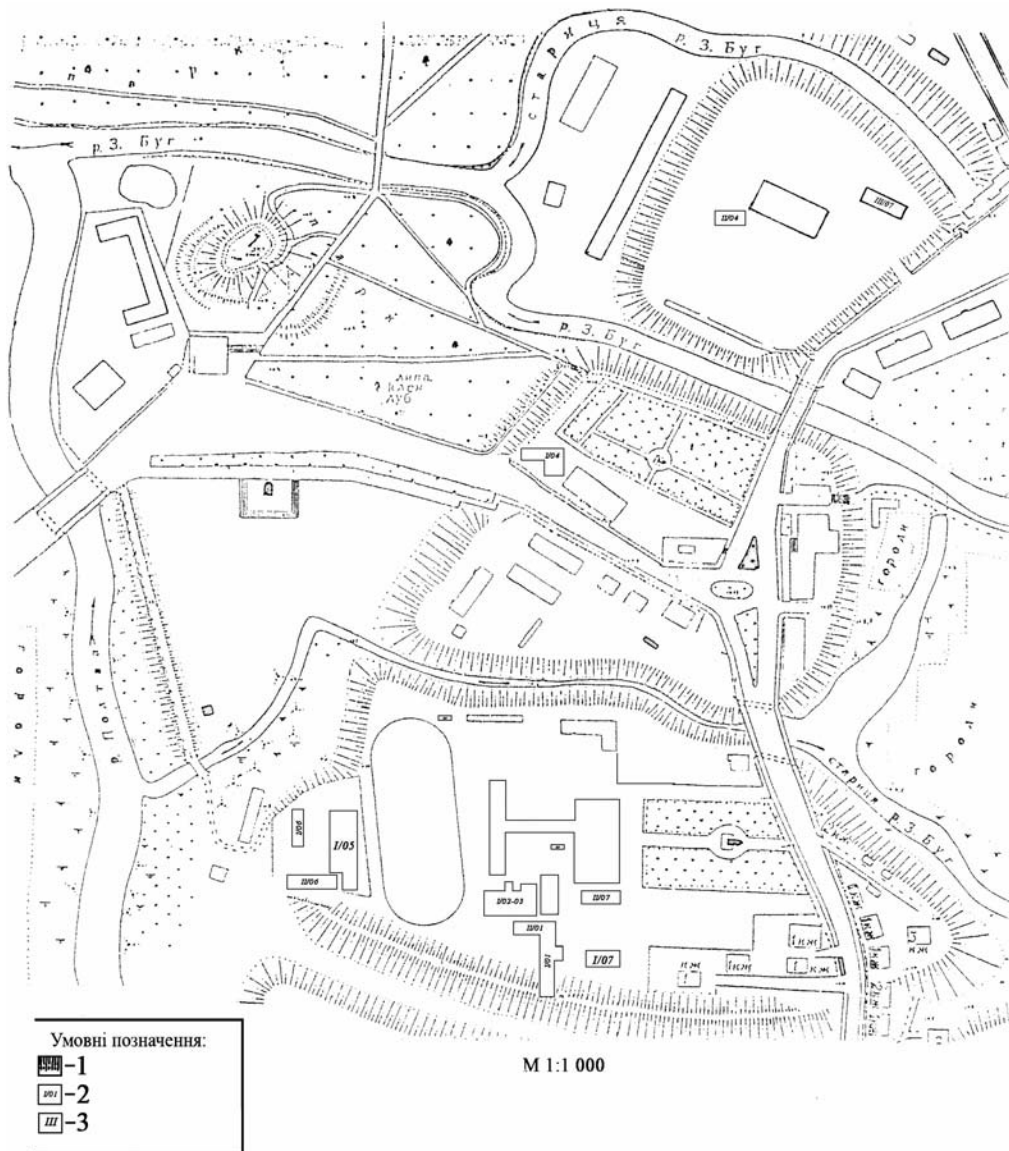

Рис. 6. Інструментальний план городища в центрі Буська (за М. Филипчуком)
із нанесеними місцями розкопок 2001–2007 рр.:
1 – залишки валів; 2 – розкопи; 3 – шурфи.

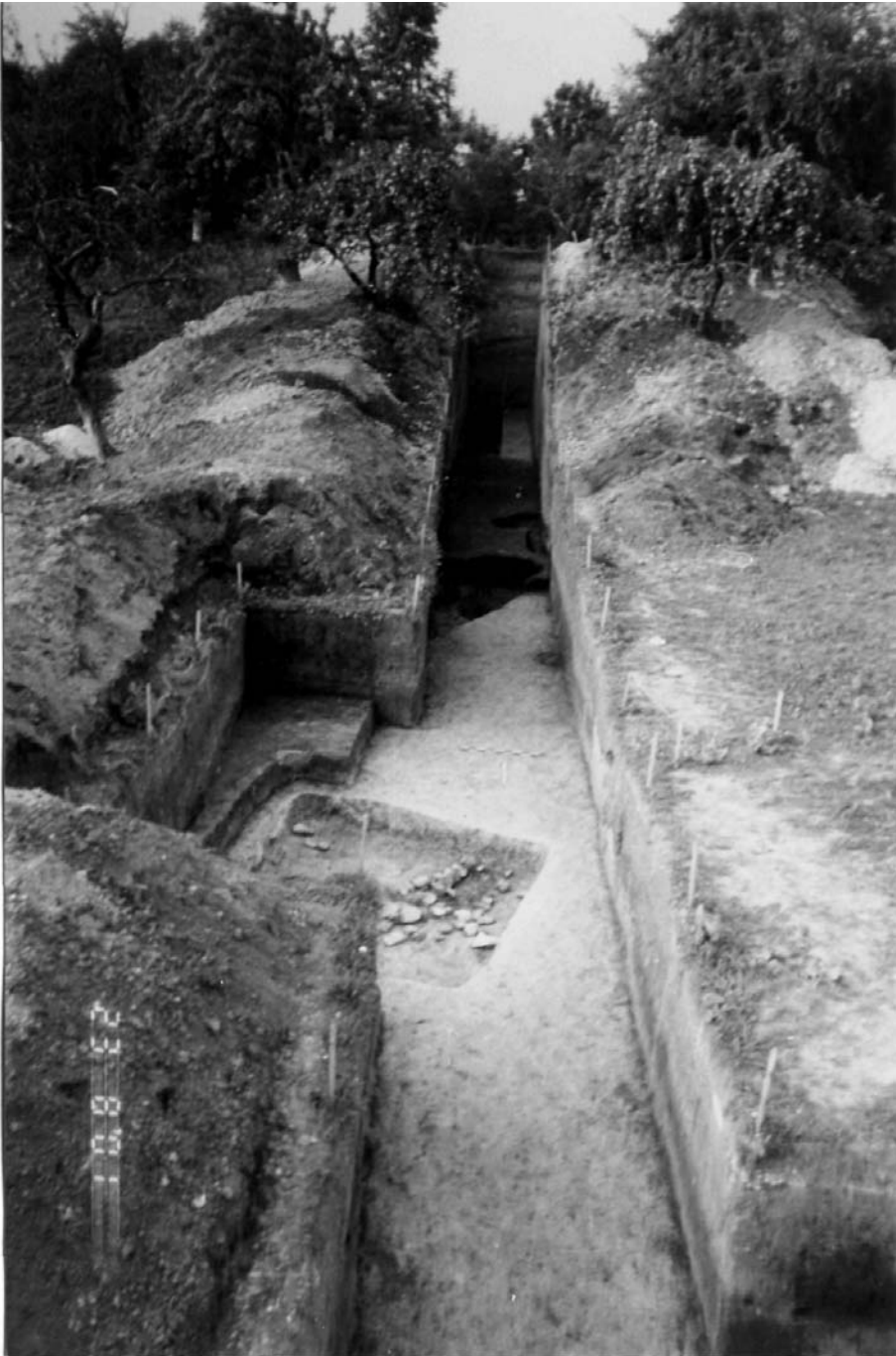

Рис. 7. Розкоп I із розрізом валу. Вигляд з півночі (2001 р.).

Рис. 8. Розріз валу із ритуальним похованням дитини. Вигляд з півдня (2001 р.).

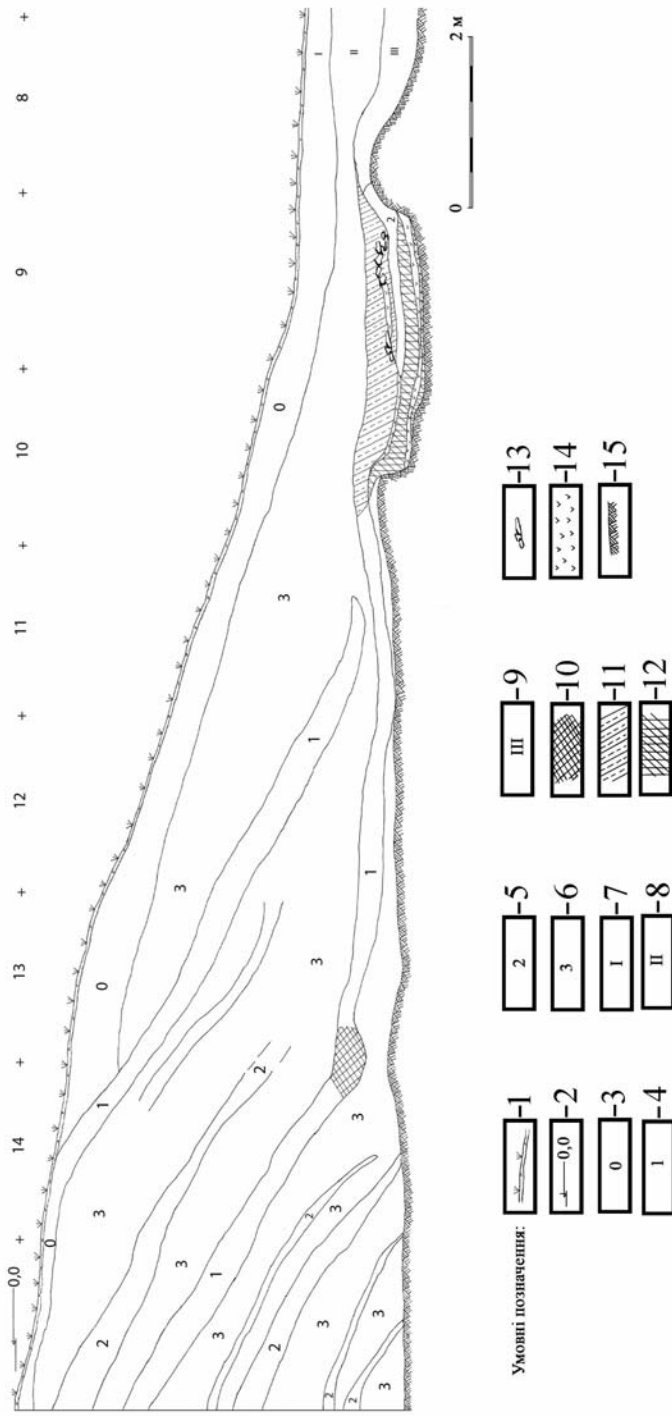

Рис. 9. Стратиграфія західної стінки розрізу валу:
 1 – дерн; 2 – умовний “нуль”; 3 – сірі гумусовані суглинки; 4 – чорні гумусовані суглинки; 5 – коричнево-сірі суглинки; 6 – жовті суглинки; 7 – чорні гумусовані суглинки зі значним вмістом будівельного сміття; 8 – темно-сірі гумусовані суглинки; 9 – чорні гумусовані суглинки, що в нижніх шарах переходять в передматериковий горизонт; 10 – заповнення дитячого поховання; 11 – скulptурна кераміка, вимазки, вугілля, остеологічних решток; 12 – заповнення житла; 13 – каміня; 14 – сильно випечена глина; 15 – лес (материк).

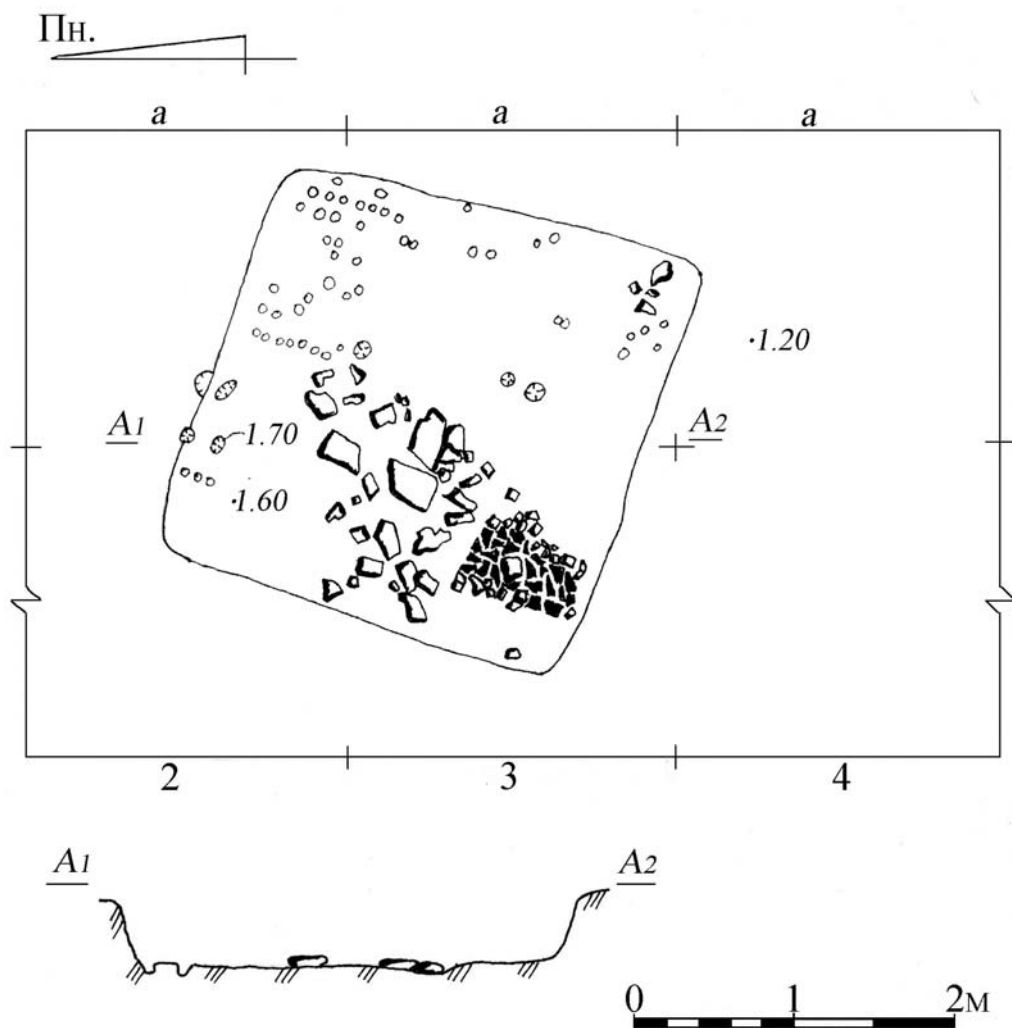

Рис. 10. План та переріз заглибленого житла І з розкопу І 2001 р.

Рис. 11. Господарська яма X–XIII ст. Вигляд з північного сходу.

Рис. 12. Прикраси із розкопів 2001–2007 рр.:

1–3 – уламки скляних браслетів; 4 – бронзовий гудзик; 5 – мідна лунниця; 6 – бронзова шпилька; 7 – латунний браслет; 8 – мідний хрестик; 9 – мармуровий хрестик; 10 – срібна підвіска; 11, 13 – скляні намистини; 12 – частина скляного переня; 14 – срібна монета.

Рис. 13. Розкоп І. Загальний вигляд зі сходу. Робочий момент. Справа – господарська споруда із продухами (у прирізці). (2002 р.).

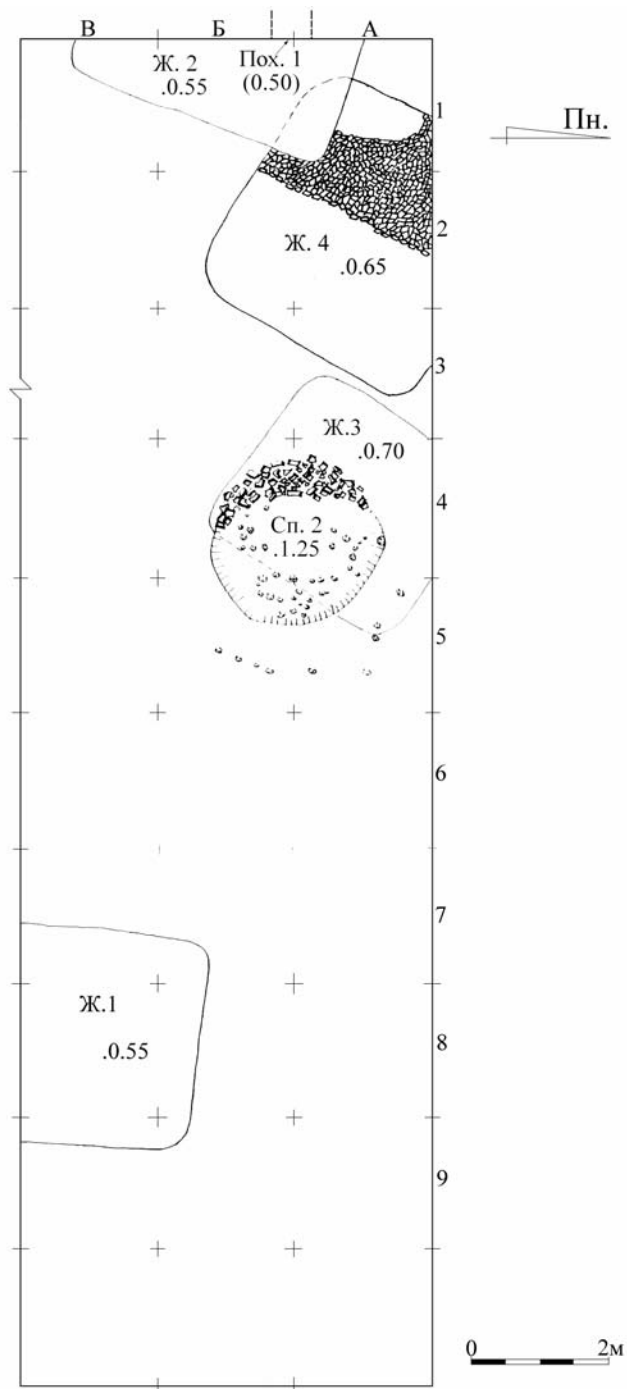

Рис. 14. План комплексу наземних жител у 2002 р.

Рис. 15. Загальний вигляд (зі сходу) розкопу 2003 р.
Робочий момент.

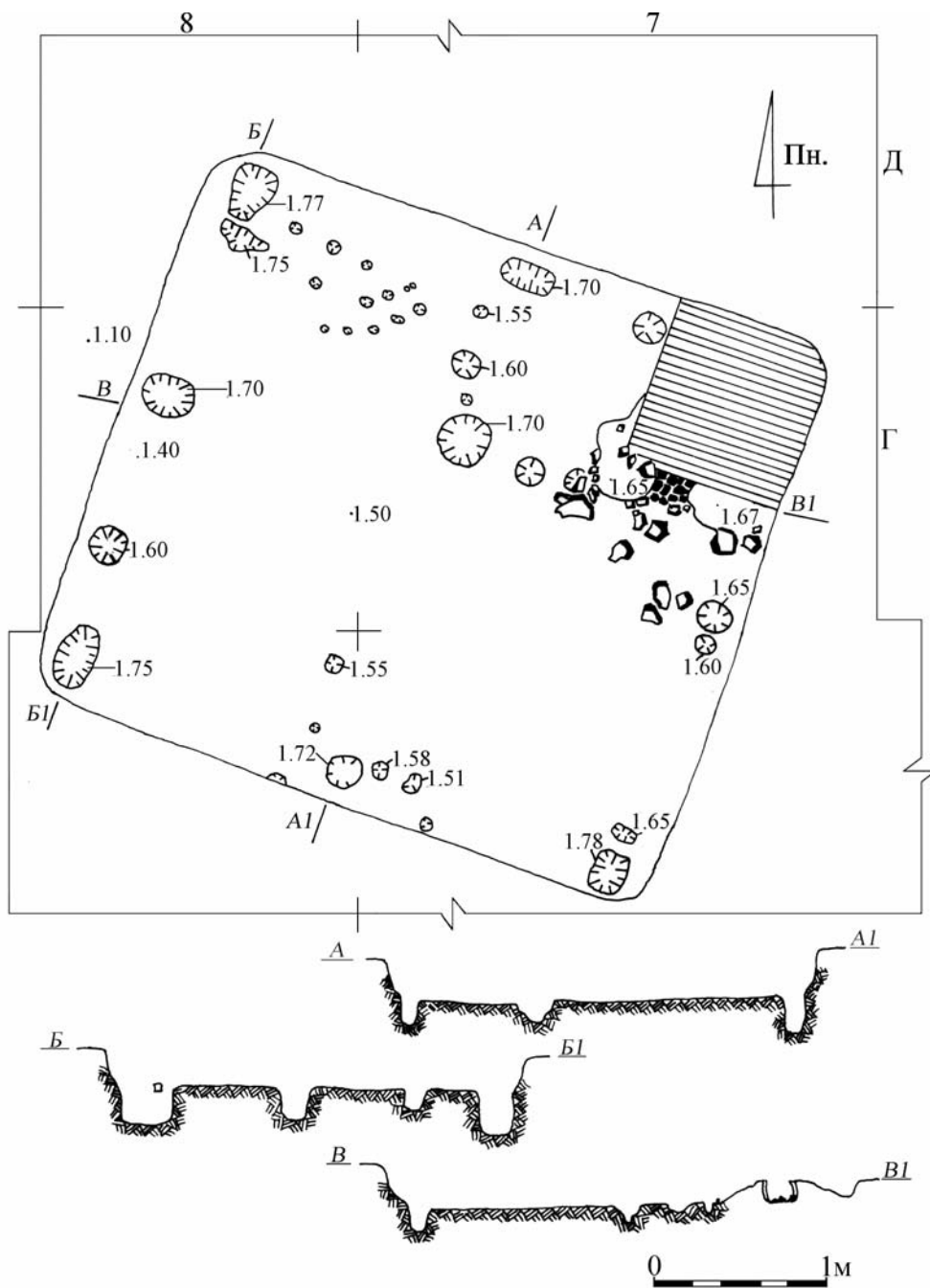

Рис. 16. Об'єкт V із розкопу 2003 р., де знайдено перший цілий горщик (план та перерізи).

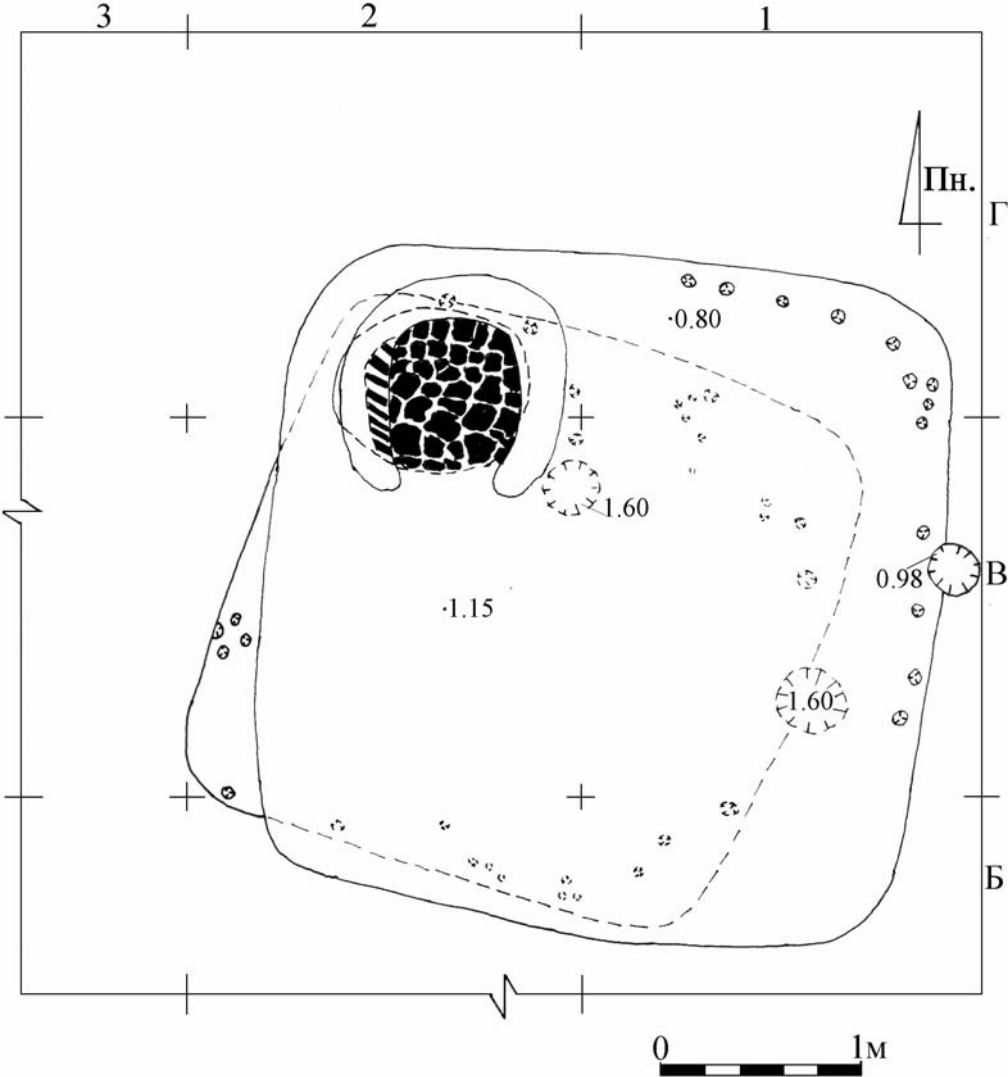

Рис. 17. План наземних жител (об'єкти VII і VIII) з розкопу 2003 р.

Рис. 18. Піч з жорновим каменем із об'єкта VII. Вигляд з півдня (2003 р.).

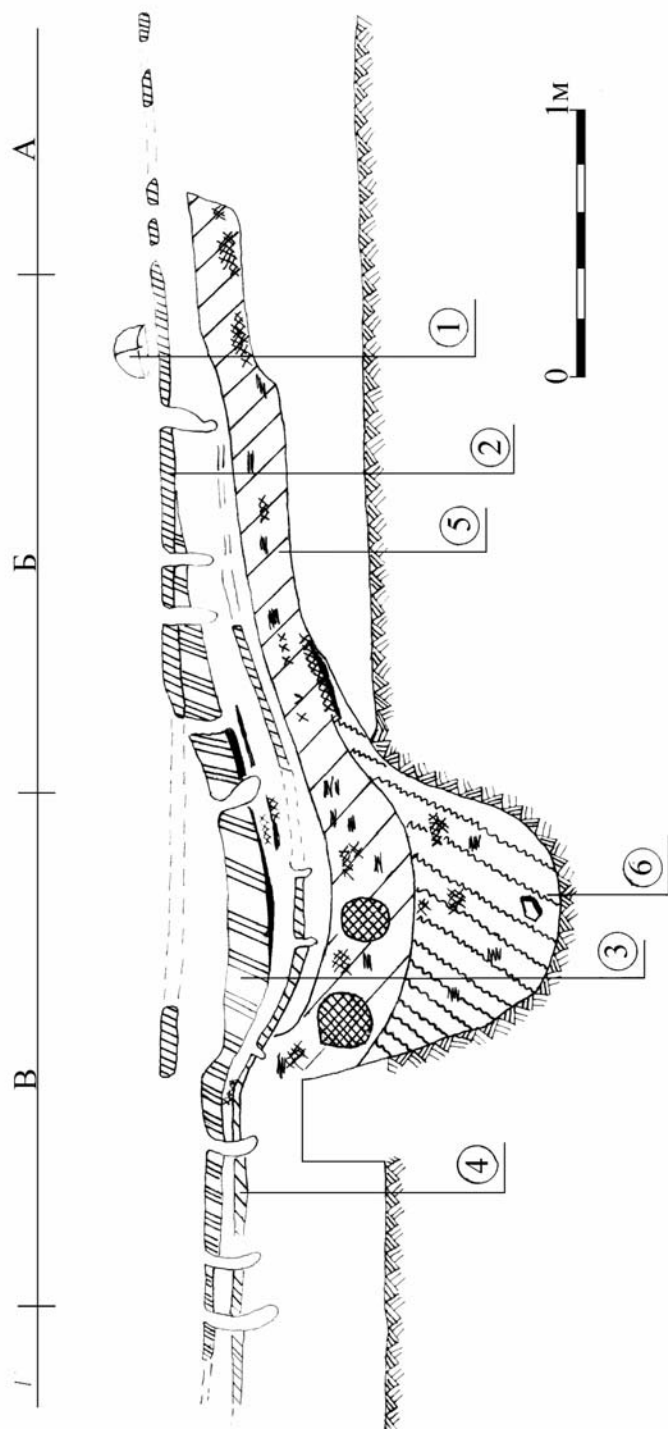

Рис. 19. Стратиграфія східної стінки розкопу 2003 р.:
 1 – поховання I; 2 – наземне житло II; 3 – наземне житло VII; 4 – наземне житло; 5 – котлован заглибленого житла;
 6 – заповнення господарської ями II.

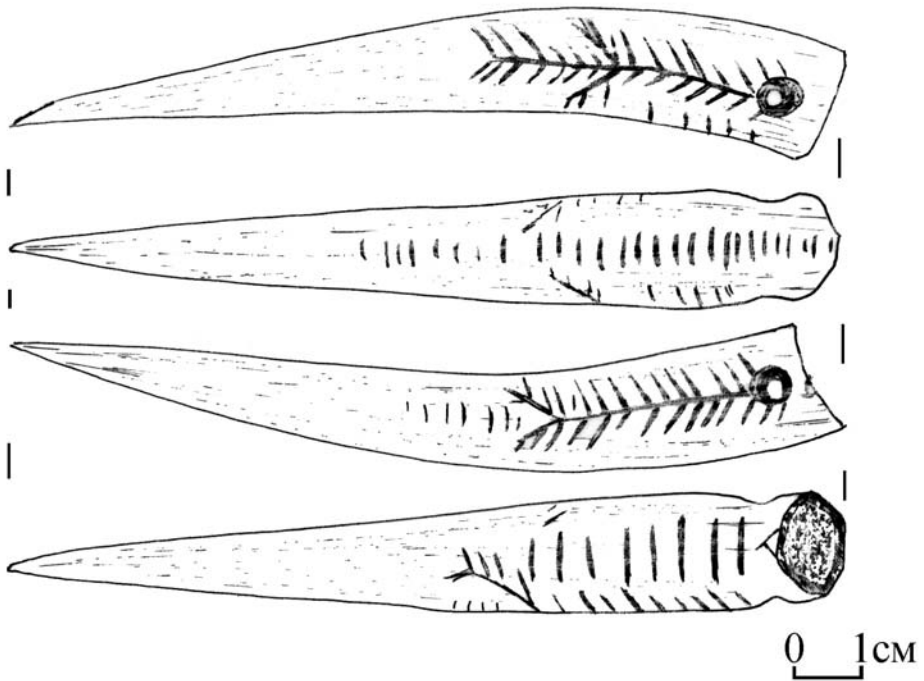

Рис. 20. Швайка з рогу козулі (розкоп 2003 р.)

Рис. 21. Загальний вигляд (з південного сходу) розкопу I (2004 р.).

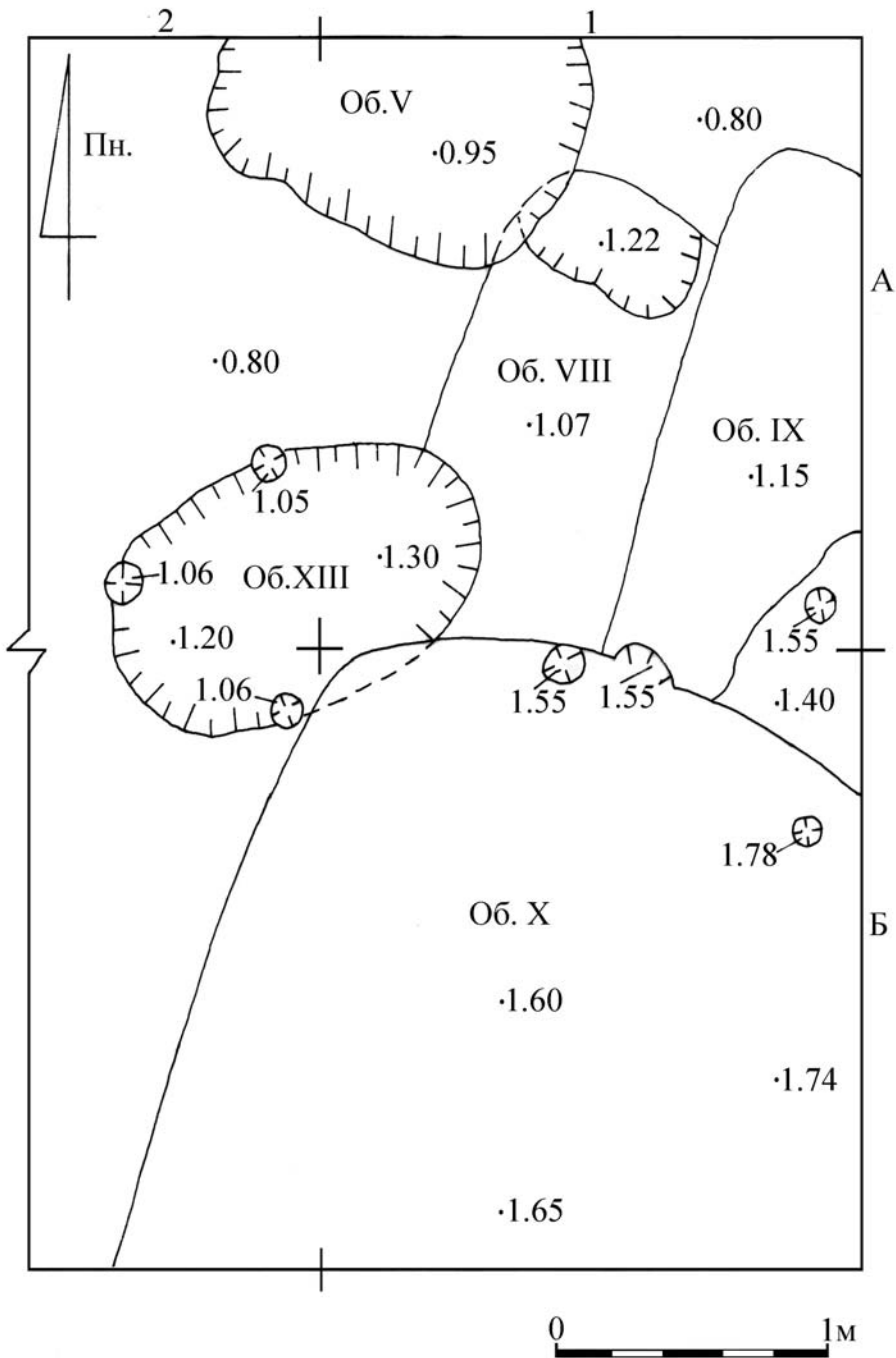

Рис. 22. План комплексу заглиблених об'єктів розкопу I (2004 р.).

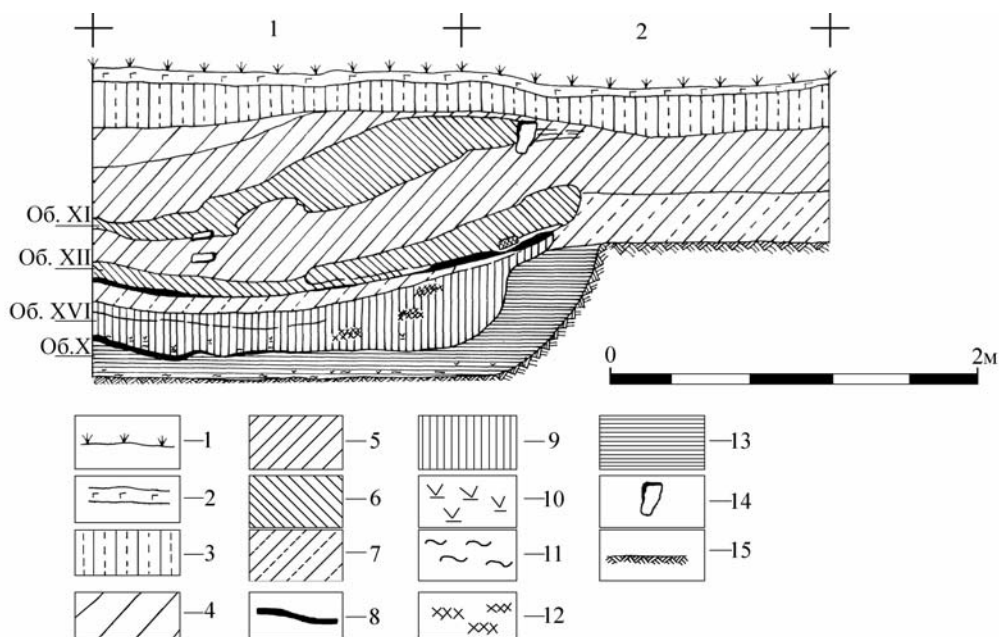

Рис. 23. Стратиграфія південної стінки розкопу I 2004 р.:

- 1 – рівень сучасної поверхні; 2 – дерн; 3 – насипний ґрунт; 4 – сірі гумусовані суглинки;
 5 – темно-сірі гумусовані суглинки; 6 – наземне житло; 7 – чорні гумусовані суглинки;
 8 – суцільні прошарки вугілля; 9 – заповнення котлована заглибленого житла;
 10 – глиняна вимазка; 11 – попіл; 12 – горіла глина; 13 – заповнення котловану заглибленого житла;
 14 – каміння; 15 – лес (материк).

Рис. 24. Розкоп 2005 р. Загальний вигляд з південного сходу. Робочий момент.

Рис. 25. Під житла VII. Вигляд з півдня (2005 р.).

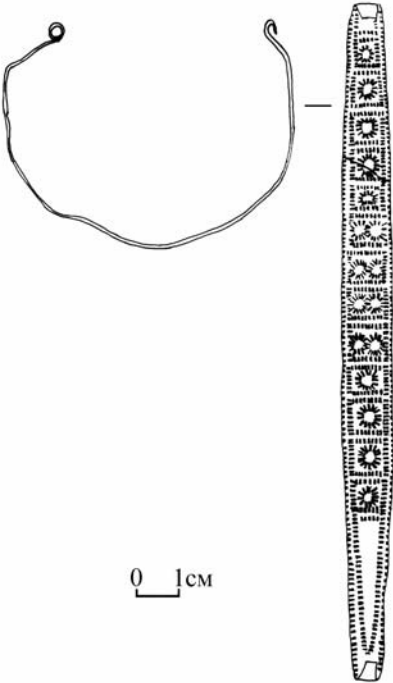

Рис. 26. Латунний браслет (2005 р.).

Рис. 27. Загальний вигляд (з півдня) розкопу II (2006 р.).

Рис. 28. Об'єкт II із розкопу II 2006 р. Вигляд зі заходу.

Рис. 29. Заглиблені об'єкти IV і V з розкопу I.
Вигляд з північного заходу (2007 р.).

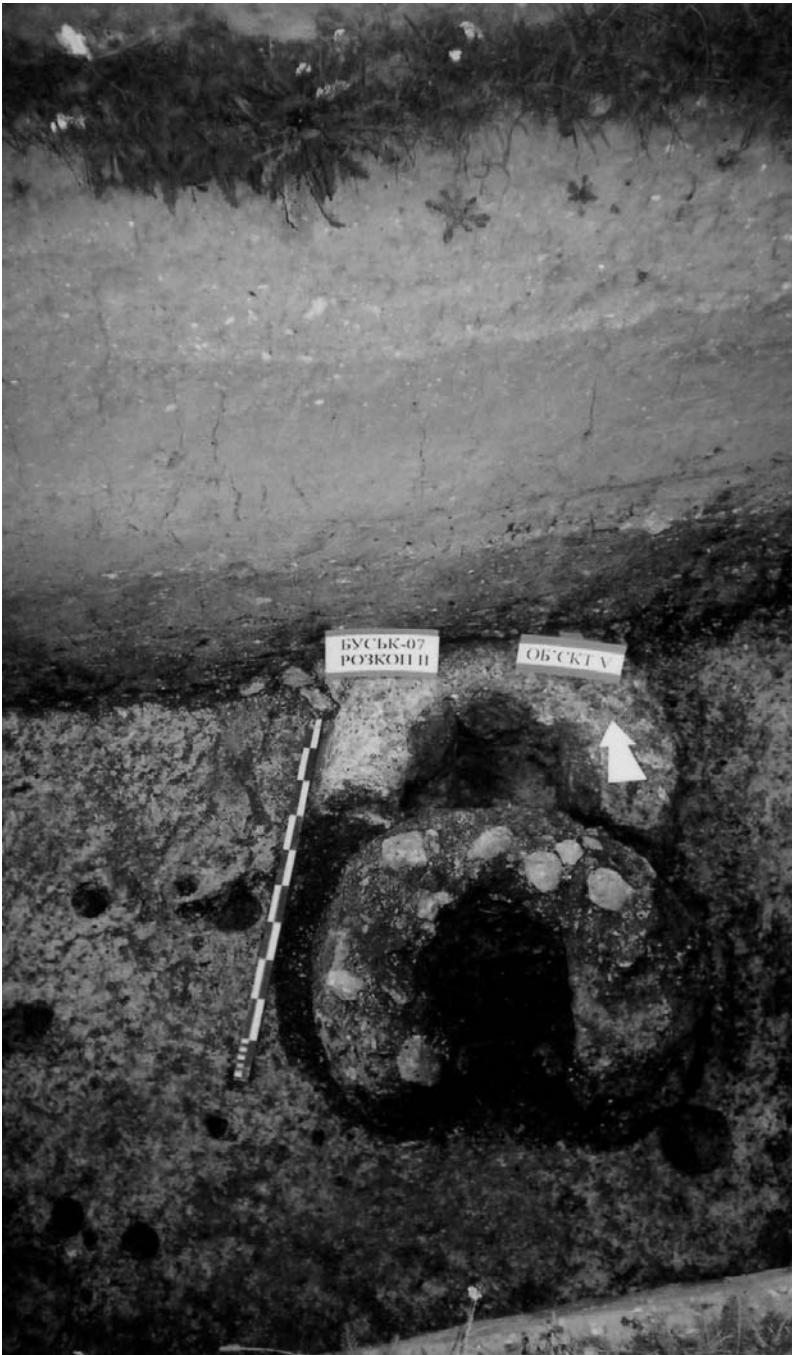

Рис. 30. Піч житла V з розкопу II 2007 р.
Вигляд з південного заходу.

Рис. 31. Загальний вигляд (зі сходу) розкопу II 2007 р.

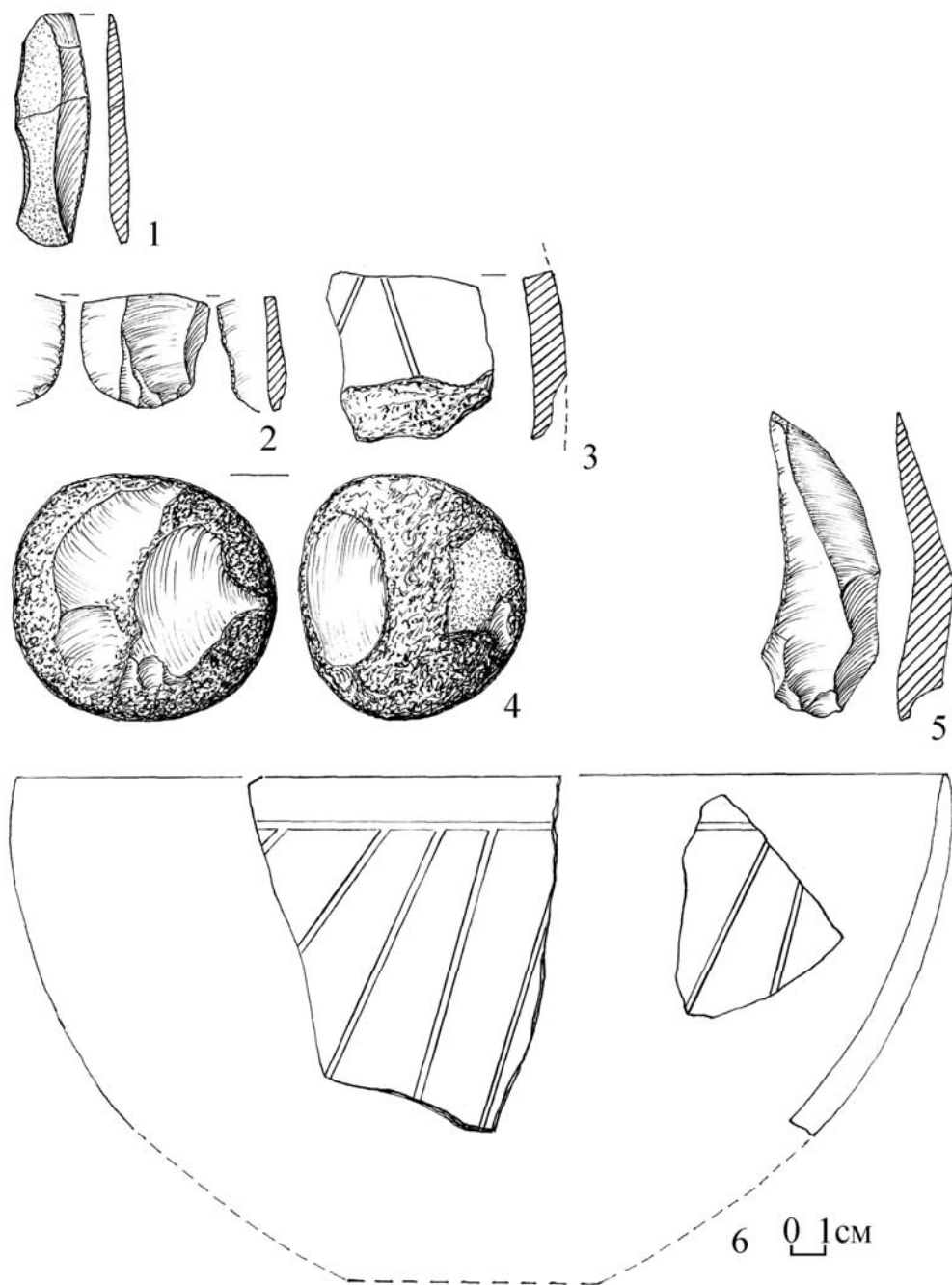

Рис. 32. Неолітичні знахідки із розкопу III 2007 р.
 1 – платівка; 2, 5 – відщепи; 3 – фрагмент посудини; 4 – розтирач;
 6 – фрагменти півсферичної миски.

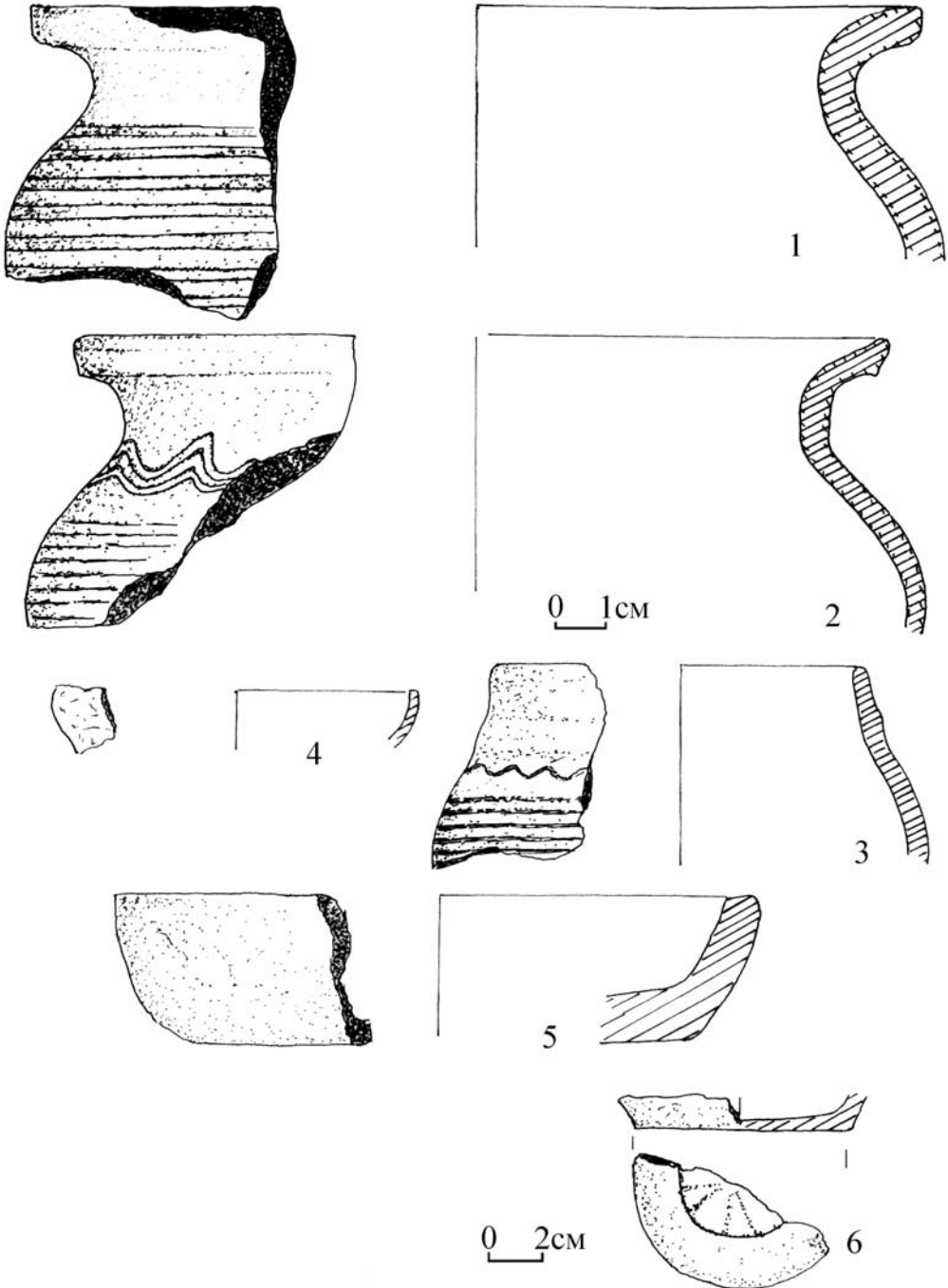

Рис. 33. Кераміка XI–XIII ст. з культурного шару розкопу I 2002 р.

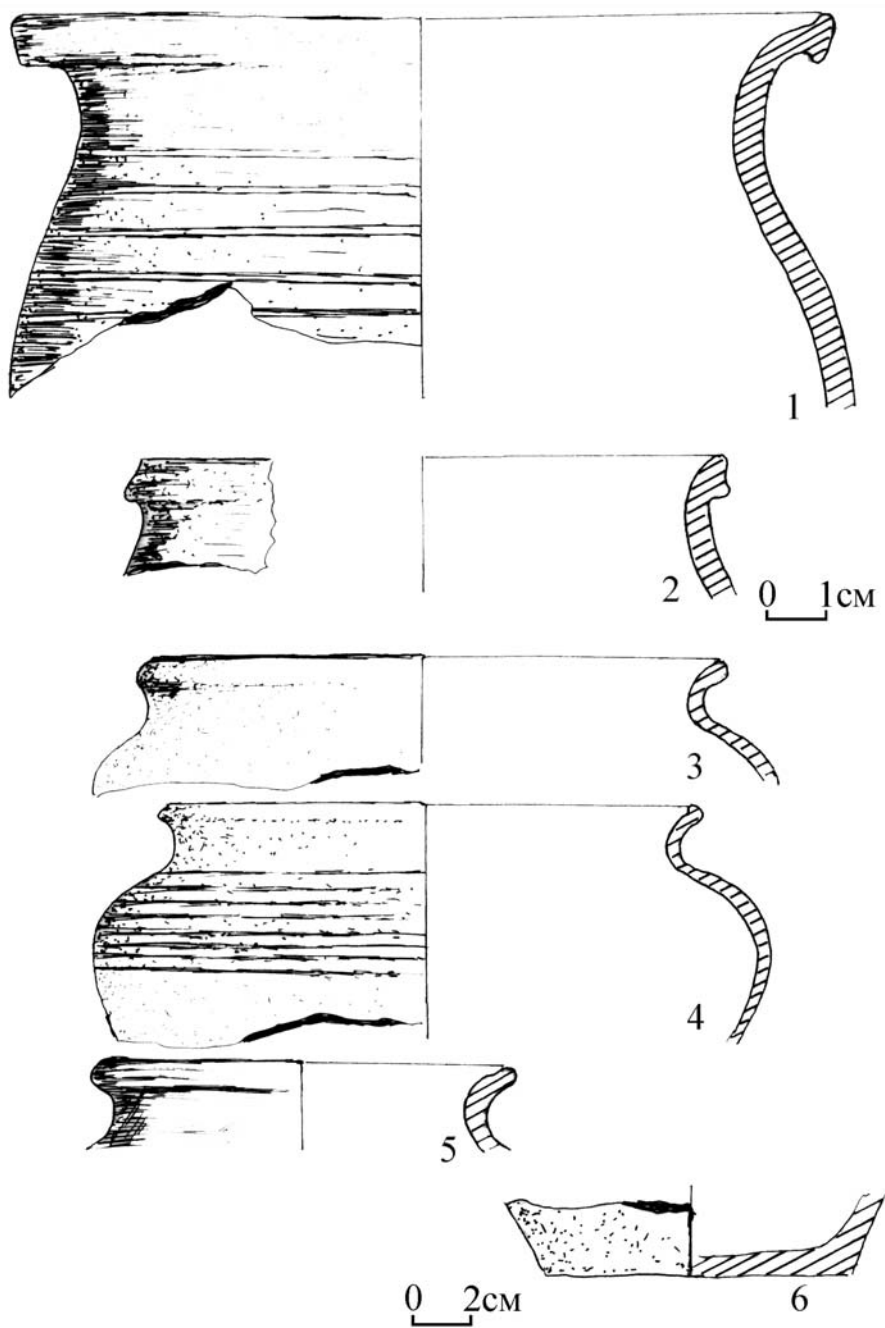

Рис. 34. Кераміка XI–XII ст. з культурного шару розкопу I 2002 р.

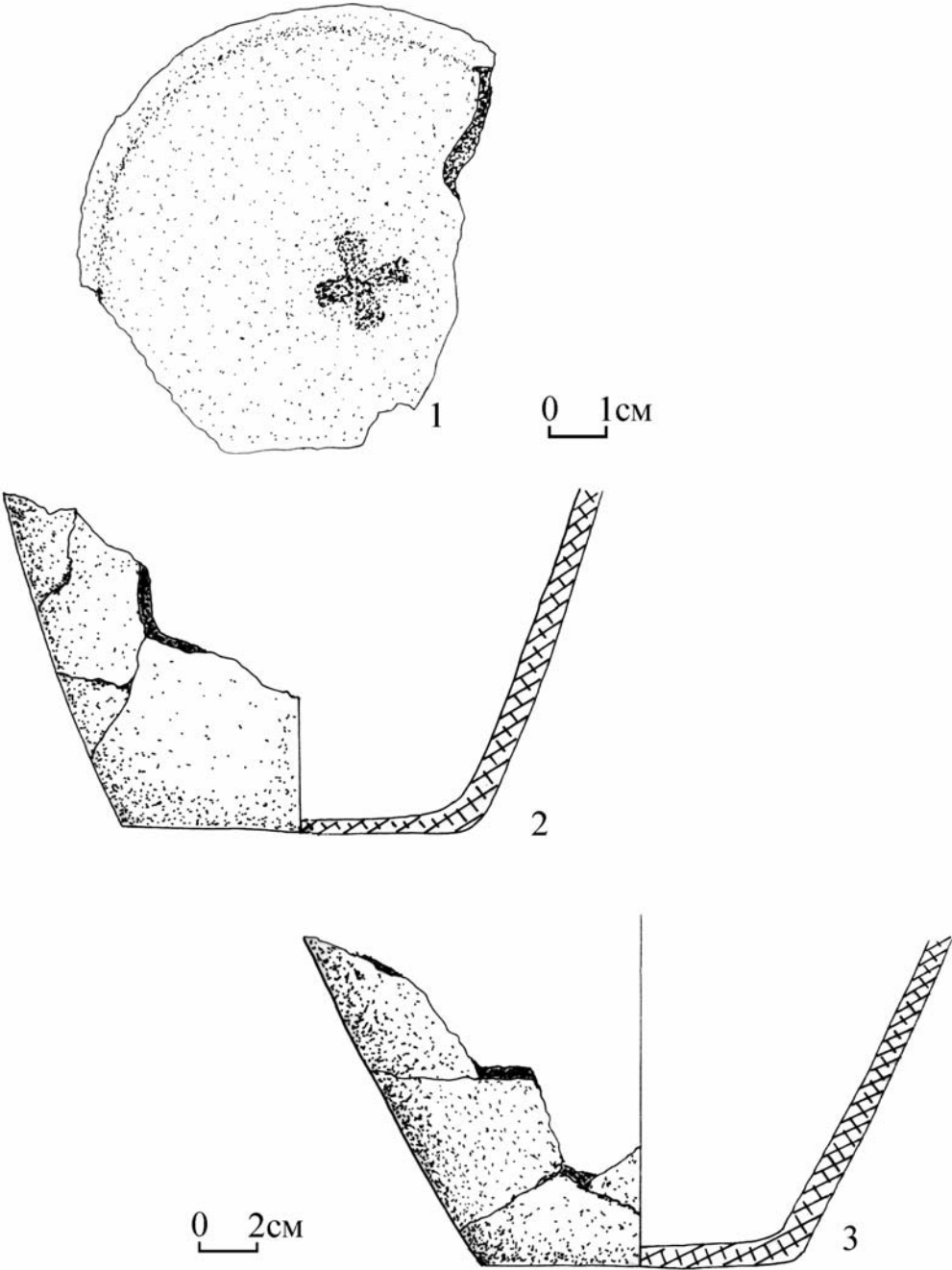

Рис. 35. Кераміка з розкопу 2003 року:
1 – з культурного шару прирізки III; 2, 3 – з череня печі житла VII.

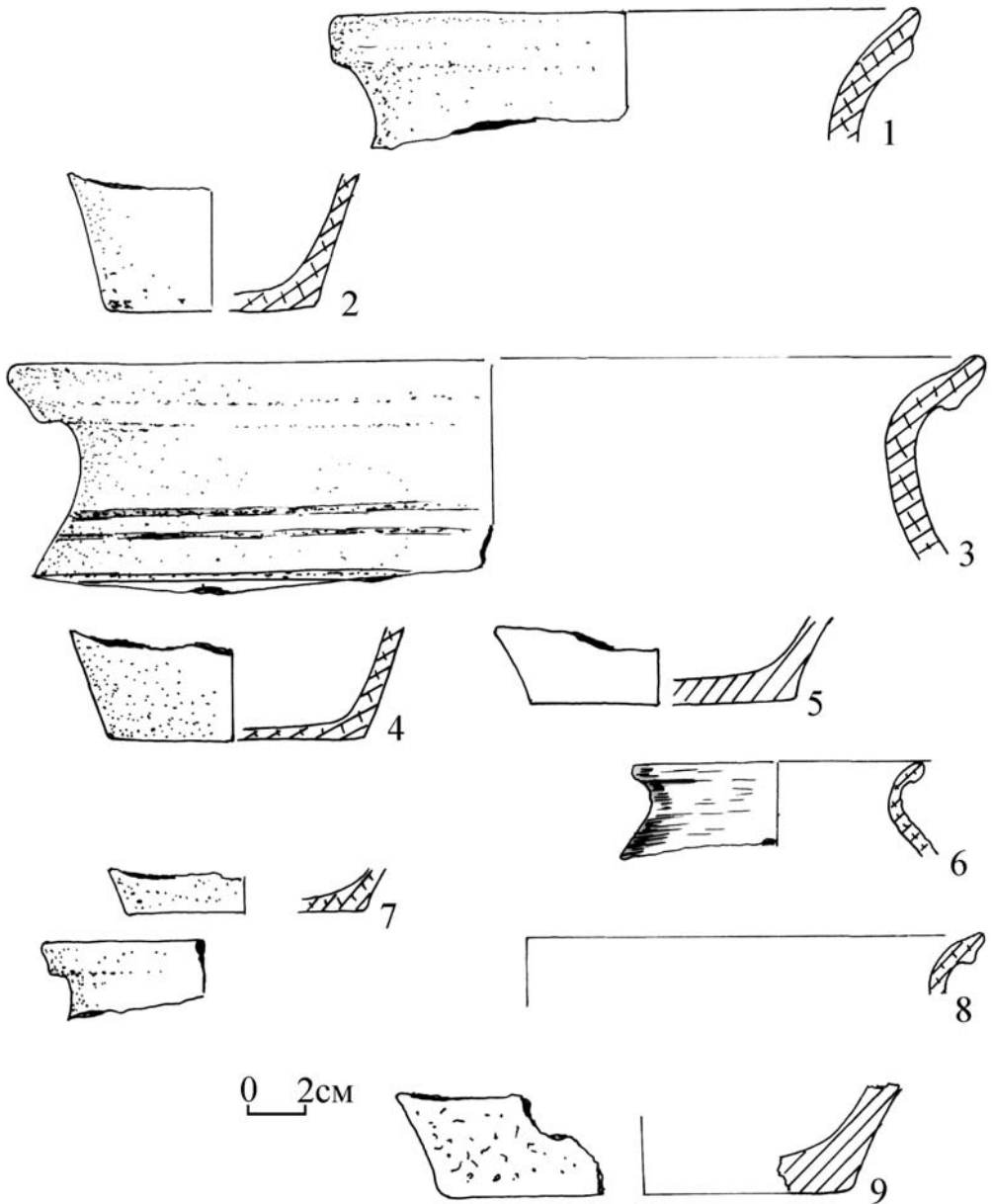

Рис. 36. Кераміка з культурного шару розкопу I 2004 р.

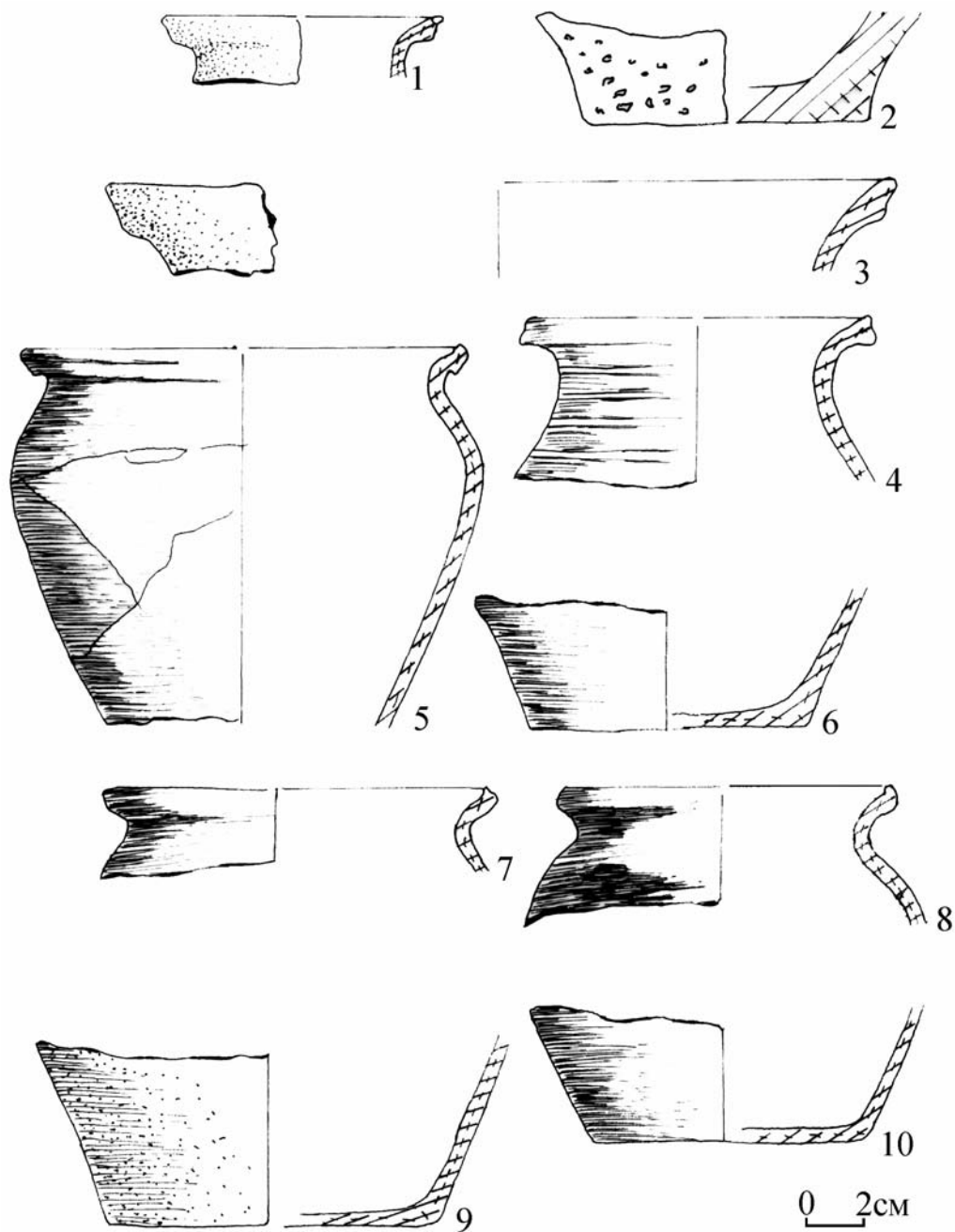

Рис. 37. Кераміка з об'єктів розкопу I 2004 р.:
 1, 3, 4 – з об'єкта VI, in situ; 2 – з об'єкта V, in situ;
 5–10 – з об'єкта VII (із заповнення).

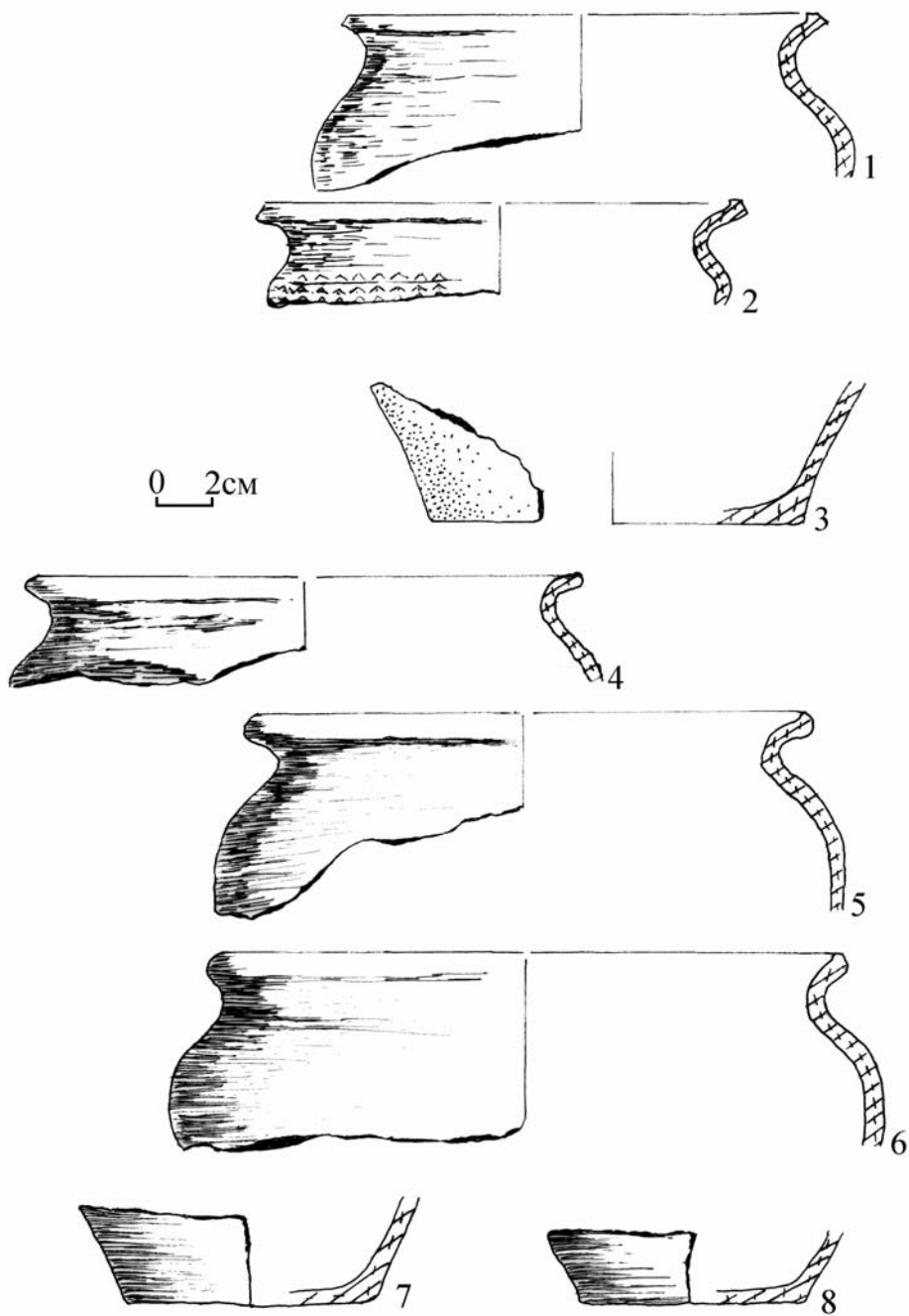

Рис. 38. Кераміка з об'єктів розкопу II 2004 р.
 1-3 – з об'єкта I, in situ; 4-8 – з об'єкта II (з розвалу стін).

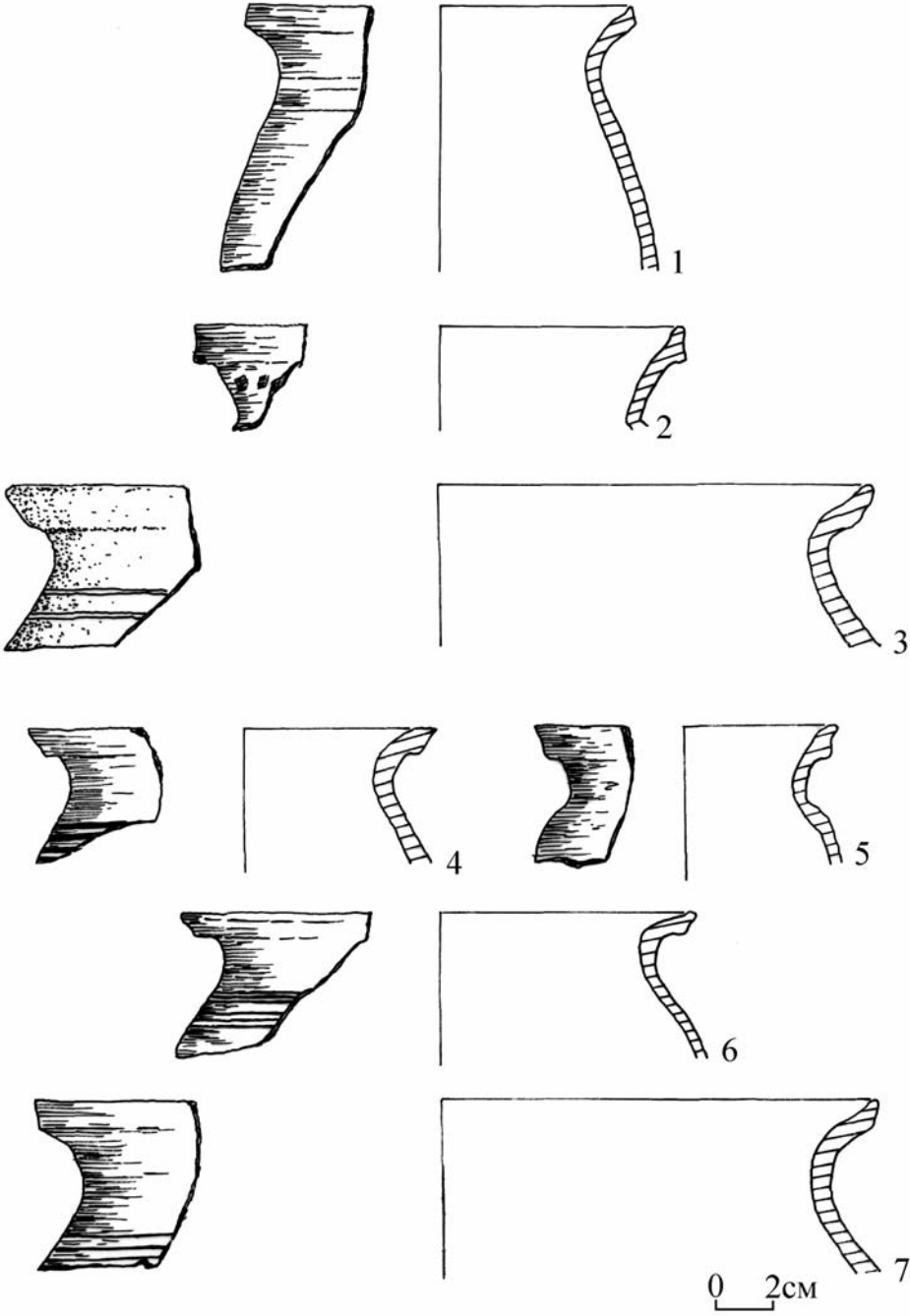

Рис. 39. Кераміка з об'єкта IV 2005 р. (із заповнення).

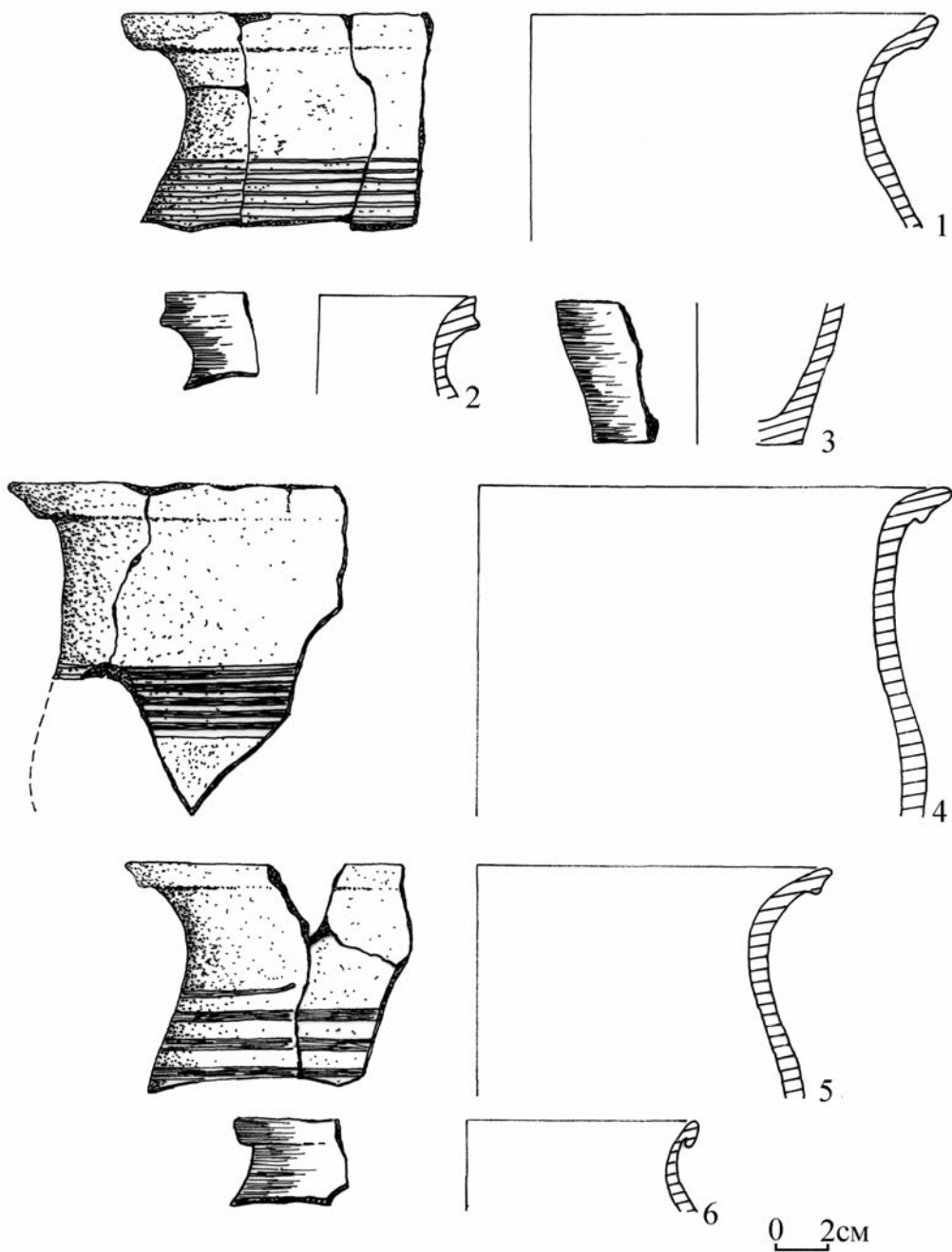

Рис. 40. Кераміка з об'єкта VII розкопу 2005 р.:
1-3 – із заповнення; 4-5 – з печі; 6 – з внутрішньої ями.

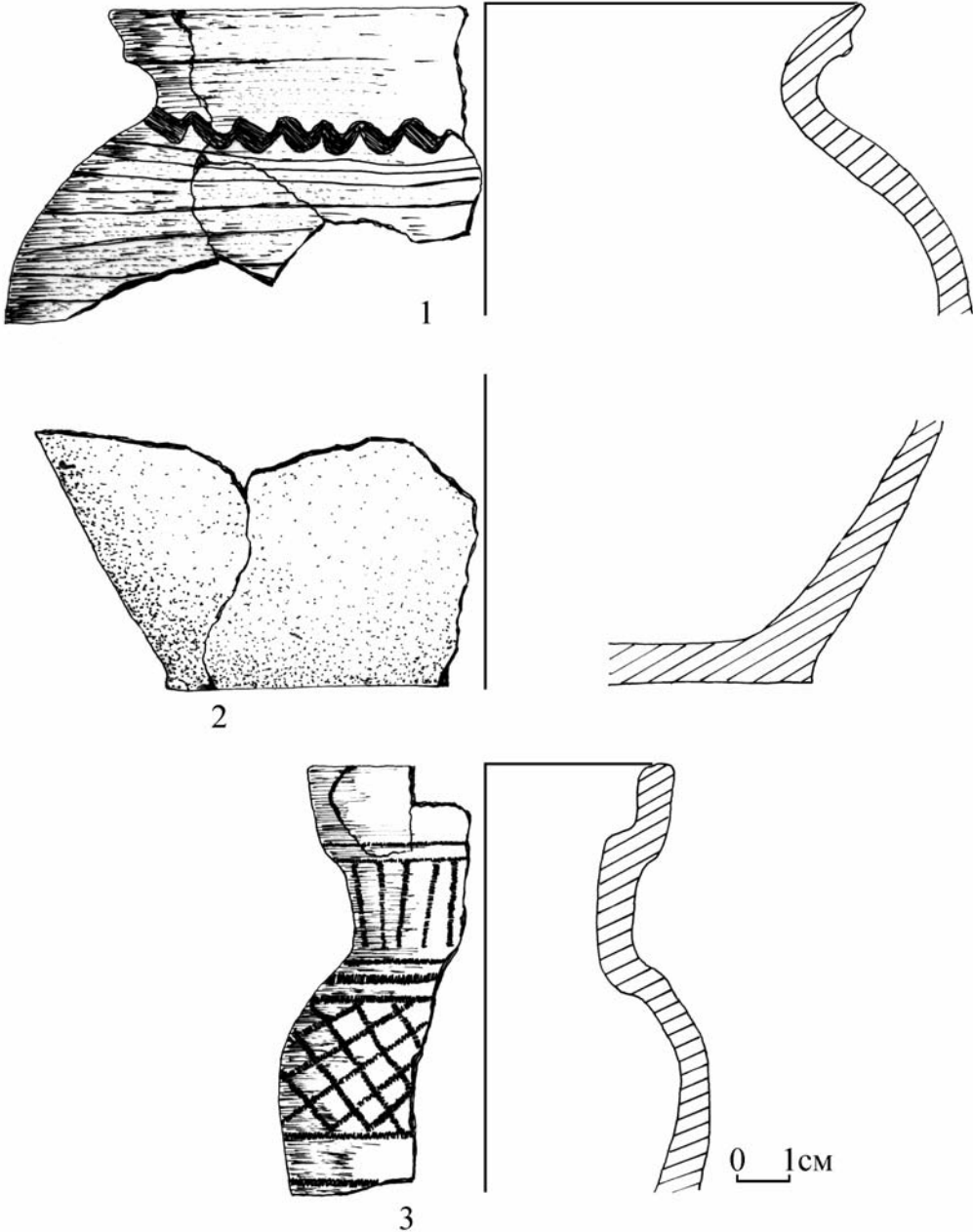

Рис. 41. Кераміка з культурного шару розкопу II 2006 р.

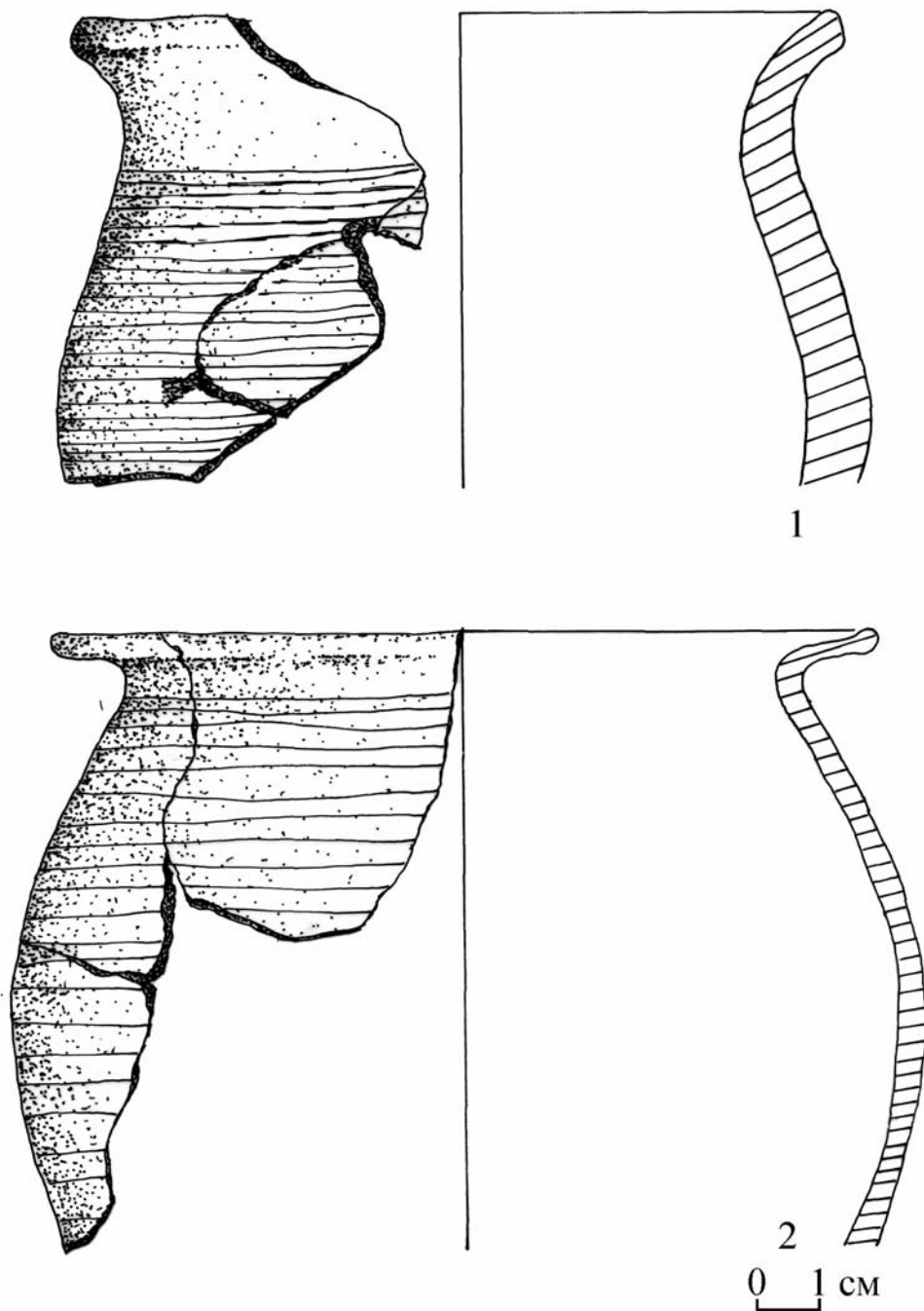

Рис. 42. Кераміка з розкопу II 2006 р.:
1 – з культурного шару; 2 – з об'єкта I, in situ.

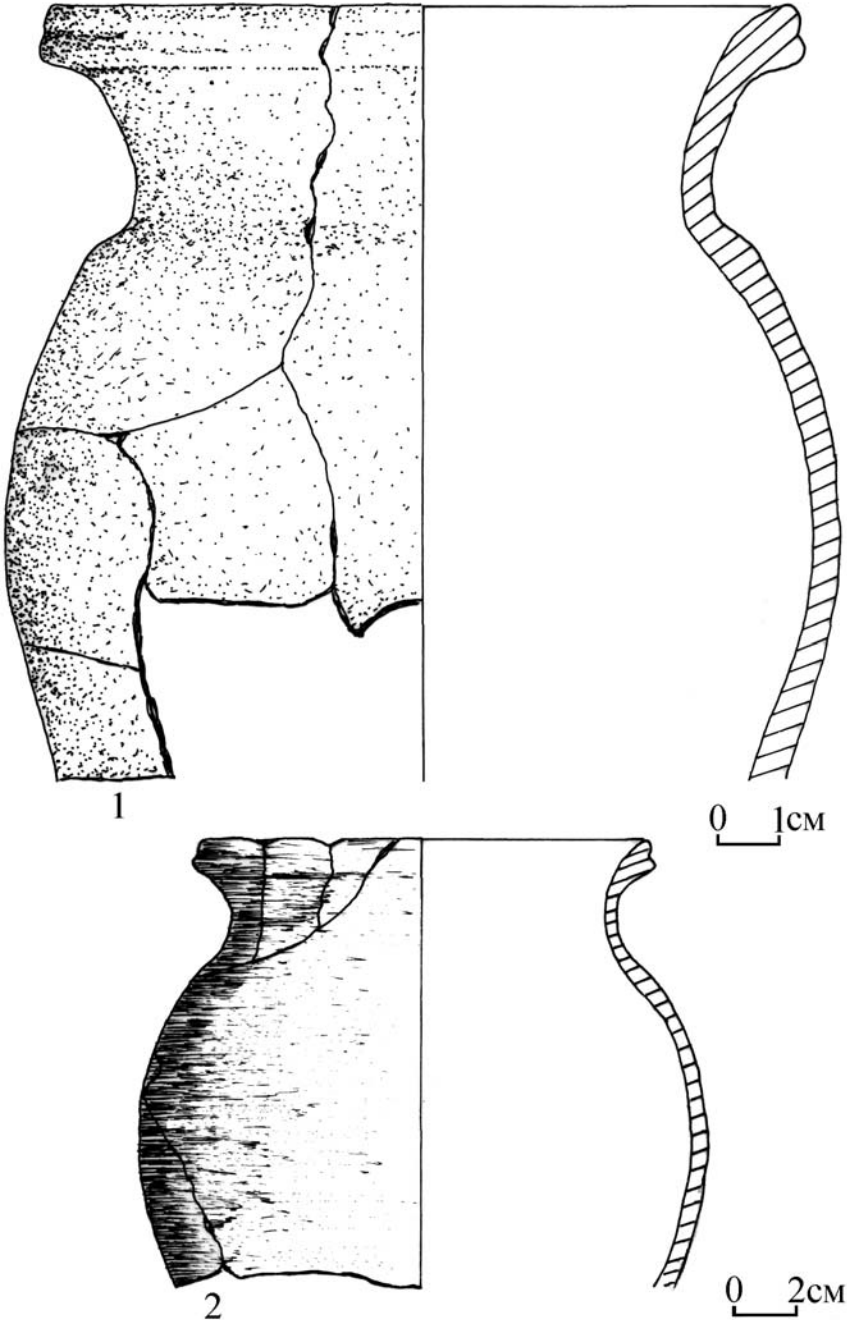

Рис. 43. Кераміка з об'єкта III розкопу II 2006 р.:
1 – in situ; 2 – із заповнення.

Рис. 44. Жарівня XVII ст.

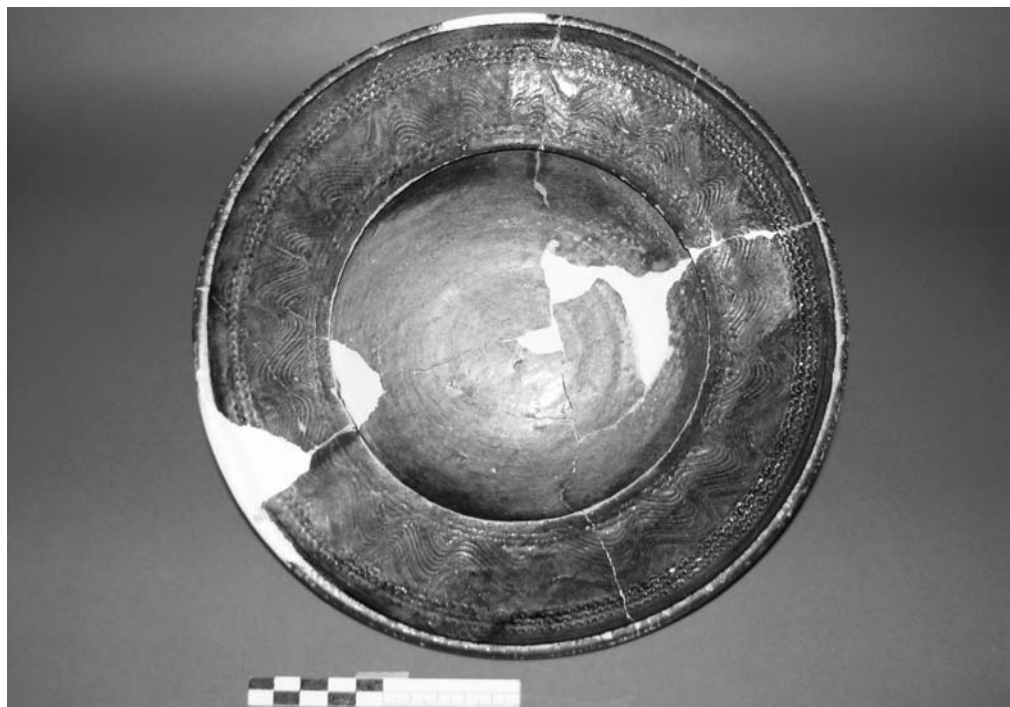

Рис. 45. Тарілка XVII ст.

ARCHAEOLOGICAL COMPLEX OF BUSK: CURRENT RESULTS AND THE PERSPECTIVE OF RESEARCH

Petro Dovhan

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archaeology*

79000 Universytetska st., 1
Lviv, Ukraine

The results of archeological researches at the territory of the town Busk – former annalistic Buzhsk, one of the most beautiful towns at Volyn region were analyzed. On its contemporary territory the remains of four X–XVII c. settlements are discovered — those that form archeological complex. The history of its research in 30ies – 80ies of XX c was highlighted. The gainings of the Institute of archeology expedition of the Ivan Franko Lviv national university during 2001-2007 at the settlement in the centre of contemporary Busk was emphasized. Already formed crenogene base allows summing up up-front about the time and the place of the town creation, three periods of its existence, evolution of housing, agricultural development etc.

Key words: Buzhsk, archeological researches, settlement, ground objects, deepened objects, movable material, historical building.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2008

Прийнята до друку 06.03.2008

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

УДК 903.2 (477.84)“634”

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ БЛИЩАНКА НА СЕРЕТІ

Віталій Конопля

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України*

790026 вул. В. Винниченка, 24
Львів, Україна

1989 р. рятівними розкопками багат шарової пам'ятки в уроч. Горби (правий берег Серету) біля с. Блищанка на Тернопільщині досліджено майже повністю знищене кар'єром поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Відкрито частково зруйновану, овальну напівземлянку з вогнищем. Речовий матеріал репрезентують уламки столових і кухонних посудин (півсферичні та лійчасто-подібні миски, чаші на піддонах, горщики), декоровані штамповим (овальні і округлі відтиски) та пластичним (циліндричні і конусоподібні наліпи) орнаментом, а також вироби з кременю, каменю і обсидіану. Майже вся кераміка відноситься до середнього (“нотного”), а окремі знахідки – до пізнього (железовського) періодів цієї культури. Поселення Блищанка–Горби існувало в останній чверті VI–на початку V тисячоліття до н. е.

Ключові слова: Верхнє і Середнє Подністер'я, Блищанка, уроч. Горби, неоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, поселення, напівземлянка, столовий і кухонний посуд, орнамент, кременеві артефакти, кам'яні вироби, хронологія.

Вивчення доби неоліту Східної Галичини все ще залишається недостатнім, отже – надзвичайно актуальним. Це, насамперед, стосується культури лінійно-стрічкової кераміки (далі КЛСК), дослідження якої в регіоні розпочались на початку XX ст. з колекціонування окремих посудин та кам'яних виробів, випадково виявлених під час проведення земляних робіт [21. С. 64]. Перші обстеження її поселень відбулись в 40-х роках поблизу с. Котоване на Дрогобиччині [25. С. 113–119] і поновлювались у другій половині минулого століття на Івано-Франківщині [1. С. 247; 2; 3. С. 8; 4; 17. С. 14; 21. С. 66], Львівщині [7; 10; 11. С. 35–36; 12. С. 46–48; 13; 15 С. 15; 19; 22. С. 339] і Тернопільщині [14. С. 45; 17. С. 6, 21–22].

Результати цих досліджень узагальнені в низці монографічних видань [4; 5; 18; 21; 22]. Однак, історія населення КЛСК Верхньої та Середньої Наддністрянщини з огляду на недостатню джерельну базу є проблематичною і потребує нових відкриттів та інформації.

Безперечно, проведенні у 1989 р. розкопки поселення цієї культури поблизу с. Блицанка Заліщицького району Тернопільської області стали черговим здобутком до пізнання особливостей її розвитку в регіоні. Пам'ятка знаходиться за 0,5 км на південний схід від села в уроч. Горби і територіально входить до плато другої надзаплавної тераси правого берега Серету. З півдня це місцезнаходження у вигляді пологого схилу мисоподібного уступу висотою до 8 м, оконтурене лівим берегом струмка Ярмівка, а зі сходу – потічком Гнила, які зливаються у глибокій та вузькій улоговині, стаючи правосторонньою притокою згаданої ріки (рис. 1) [8. С. 77].

Пам'ятка Блицанка відома з 20-х років минулого століття. Неодноразові пошукові роботи на ній здійснили В. Олійник, Л. Скибицький і О. Тур. Згодом, у 1965 р., тут провів дослідження Ю. Малєєв, а у 1967 р. – І. Свешніков. Започаткувала розкопки цього багаточарового поселення у 1974 р. археологічна експедиція Київського університету ім. Т. Г. Шевченка (керівник Ю. Малєєв), які у 1989–1990 і 1992 рр. продовжили експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) та Інституту народознавства НАН України, очолювані В. Коноплею.

Польові дослідження 1974 р. зосередилися у східній частині мису, де зливаються струмки Гнила і Ярмівка. Тут виявлено матеріали пізнього періоду Трипілля та культури фракійського гальштату. Розкопки 1989, 1990 і 1992 рр. проводились над струмком Ярмівка поруч із закинутим піщаним кар'єром. Трьохрічними роботами вивчено 1368 м² площі пам'ятки і відкрито частково зруйновану напівземлянку КЛСК, рештки глинобитних жител заліщицької (2 площадки) і кошилівецької (9 площадок) груп Трипілля. До останньої з них віднесені три господарські ями і заглиблена житлова споруда. Окрім матеріалів цих хронологічних періодів, в розкопі траплялись поодинокі знахідки пізнього палеоліту, культури фракійського гальштату, черняхівської культури та давньоруського часу XII–XIII ст. [8. С. 78].

Весь мис площею до 45 га займає поселення кошилівецької групи, де у різний час могло існувати близько 2 тисяч глинобитних жител (за даними геомагнітної зйомки В. Голуба з Інституту геофізики НАН України). Натомість, розміри поселень інших культур, в тому числі КЛСК, не перевищували 1–2 га [14. С. 45].

Останнє з них майже повністю знищене кар'єром. Уціліла лише прилегла до північної стінки котлована частина території у вигляді сегмента довжиною до 40 м і висотою біля 8 м. Контури її окреслені на підставі виявлених в культурному шарі розкопу неолітичних артефактів, які залягали на відмітках – 0,40–0,60 м від денної поверхні і фіксувались у більшості квадратів (2×2 м) від декількох (кількісно переважають) до десяти екзеплярів.

На глибині 0,65 м від сучасного рівня ґрунту (звичайний чорнозем на лесових породах) засвідчено сліди, до певної міри, зруйнованої напівземлянки у вигляді півовала розмірами 2,03×1,64 м, орієнтованої по лінії південний схід–північний захід. Стінки заглибленої частини житла мали майже прямий профіль, біля північної з яких на рівній долівці (фіксувалась на позначці 1,75 м від денної поверхні) знаходилось округле у плані вогнище діаметром близько 1 м. Від нього лишилась лінзоподібна у перетині товща (до 5 см) перепаленої глини, перекрита вервечкою попелу з включеннями деревних вугликів.

Із заповнення об'єкта та з культурного шару здобуто керамічні матеріали, представлені, відповідно, уламками вінець – 41 та 49 екз., фрагментами стінок – 162 та 223 екз. і донець – 19 та 26 екз. різних за типами посудин. У них в тій же послідовності трапились 17 і 15 виробів з кременю. В житлі знайдено фрагмент (лезова частина) рогової мотики, чашу на піддоні, обсидіанову платівку і кам'яну сокиру. Інше рубачоче знаряддя з каменю виявлене в культурному шарі розкопу.

Кераміка поселення, як і посуд КЛСК, зокрема, традиційно складається з двох технологічних груп. Першу репрезентують вироби з дбайливо очищеної глини, без видимих домішок, а другу, кухонну – посудини, глиняна маса яких включає відповідні інгредієнти: подрібнені шамот і кам'яні породи (жорства), різної грануляції пісок та органіку у вигляді полови або посічених стебел рослин.

Наявні в керамічній колекції знахідки, незважаючи на стан їх збереження, дали можливість, повністю або частково, відтворити форми посуду, опис яких наводимо нижче.

Столова кераміка із заповнення житла.

Півсферичні у профілі миски – 9 екз.

Одна із повністю реконструйованих посудин сірого кольору висотою 5 см має заокруглений край вінець діаметром 10 см. Товщина стінок, як і денця діаметром 4 см, становить 4 мм. Знахідка в нижній частині прикрашена паралельно нанесеними, із симетричним інтервалом, прямими врізними борозенками у поєднанні з поодинокими відтисками округлого штампа (рис. 4, 4).

Інша посудина аналогічного кольору висотою 8 см і товщиною стінок 4–6 мм має потоншені та заокруглені вінця діаметром 9 см. У денця товщиною 9 мм діаметр складає 5 см. На її зовнішній поверхні наявний орнамент у вигляді паралельно нанесених прямолінійних борозенок та вдавлень овального штампа (див. рис. 4, 12).

Наступні знахідки цього типу посуду представлені їх верхніми частинами – 7 екз. з такими показниками, а саме:

– діаметр потоншених і заокруглених вінець 9 см з товщиною 3–8 мм; зовнішня поверхня і глиняна маса сірі; внутрішня поверхня покрита світло-коричневим ангобом (рис. 3, 2); орнамент – асиметрично нанесені скошені врізні лінії, окремі з яких мають закінчення у вигляді кутів;

– діаметр потоншених і заокруглених вінець 15,5 см з товщиною 4–8 мм; внутрішня поверхня і глиняна маса темно-сірі; зовнішня поверхня обличкована дуже тонким шаром (фарбування?) сіро-жовтого кольору і декорована подвійними прямими і дугоподібними борозенками, на які нанесені відтиски овального штампа (див. рис. 3, 3);

– діаметр заокруглених вінець 22 см з товщиною 5 мм; внутрішня поверхня і глиняна маса сірі; зовнішня поверхня покрита світло-коричневим ангобом і прикрашена двозональним орнаментом: у верхній частині він переданий двома паралельно нанесеними врізними лініями, а у нижній – аналогічними, від нижньої з яких йдуть скошені прямі борозенки з більш-менш рівномірним інтервалом (див. рис. 3, 7);

– діаметр потоншених вінець 20 см з товщиною 6 мм; глиняна маса і зовнішня поверхня темно-сірі; на останній наявні симетрично нанесені врізні лінії та вдавлення

овального штампа; внутрішня, злегка лискована поверхня обличкована ангобом сіро-жовтого кольору (див. рис. 3, 9);

– діаметр потоншених і заокруглених вінець 13 см з товщиною 7 мм; глиняна маса і обидві поверхні світло-сірі; на зовнішній з них наявний декор у вигляді паралельно нанесених прямих ліній з поодинокими відбитками овального штампа (див. рис. 3, 11);

– діаметр потоншених і заокруглених вінець 25 см з товщиною 6 мм; глиняна маса сіра; обидві поверхні обличковані світло-коричневим ангобом; орнамент – скісно направлені прямі врізні борозенки та подвійні вдавлення овального штампа (див. рис. 4, 10);

– діаметр потоншених вінець 14 см з товщиною 5 мм; глиняна маса і поверхні сірі; декор передано трьома паралельно направленими борозенками у поєднанні з відбитками овального штампа (рис. 5, 1).

Лійчастоподібні опуклобокi миски – 3 екз.

Посудина висотою 10 см і діаметром потоншених вінець 17 см. Товщина стінок 3–5 мм. Денце товщиною 7 мм має діаметр 3,5 см. Глиняна маса і поверхні світло-сірі. Орнамент трикомпозиційний. Під зрізом горловини проходять дві прямі врізні лінії з округлими вдавленнями. Нижче від них (центральна зона декору) наявні рівносторонні врізні трикутники з вершинами, звернутими до верху та до низу, по кутах яких нанесені відтиски аналогічного штампа. І, нарешті, в нижній частині корпуса прокреслені три паралельні борозенки. З них верхня прикрашена поодинокими відбитками згаданого вище штампа (див. рис. 5, 10).

Наступний виріб висотою 3,5 см має заокруглені вінця діаметром 8 см. Товщина стінок та денця 4 мм. Діаметр останнього становить 1,5 см. Поверхні і глиняна маса сіро-жовті. Орнамент виконано трьома паралельно нанесеними врізними горизонтальними лініями з рівномірним інтервалом розмежування (рис. 6, 3).

Колекцію знахідок цього типу доповнюють такі вироби.

Верхня частина миски товщиною 7 мм з діаметром потоншених і заокруглених вінець 20 см. Поверхні і глиняна маса сірі. Декор утворює композицію з гірлянди рівнобедрених врізних трикутників, що вписані один в одній з опущеними вершинами донизу. Посередині їх основ та вершин наявні вдавлення округлого штампа (див. рис. 3, 4).

Чаші на піддоні – 2 екз.

Повністю уціліла посудина висотою 9 см, верхня частина якої має півсферичну форму з діаметром потоншених та заокруглених вінець 8,5 см і товщиною стінок 4 мм. У лійчастоподібного піддона з незначно розхиленими опуклими стінками товщиною 6 мм, діаметр потоншеної основи становить 6,2 см. Ці частини виробу з'єднує перемичка діаметром 2,5 см і товщиною 4 см. Поверхні та глиняна маса сірого кольору (див. рис. 4, 5).

Гіпотетично реконструйована посудина з імовірною висотою 13 см. Верхня (півсферична) та нижня (дзвоноподібна) частини з'єднані перемичкою товщиною близько 2 см. Товщина стінок першої з них 5–9 мм, другої – 5 мм. Наповнювач чаші

орнаментований скошеними подвійно прямими врізними лініями, що стикаються під кутом між собою, а піддон – вписаними один в одний із звернутими догори кутами, прикрашеними відтисками округлого штампа (див. рис. 3, 5).

Кухонна кераміка із заповнення житла.

Опуклобок горщики – 2 екз.

Одна із посудин висотою 27 см з відігнутими назовні потоншеними і заокругленими вінцями діаметром 16 см, діаметром денця 10 см і товщиною стінок 9 мм. Згладжені поверхні мають сірий колір. У чорній глиняній масі наявні пустоти від вигорілих в процесі випалу рослинних домішок. Зріз горловини прикрашений рядами вдавлень округлого штампа (рис. 2, 8).

Наступна посудина висотою 32 см з аналогічним профілем та виглядом вінчика діаметром 16 см і товщиною стінок 8 мм, декорована в районі шийки горизонтальним рядком відтисків округлого штампа. Діаметр денця складає 9,5 см. Зовнішня поверхня згладжена і має темно-сірий колір із сіро-жовтими плямами. У темно-сірій масі, крім пустот від вигорілих рослинних домішок, наявні подрібнені шамот і мікрочасточки (2–3 мм в поперечнику) жорстви (див. рис. 2, 2).

Півсферичні миски – 4 екз.

Повністю реконструйована посудина висотою 21 см з потоншеним краєм вінець діаметром 14 см, товщиною стінок 4 мм, діаметром денця 6 см та товщиною 7 мм прикрашена нігтевими вдавненнями і подвійним рядком горизонтально нанесених відтисків округлого штампа. Згладжена зовнішня поверхня сірого кольору з темно-сірими плямами, а внутрішня – чорна. Злам двошаровий. Глиняна маса з пустотами від вигорілих рослинних домішок містить мікрочасточки (до 3 мм) жорстви. Знахідка прикрашена циліндроподібним наліпом з увігнутою вершиною (див. рис. 2, 4).

Інші три знахідки – це верхні частини мисок.

Перша з них товщиною 10 мм має незначно потоншений і заокруглений край вінець діаметром 22 см. Глиняна маса чорного кольору включає домішку жорстви, окремі часточки якої сягають в поперечнику 8 мм. Чорні поверхні згладжені, причому на зовнішній помітні асиметрично нанесені розчіси віхтя. Вона, крім того, декорована нігтевими вдавненнями, що оперізують край горловини, та овальним у плані наліпним виступом діаметром 35×20 мм (див. рис. 2, 7).

Потоншені і заокруглені вінця другої знахідки мають діаметр 22 см при товщині 10 мм. Обидві поверхні обличковані світло-коричневим ангобом. Глиняна маса сіра і містить домішку мікрочасточок шамоту (2–3 мм) та жорстви (3–5 мм). На зовнішній поверхні наявні сліди від пальцевих стяжок. Під зрізом горловини знаходиться конусоподібний наліп висотою 8 мм (див. рис. 2, 5).

У третьої знахідки товщиною 7 мм вінця діаметром 23 см потоншені з прямим краєм. Зовнішня і внутрішня поверхні чорного кольору. Глиняна маса темно-сіра, з пустотами від вигорілих рослин та з включенням мікрочасточок (до 3 мм) жорстви. Орнамент утворено нігтевими зачіпами (див. рис. 3, 10).

Столова кераміка з культурного шару. Опуклобок миски – 2 екз.

Посудина висотою 5,5 см з потоншеним і заокругленим краєм вінець діаметром 13,5 см, товщиною стінок та денця відповідно 4 і 5 мм. Діаметр останнього складає 4 см. Поверхні обличковані сіро-жовтим ангобом. Глиняна маса сіра. Орнамент передано у вигляді одинарних і подвійних, асиметрично нанесених врізних дугоподібних ліній, над якими, в полях між ними та на них наявні відтиски овального штампа (див. рис. 4, 1).

Посудина висотою 5 см з потоншеним та заокругленим краєм вінець діаметром 11 см і товщиною стінок 4–6 мм. Денце діаметром 4 см має товщину 8 мм. Поверхні і глиняна маса сіро-жовті. Декор – врізні лінії, що утворюють композицію у вигляді зигзага, яку доповнюють вдавнення округлого штампа з нарізками по краю горловини (див. рис. 6, б).

З цими виробами пов'язані три знахідки. Одна з них – це верхня частина посудини товщиною 5 мм з потоншеним і заокругленим краєм вінець діаметром 32 см. Поверхні та глиняна маса сірі. Орнамент передано паралельно нанесеними прямими врізними лініями, на яких і між ними нанесені нігтеві відтиски (див. рис. 4, б).

Другу знахідку репрезентує уламок вінець діаметром 34 см і товщиною 8 мм. Глиняна маса і внутрішня поверхня світло-сірі. Зовнішня поверхня покрита ангобом чорного кольору і прикрашена двома паралельно нанесеними врізними лініями шириною 3 мм, на яких наявні відтиски округлого штампа (див. рис. 4, 2).

Третя знахідка належить уламку вінець діаметром 32 см і товщиною 5 мм. Глиняна маса і зовнішня поверхня сіро-жовті. Внутрішня поверхня обличкована ангобом темно-сірого кольору. Знахідка декорована прямолінійними врізними борозенками, на яких наявні відтиски овального штампа (див. рис. 6, 9).

До цього типу зараховані чотири фрагменти стінок середніх частин тулубів мисок, зокрема:

– діаметр 24 см; товщина 8 мм; глиняна маса сіра; зовнішня поверхня темно-сірого, внутрішня – сіро-жовтого кольорів; орнамент – дугоподібні борозенки, що з'єднуються між собою у поєднанні з нігтевими відтисками (рис. 8, 5);

– діаметр 26 см; товщина 8 мм; глиняна маса і внутрішня поверхня сірі; зовнішня поверхня темно-сіра; декор – декількохрядні (гіпотетично) врізні зигзаги з опущеними донизу кутами з відбитками округлого штампа в районі їх вершин (рис. 9, 4);

– діаметр 12 см; товщина 4 мм; глиняна маса і поверхні сіро-коричневі; орнамент – прямі врізні лінії у вигляді зигзага, кути яких з'єднані відтисками овального штампа (див. рис. 9, б);

– діаметр 30 см; товщина 8 мм; глиняна маса і поверхні сірі; декор – паралельно направлені врізні борозенки у поєднанні з відтисками овального штампа (див. рис. 9, 16).

Півсферичні миски – 2 екз.

Посудина висотою 7 см, товщиною 6 мм, потоншений і заокруглений край вінець якої має діаметр 12 см. Денце у діаметрі 4 см. Поверхні і глиняна маса сіро-жовті. Орнамент нанесено на зовнішній з них та по периметру денця за допомогою вдавнень округлого штампа (див. рис. 6, 2).

Інший виріб з частково реконструйованим тулубом товщиною 3–4 мм має потоншений край вінець діаметром 11 см. У денця товщиною 8 мм діаметр становить 6,5 см. Глиняна маса і внутрішня поверхня сірі. На зовнішній поверхні сіро-жовтого кольору наявний декор у вигляді асиметрично врізаних прямих ліній овальними ямками на них та між ними. Другий орнаментацийний пояс знаходиться в нижній частині миски і переданий аналогічними борозенками (див. рис. 3, 8).

Збірку посудин цього типу доповнюють уламки їх верхніх частин – 20 екз., а саме:

– діаметр заокруглених вінець 11 см, товщина 4 мм; глиняна маса і поверхні світло-коричневі; орнамент близький до зигзага у вигляді кутів, спрямованих вершинами догори, на які накладаються ямки від округлого штампа (див. рис. 3, 6);

– діаметр вінець з прямим краєм 11 см; товщина 4–5 мм; глиняна маса сіра; поверхні обличковані сіро-жовтим ангобом; декор двокомпозиційний: його перша зона зайнята паралельно направленими подвійно-прямими врізними лініями у поєднанні з поодинокими відтисками округлого штампа, а друга заповнена однією прямою борозенкою з аналогічним видом штампових ямок у поєднанні з врізним кутом або трикутником (див. рис. 4, 3);

– діаметр вінець з прямим краєм 34 см; товщина 34 мм; глиняна маса і поверхні сірі; орнамент – паралельно направлені прямі врізні борозенки шириною 3 мм (див. рис. 4, 7);

– діаметр потоншених вінець 26 см; товщина 6–8 мм; глиняна маса сіра; поверхні сіро-жовті; декор – два горизонтальні ряди ямок від округлого штампа (див. рис. 4, 8);

– діаметр потоншених вінець 18 см; товщина 8 мм; глиняна маса і поверхні сірі; декор – дві паралельно нанесені врізні лінії з відбитками овальних вдавлень (див. рис. 4, 9);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 8 см; товщина 5–6 мм; глиняна маса і поверхні сіро-жовті (див. рис. 4, 11);

– діаметр вінець з потоншеним і заокругленим краєм 13 см; товщина 5 мм; глиняна маса і поверхні сіро-жовті; орнамент – паралельно нанесені прямі та скошені врізні лінії, по яких симетрично нанесені відтиски овального штампа (див. рис. 5, 2);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 17 см; товщина 5 мм; глиняна маса темно-сіра; поверхні обличковані тонким шаром сірого ангобу; декор – паралельно направлені прямолінійні борозенки у поєднанні з відбитками овального штампа, до нижньої з яких прилягає вершиною врізні кут або трикутник (див. рис. 5, 3);

– діаметр вінець з потоншеним і заокругленим краєм 10 см; товщина 5 мм; глиняна маса і поверхні сіро-жовтого кольору; орнамент – скісно та асиметрично нанесені прямі врізні лінії (див. рис. 5, 4);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 8 см; товщина 6 мм; глиняна маса і поверхні сірі; декор – паралельно нанесені із симетричним інтервалом прямі горизонтальні нарізки у поєднанні з поодинокими відбитками овального штампа (див. рис. 5, 5);

– діаметр дещо відігнутих назовні вінець із заокругленим краєм 18 см; товщина 5 мм; глиняна маса сіра; поверхні обличковані світло-коричневим ангобом; декор – па-

паралельно нанесені прямі врізні лінії у поєднанні з відбитками овального штампа, дві нижні з яких асиметричні і з'єднуються кінцями під тупим кутом (див. рис. 5, 8);

– діаметр вінець з потоншеним і заокругленим краєм 10 см; товщина 4 мм; глиняна маса сіра; поверхні темно-сірі; орнамент – скісно направлена врізна лінія (див. рис. 5, 9);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 10 см; товщина 4–6 мм; глиняна маса і поверхні сірі; декор – паралельно нанесені прямі врізні лінії у поєднанні з відтисками округлого штампа, від нижньої з яких відходить косо направлена пряма борозенка, що, ймовірно, входила до зображення круга або трикутника (див. рис. 6, 1);

– діаметр вінець з потоншеним і заокругленим краєм 17 см; товщина 8 мм; глиняна маса темно-сіра; поверхні обличковані сіро-жовтим ангобом; орнамент – нігтеві вдавлення по верхній частині горловини (див. рис. 6, 4);

– діаметр вінець з потоншеним і заокругленим краєм 8 см; товщина 4 мм; глиняна маса сіра; поверхні обличковані світло-коричневим ангобом; декор – подвійні ряди зигзагоподібних прямолінійних нарізок, вершини яких з'єднані відтисками овального штампа (див. рис. 6, 5);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 14 см; товщина 5 мм; глиняна маса і внутрішня поверхня світло-сірі; зовнішня поверхня обличкована сіро-жовтим ангобом; декор – паралельно нанесені врізні прямі лінії, на яких наявні вдавлення округлого штампа (див. рис. 6, 7);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 10 см; товщина 4 мм; глиняна маса і поверхні сіро-жовті; орнамент – чотири паралельно направлені прямолінійні нарізки у поєднанні зі скісно нанесеними відтисками овального штампа (див. рис. 6, 8);

– діаметр вінець з потоншеним і заокругленим краєм 34 см; товщина 8 мм; глиняна маса і внутрішня поверхня сірі; зовнішня поверхня покрита ангобом сіро-жовтого кольору (див. рис. 6, 10);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 18 см; товщина 8 мм; глиняна маса сіро-жовта; поверхні обличковані тонким шаром темно-сірого ангобу; декор – нігтеві защіпи, що оперізують верхній край горловини (рис. 7, 2);

– діаметр вінець з потоншеним краєм 11 см, товщина 3–5 мм; глиняна маса і поверхні сірого кольору; орнамент – три асиметрично нанесені ряди зигзагоподібних врізних ліній, на вершинах яких наявні відтиски овального штампа (див. рис. 5, 7).

Колекцію столового посуду доповнюють фрагменти верхніх – 8 екз. – та середніх – 11 – частин тулубів типологічно не окреслених мисок з опуклими стінками.

Перші з них репрезентують знахідки наступних видів:

– діаметр 28 см; товщина 10 мм; глиняна маса і поверхні сіро-жовті; декор – зигзагоподібні врізні лінії з відбитками овального штампа (див. рис. 8, 3);

– діаметр 25 см; товщина 7 мм; глиняна маса і поверхні сіро-жовті; декор – зигзагоподібні врізні лінії з відбитками овального штампа (див. рис. 8, 4);

– діаметр 24 см; товщина 6 мм; глиняна маса і зовнішня поверхня темно-сірі; внутрішня поверхня обличкована ангобом сірого кольору; декор – подвійні, паралельно направлені прямі врізні лінії, що знаходяться в центрі орнаментальної композиції, а над і під ними аналогічною технікою виконання нанесені дві дугоподібні борозенки у

поєднанні з нігтевими вдавленнями (див. рис. 8, 8);

– діаметр 18 см; товщина 7 мм; глиняна маса і зовнішня поверхня сірі; внутрішня поверхня покрита ангобом темно-сірого кольору; декор – подвійні паралельно направлені прямі врізні лінії (див. рис. 9, 2);

– товщина 9 мм; глиняна маса сіра; зовнішня і внутрішня поверхні відповідно сіро-жовтого та темно-сірого кольорів; орнамент пластичний – усічено-конусоподібний гудз діаметром 15 мм і висотою 8 мм з увігнутою (кратероподібною) вершиною (див. рис. 9, 5);

– діаметр 22 см; товщина 7 мм; глиняна маса і поверхні світло-сірі; декор – паралельно направлені врізні лінії із симетричним інтервалом між ними (див. рис. 9, 7);

– діаметр 14 см; товщина 6 мм; глиняна маса і поверхні сіро-жовті; орнамент пластичний – наліпний кільцеподібний виступ (див. рис. 9, 9);

– діаметр 20 см; товщина 5–9 мм; глиняна маса і поверхні сірі; декор – вписані один в одній врізні кути вершинами донизу, у місці з'єднання яких наявні відтиски овального штампа (див. рис. 9, 10).

Фрагменти середніх частин тулубів мисок:

– діаметр 15 см; товщина 4–7 мм; глиняна маса і зовнішня поверхня сірі; внутрішня поверхня має сіро-жовтий колір; орнамент – овальний пластичний виступ і дві паралельно направлені врізні лінії, нижче від яких аналогічною технікою виконання нанесені вписані один в одній овали з двома відбитками овального штампа в їх центрі та по врізних борозенках (див. рис. 5, 6);

– діаметр 23 см; товщина 5–8 мм; глиняна маса і поверхні сірі; орнамент – подвійні дугоподібні нарізки, що з'єднані між собою подвійно прокресленими кутами, в декоративному полі яких наявні поодинокі відтиски овального штампа (див. рис. 8, 1);

– діаметр 27 см; товщина 8 мм; глиняна маса світло-сіра; поверхні обличковані темно-сірим ангобом; орнамент – паралельно нанесені врізні борозенки у поєднанні з поодинокими відбитками овального штампа, причому від нижньої з них донизу опускається скошена врізна лінія (див. рис. 8, 2);

– діаметр 28 см; товщина 4–6 мм; глиняна маса і зовнішня поверхня сіро-жовті; внутрішня поверхня обличкована темно-сірим ангобом; декор – прямолінійні врізні борозенки у вигляді кутів, що не стикаються сторонами між собою з вершинами догори і донизу, у поєднанні з поодинокими відтисками овального штампа (див. рис. 8, 6);

– діаметр 28 см; товщина 10 мм; глиняна маса чорна; поверхні покриті ангобом світло-коричневого кольору; декор пластичний – наліп у вигляді циліндра діаметром 18 мм і висотою 12 мм (див. рис. 8, 7);

– товщина 3–4 мм; глиняна маса і злегка лисковані поверхні світло-сірого кольору; орнамент – прямі і скошені врізні лінії з округлими відтисками над і під ними (див. рис. 9, 1);

– діаметр 12 см; товщина 4 мм; глиняна маса і поверхні світло-коричневі; декор – паралельно направлені врізні прямі лінії, що з'єднані скісно нанесеними нарізками, кінці яких стикуються між собою у поєднанні з відбитками овального штампа (див. рис. 9, 3);

– діаметр 26 см; товщина 4 мм; глиняна маса і поверхні темно-сірого кольору; орнамент – паралельно нанесені врізні лінії з подвійними нігтевими вдавленнями (див. рис. 9, 11);

– діаметр 9 см; товщина 5 мм; глиняна маса і внутрішня поверхня чорні; зовнішня поверхня сіра; декор – кільцеподібний наліп (див. рис. 9, 12);

– діаметр 14 см; товщина 6 мм; глиняна маса темно-сіра; зовнішня поверхня обличкована світло-коричневим ангобом, внутрішня – чорним, злегка лискованим; орнамент – дві паралельні прямі врізні лінії у поєднанні з вдавленнями округлого штамп, від нижньої з яких вершинами доверху та донизу йдуть врізні рівнобедренні трикутники, розділені скісно нанесеною прямою борозенкою (див. рис. 9, 13);

– діаметр 12 см; товщина 4 мм; глиняна маса і поверхні сірого кольору; декор – пряма і скошена врізні лінії у поєднанні з нігтевими відтисками (див. рис. 9, 15);

– діаметр 16 см, товщина 3–5 мм; глиняна маса темно-сіра; поверхні світло-коричневі, майже лисковані; орнамент – прямолінійні і скошені врізні лінії (див. рис. 9, 8).

Чаші – 3 екз.

Уламок верхньої частини посудини товщиною 4 мм з потоншеними і заокругленими вінцями діаметром 9 см. Глиняна маса і зовнішня поверхня сірі, а внутрішня обличкована тонким шаром світло-коричневого ангобу і орнаментована трьома горизонтально нанесеними врізними лініями (див. рис. 3, 13).

Уламок верхньої частини посудини тюльпаноподібної форми з товщиною стінки 8 мм та діаметром потоншених і незначно відігнутих назовні вінець 24 см. Глиняна маса і поверхні світло-сірі. Орнамент – паралельно нанесені із симетричним інтервалом прямолінійні нарізки у поєднанні з відтисками овального штамп (див. рис. 5, 11).

Фрагмент верхньої частини посудини діаметром 16 см і товщиною 4 мм з наліпом-ручкою конусоподібної форми з шириною при основі 4 см, висотою майже 2,5 см та горизонтальним отвором. Глиняна маса і поверхні сірого кольору (див. рис. 9, 14).

Кухонна кераміка з культурного шару.

Опуклобок горщики – 5 екз.

Посудина з ймовірною висотою близько 50 см і діаметром невисоких та відігнутих назовні вінець 40 см. Товщина стінок – 12–15 см. Діаметр денця 19,5 см. Чорна глиняна маса містить інтенсивну домішку половини і мікрочастинки (2–3 мм) жорстви. Поверхні покриті світло-коричневим ангобом. В районі шийки горловини наявний рядок пальцевих вдавлень (див. рис. 2, 1).

Верхня частина (реконструйована) посудини з відігнутими назовні вінцями (край відсутній) темно-сірого кольору з товщиною стінок 10–12 мм. Максимальна округлість тулуба становить 20 см. Глиняна маса містить мікрочастинки (2–5 мм) жорстви. Шийка горловини декорована рядком вдавлень округлого штамп діаметром близько 8 мм (див. рис. 7, 5).

Верхня частина посудини світло-коричневого кольору з товщиною стінок 10 мм. Опуклобока горловина видовжено-циліндрична. Вінця із заокругленим краєм мають діаметр 12 см. Глиняна маса сірого кольору містить подрібнений шамот (2–3 мм) і рослинну домішку. Поверхні обличковані ангобом (див. рис. 7, 1).

Уламок верхньої частини посудини товщиною 12–14 мм, діаметр вінець лійчато сформованої горловини становить 36 см. До глиняної маси чорного кольору додано рослинну домішку. Обидві поверхні покриті ангобом сірого кольору (див. рис. 2, 3).

Уламок верхньої частини посудини сіро-коричневого кольору з невисокими, відігнутими назовні вінцями діаметром 11 см. Товщина стінок становить 8 мм. Глиняна маса чорна і включає рослинну домішку та мікрочасточки шамоту і жорстви (2–3 мм). Під зрізом горловини наявний карбований пружок, сформований пальцевими защипами (див. рис. 7, 3).

Півсферичні миски – 3 екз.

Реконструйована посудина сіро-жовтого кольору висотою 13 см, діаметром вінець 12 см, товщиною стінок 7–8 мм і діаметром денця 6 см. Злам і внутрішня поверхня темно-сірі. Глиняна маса містить рослинну домішку і мікрочасточки (2–3 мм) жорстви. Виріб прикрашений наліпним, овальним у плані виступом з увігнутим верхом (див. рис. 7, 6).

Частково реконструйована посудина з ймовірною висотою 9 см і діаметром потовщених вінець 16 см. Товщина стінок 7 мм. Діаметр денця 4,5 см. Чорна глиняна маса, крім рослинних домішок, містить часточки (до 5–6 мм) жорстви і дрібний пісок. Зовнішня поверхня обличкована темно-сірим ангобом. На максимально опуклій частині тулуба наявне скісно змодельоване вушко з горизонтальним отвором (див. рис. 7, 4).

Уламок вінець посудини з прямими стінками горловини діаметром 28 см і товщиною 8 мм. В темно-сірій глиняній масі наявна домішка подрібненого шамоту (2–3 мм) та посічених рослин. Поверхні сірого кольору. Орнамент – подвійні півсферичні наліпи (див. рис. 2, 6).

Умовно до цього типу посуду можна віднести фрагмент стінки темно-сірого кольору товщиною 10 мм, прикрашений наліпним сплющено-циліндричним виступом діаметром 35 і висотою 17 мм. Глиняна маса містить мікрочасточки (3–5 мм) жорстви (див. рис. 7, 7).

У складі кухонної кераміки наявний уламок верхньої частини опуклобокої миски світло-коричневого кольору з дбайливо заглаженою поверхнею. Глиняна маса щільна, аналогічного забарвлення, і містить мікрочасточки (3–5 мм) жорстви. Діаметр потовщених вінець 26 см, товщина стінок – 5–8 мм.

Орнамент репрезентують округлі відтиски штампа і три врізні паралельні лінії із симетричним інтервалом між ними, до нижньої з яких прилягають врізні кути вершинами донизу та доверху (див. рис. 3, 1).

Аналіз кременевих знахідок.

З неолітичним поселенням пов'язані вироби з високоякісного туронського кременю, поклади якого локалізуються в Північно-Західному Покутті (Тлумацький район Івано-Франківщини) на правобережжі Верхнього Дністра [9. С. 155]. вони у кількості 32 екз. виявлені у заповненні житла (7 січень платівок і 10 знарядь праці) та в культурному шарі (6 січень платівок і 9 знарядь праці) і віднесені до неоліту на підставі морфологічних, техніко-технологічних і метричних показників.

Уламки платівок належать повздовжньо-крайовим (4) і повздовжнім (9) сколам довжиною 38–62 мм, шириною 12–18 мм і товщиною 3–5 мм. Це нижні – 5 та середні – 8 частини.

Нижче наводимо опис виробничого інвентаря.

1. Платівки зі скісно ретушованими поперечними кінцями.

а) кінцеві (односторонні) – 3 екз. Виготовлені на повздовжньо-крайовій (рис. 10, 2) і повздовжньо-ребристій (див. рис. 10, 7) платівках, а також на верхній частині (див. рис. 10, 9) повздовжньої платівки розмірами, відповідно, $47 \times 16 \times 4$, $41 \times 17 \times 4$ і $51 \times 18 \times 4$ мм. Фасетація поперечних кінців здійснена півкрутою лускоподібною ретушю. В одного з виробів вона частково охоплює один з повздовжніх країв (див. рис. 10, 2).

б) подвійно-кінцеві (двосторонні) – 3 екз. Сформовані на майже цілих (основа сколів відламана) повздовжньо-крайовій (див. рис. 10, 1) і повздовжній (рис. 11, 4) платівках та на нижній частині (див. рис. 11, 3) повздовжньо-крайової платівки розмірами, відповідно, $48 \times 24 \times 4$, $31 \times 15 \times 4$ і $33 \times 19 \times 4$. Слід відмітити, що у чотирьох випадках фасетація поперечного кінця здійснювалася зі сторони черевця заготовки. Це є своєрідною особливістю даної групи знахідок. Подібна технологія обробки досить рідко застосовувалася в кременеобробному виробництві відомих пам'яток КЛСК заходу України. Два вироби підправлені зі сторони спинок суцільною мікрофасетковою лускоподібною ретушшю.

2. Ретушовані платівки – 3 екз. – мають фасетовані один (див. рис. 10, 5, 6) та два (див. рис. 10, 8) бічні краї. З метою їх загострення застосовано мікрофасеткову лускоподібну ретуш, яка суцільно – 3 і частково – 1 покриває робочі леза знарядь. Для продукування цих виробів використано нижні частини двох повздовжньо-крайових і повздовжньо-крайової, із залишками поперечно направлених односторонніх сколів, платівок розмірами, відповідно, $31 \times 16 \times 3$, $30 \times 15 \times 4$ і $49 \times 18 \times 4$ мм.

3. Кінцеві скребки – 4 екз. Виробам притаманні дугоподібні, дещо асиметричні стосовно повздовжньої осі заготовок леза, які сформовані півкрутою лускоподібною ретушшю (див. рис. 11, 1, 6, 7, 11). Знаряддя виготовлені на нижніх частинах повздовжніх платівок розмірами $36 \times 15 \times 6$, $35 \times 22 \times 4$, $32 \times 19 \times 5$ і $30 \times 19 \times 5$ мм. Два екземпляри підправлені вздовж одного (див. рис. 12, 11) і двох (див. рис. 11, 1) бічних країв мікрофасетковою лускоподібною ретушшю.

4. Вкладні серпів – 4 екз. – спродуковані на двох повздовжніх платівках (див. рис. 11, 3, 10) та середніх частинах аналогічного (див. рис. 11, 2) і повздовжньо-крайового (див. рис. 11, 4) сколів. Леза знахідок мають асиметричне (кутове) заповірювання (дзеркальний поліск) від довготривалого вживання під час збирання злаків. У трьох екземплярів півкрутою лускоподібною ретушшю підправлено один (див. рис. 11, 3, 4) і два (див. рис. 11, 2) поперечні кінці. Даний технологічний прийом сприяв кращій фіксації вкладнів у руків'ї с ерпа. Леза двох виробів загострені мікрофасетковою лускоподібною ретушшю (див. рис. 11, 2, 4). Розміри вкладнів складають $39 \times 12 \times 3$, $58 \times 17 \times 4$ мм (фрагменти платівок) і $47 \times 14 \times 4$, $42 \times 17 \times 3$ (цілі екземпляри).

5. Різці – 2 екз. Один із них належить до типу кутових (див. рис. 11, 5) і виготовлений на середній частині повздовжньої платівки ($26 \times 20 \times 5$), а другий віднесено до типу протилежно-кінцевих (подвійно-кутових+кутових), заготовкою якому стала

середня частина повздовжньої платівки розміром 40×12×5 мм (див. рис. 11, 8).

Крім кременевих виробів з поселенням КЛСК пов'язані повз довжня платівка з обсидіану (48×15×4 мм) та два артефакти з каменю. Це теслоподібні сокири на кшталт шевської колодки, котрі виготовлені із сіро-жовтої опоки (див. рис. 10, 9) та з чорного андезито-базальту (див. рис. 11, 10) розмірами, відповідно 115×36×19 і 80×26×26 мм. Грані рубаючих знарядь дбайливо зашліфовані. Перше з них трапилося у заповнені житла, а друге – у культурному шарі.

Підсумовуючи сказане вище, вкажемо на наступне.

Частково збережена напівземлянка з Блищанки могла бути близькою за формою і конструкцією до подібних споруд, що досліджувались на поселеннях КЛСК Заходу України. Найближчі аналоги їй відомі з пам'ятки під Луцьком, де було відкрито декілька напівземлянкових жител, орієнтованих довшою віссю по лінії південь–північ. Одне з них, овальне у плані, розміром 5×3 м і глибиною 1,56 м, мало вогнище діаметром близько 1 м [16. С. 42–44, 75–76]. Майже ідентичні за конфігурацією нерухомі об'єкти житлового призначення вивчалися на поселенні Тадані Кам'яно-Бузького району Львівської області, окремі з яких мали діаметр від 4 до 8 метрів [20. С. 23]. Це ж саме можна сказати і про пам'ятки Верхнього і Середнього Подністер'я. На теренах першого з них, зокрема в Котованому, овальні у плані напівземлянки довжиною 4 і майже 10 м. при ширині, відповідно, 2,8 і 1,68 м мали вогнищеві ями, що знаходилися під стінками споруд [17. С. 13]. А в межах другого аналогічні житла розкопані в Незвиську, де неправильно-овальна споруда мала довжину 4,4 м, в ширину 3,2 м і глибину близько 0,5 м [17. С. 19], та в Торському, напівземлянка розміром 2,5×2 м була заглиблена в ґрунт до позначки 0,8 м. На дні цих жител у вогнищевих ямах знаходилися попіл і вуглики [18. С. 99–100].

Такі ж порівняльні співставлення стосуються керамічних, кременевих та кам'яних матеріалів по відношенню до аналогічних комплексів з інших пам'яток КЛСК Правобережної України. Попри об'єктивно існуючі місцеві особливості цих речових категорій, зумовлених специфікою господарства, що залежала, насамперед, від природних умов, артефакти з поселення Блищанка мають надзвичайно багато спільного за асортиментом посуду і його орнаментом багатьох пам'яток КЛСК Волині [16. С. 35, 68, 69, 71], Прибужжя [19. С. 5–6; 20. С. 25] та Наддністрянщини [21. С. 70]. Це стосується і виробів з кременю, відповідники яких для заготовок та знарядь праці знаходимо повсюдно на поселеннях КЛСК з достатнім, стосовно типології і функції, набором інвентаря [10. С. 131–132; 16. С. 53–55; 20 С. 24; 23. С. 103].

Кам'яні сокири з блищанецького поселення свідчать про контакти його мешканців із спорідненим населенням з менш або більш віддалених територій. Так, рубаюче знаряддя з опоки могло бути спродуковане в басейні Середнього Дністра на території Тернопільської, Хмельницької або Чернівецької областей де ця порода залягає у відкладах верхнього альбу. Натомість інший, аналогічний за функцією виріб, міг потрапити сюди з гірського масиву Карпат, багатого на поклади андезито-бальзатів та генетично споріднених з ними інших вулканічних порід. Зазначимо, що сокири, як з першої так і з другої сировини, час від часу зустрічаються на пам'ятках КЛСК Заходу України [10. С. 131; 18. С. 100; 19. С. 4–5, 20. С. 24; 21. С. 69–70].

Знахідка обсидіанової платівки свідчить про існування досить значного за відстанню, очевидно, опосередкованого міжплемінного обміну, до якого були задіяні мешканці поселення Блищанка та споріднені общини Середнього Подністер'я, зокрема ті з них, котрі заселяли територію, прилеглу до Земплінських гір в Північно-Східній Словаччині. Там, впродовж доби неоліту, здійснювались розробки цієї породи, яка у вигляді конкрецій або напівфабрикатів (нуклеуси і платівчасті сколи) потрапляла в ряд місцезнаходжень КЛСК Центральної і Південно-Східної Європи.

Принагідно вкажемо, що вироби із земплінського обсидіану виявлені майже на всіх пам'ятках КЛСК в Подністер'ї, з поміж яких найбільш віддалена від місць його локалізації знаходиться в с. Жванець (уроч. Щовб) Кам'янець-Подільського району Хмельницької області [24. С. 58].

До певної міри проблематичним є час існування поселення Блищанка. На перший погляд, кераміка з нього, як попередньо згадувалось, не викликає сумнівів щодо датування і вказує на її приналежність до класичного (середнього), так званого “нотного” періоду КЛСК. Однак, цей посуд ми схильні віднести до його заключної фази, підставою чому, на нашу думку, є наявність певних ознак, а саме.

В кухонних посудинах, крім традиційних домішок (пісок, подрібнений шамот і органіка), досить часто простежуються включення жорстви. Серед столової кераміки відмічені, хоча й поодинокі, чаші на піддонах, а у складі її декору переважають вузькі (до 1 мм) дугоподібні і прямолінійні врізні борозенки, а також відтиски овального, часом видовженого штампа, що горує над округлим. Варто вказати на дещо підвищений індекс нігтевих вдавлень, як елемента орнаменту, та особливо, на застосування своєрідного технологічного прийому під час виготовлення посуду у вигляді ангобу, про який не повідомляють дослідники цієї культури на теренах Західної України.

Здавалося б, є чимало достатніх аргументів, щоб віднести поселення Блищанка власне до цього хронологічного періоду КЛСК, якби не знахідка в його культурному шарі декількох уламків півсферичної миски, прикрашеної подвійними рядами прямих і дугоподібних врізних борозенок, з'єднаних відтисками видовжено-овального штампа (рис. 3, 3). Подібний орнамент притаманний посуду пізнього періоду або так званого заліззовського етапу КЛСК. На території Заходу України він вперше був засвідчений на пам'ятці Гнідава в околицях Луцька, котру поки що можна вважати єдиною і достовірною в ареалі цієї культури регіону [16. С. 78].

Мимоволі постає питання, до якої хронологічної ніші, все ж таки, слід віднести поселення КЛСК в Блищанці? В цій дискусійній ситуації ми вбачаємо два варіанти для його вирішення.

Перше, більш вірогідне. На колишній площі пам'ятки, зруйнованій, на жаль, нещодавніми земляними роботами, могли існувати різні за часом неолітичні селища, пов'язані, відповідно, з фінальною стадією середнього та початковим етапом пізнього періодів КЛСК. Подібне явище притаманне ряду подібних за цим характером заселення пам'яток Центральної Європи, одна з них досліджувалась в Жешові (Південно-Східна Польща) і дала аналогічні керамічні матеріали [27. S. 60–62, 71–72, 75].

Друге, менш вірогідне. Поділяємо існуюче припущення про можливість хронологічного співіснування окремих спільнот рубежу згаданих вище періодів КЛСК, коли

шляхом контактів певні види залізничного посуду надходили на поселення з “нотною” керамікою [28. С. 3]. Ці імпорти, очевидно, проникали у Верхнє і Середнє Подністер’я з території витоків Вісли, де відомо ряд пам’яток залізничного етапу цієї культури.

Отже, на підставі аналізу знахідок, насамперед керамічних, та використаних для порівняння аналогічних матеріалів з інших пам’яток КЛСК Заходу України, зокрема Волині, що мають ряд абсолютних дат [16. С. 78, 83, 85], вважаємо за доцільне окреслити хронологічні рамки поселення Блищанка 5200–5100 рр. до н. е. (нижня межа) і 4900–4800 рр. до н. е. (верхня межа). Можливо, майбутні дослідження старожитностей КЛСК у Подністер’ї дадуть нову інформацію для більш конкретного датування цієї пам’ятки.

1. Василенко Б. Исследования в Ивано-Франковской области // АО 1982 г. – 1984. – С. 247–248.
2. Василенко Б. Исследования в Ивано-Франковской области // АО 1985 г. – 1987. – С. 313–314
3. Грибович Р., Конопля В. Нові мезоліто-неолітичні пам’ятки у Верхньому Подністров’ї // Тези доповідей VI-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція археології). – Кам’янець-Подільський, 1985. – С. 7–8.
4. Грибович Р., Конопля В. Исследования в Прикарпатье // АО 1984 г. – 1986. – С. 22–229.
5. Захарук Ю. М. Пам’ятки культури лінійно-стрічкової кераміки // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 96–104.
6. Захарук Ю. Н., Телегин Д. Я. Культура линейно-ленточной керамики // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 126–133.
7. Козак Д., Козак Н. Работы в с. Подберизцы // АО 1973 г. – 1974. – С. 284–285.
8. Конопля В. Поселення кошилівецької групи трипільської культури Блищанка-2 // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1997. – Вип. VI. – Ч. I. – С. 77–98.
9. Конопля В. Класифікація крем’яної сировини заходу України // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1998. – Вип. VII. – С. 139–157.
10. Конопля В. Нове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки у Верхньому Подністров’ї // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 130–137.
11. Конопля В., Маковський І., Хомічак Р. Нові пам’ятки епохи каменю і доби бронзи Бойківщини // Бойківщина. Історія та сучасність. – Львів; Самбір, 1995. – С. 35–38.
12. Конопля В., Піцишин М. Археологічні дослідження на Городоччині // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1994. – Вип. II–III. – С. 39–54.
13. Конопля В., Стельмахович С., Стельмахович Ю. Археологічні обстеження у верхів’ях Уличанки // Бойківщина. Історія та сучасність. – Львів; Самбір, 1996. – С. 18–19.
14. Малєєв Ю., Конопля В. Багатощарове поселення Блищанка на р. Серет // Vita antiqua. – 1999. – № 1. – С. 45–57.
15. Михальчишин Р. Список пам’яток стародавньої історії Львівської області. – Львів, 1993.
16. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк, 2001.
17. Пассек Т. С., Черныш Е. К. Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР // САИ. – 1963. – Вып. Б I. – 11. – С. 5–44.
18. Пелецишин М. А. Племена культуры линейно-стрічкової кераміки // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). – К., 1974. – С. 97–104.
19. Пелецишин М. А. Неолітичне поселення біля м. Винники // Археологічні дослідження Винниківського історико-краєзнавчого музею за 1991 рік. – Винники, 1992. – С. 3–14.
20. Пелецишин М. Неолітичне поселення в с. Тадані на Західному Бузі // Львівський археологічний вісник. – Львів. – 1999. – Вип. 1. – С. 22–46.
21. Пелецишин М. А. Стародавні племена східнокарпатського регіону за доби неоліту // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 58–74.

22. Пелецишин Н. А. Исследования в Львовской области // АО 1983 г. – 1985. – С. 339–340.
23. Пелецишин Н. А. Племена культуры линейно-ленточной керамики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). – К., 1987. – С. 99–109.
24. Радзівєвська Т. Комплекс матеріалів культури лінійно-стрічкової кераміки із багат шарового поселення Жванець // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки / Тематичний збірник наукових праць. – К., 1992. – С. 57–61.
25. Свешников И. К. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // СА. – 1954. – Т. 20. – С. 100–130.
26. Brzozowski I. Kultura ceramiki wstęgowej rytej na Lubelszczyźnie // Archeologiczne listy. – Lublin, 1988. – N 3. – S. 1–7.
27. Kadrow S. Osada neolityczna na stan. nr. 16 w Rzeszowie na Osiedlu Piastów // Sprawozdania Archeologiczne. – Kraków, 1990. – T. 41. – С. 9–76.

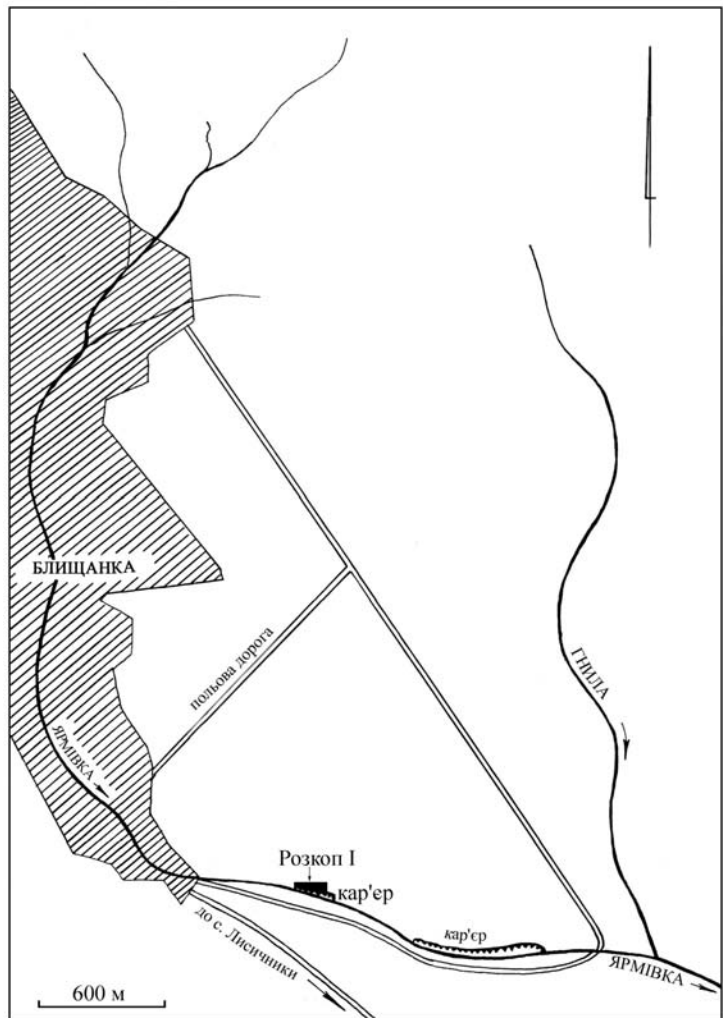

Рис. 1. Ситуаційний план пам'ятки Блищанка-Горби.

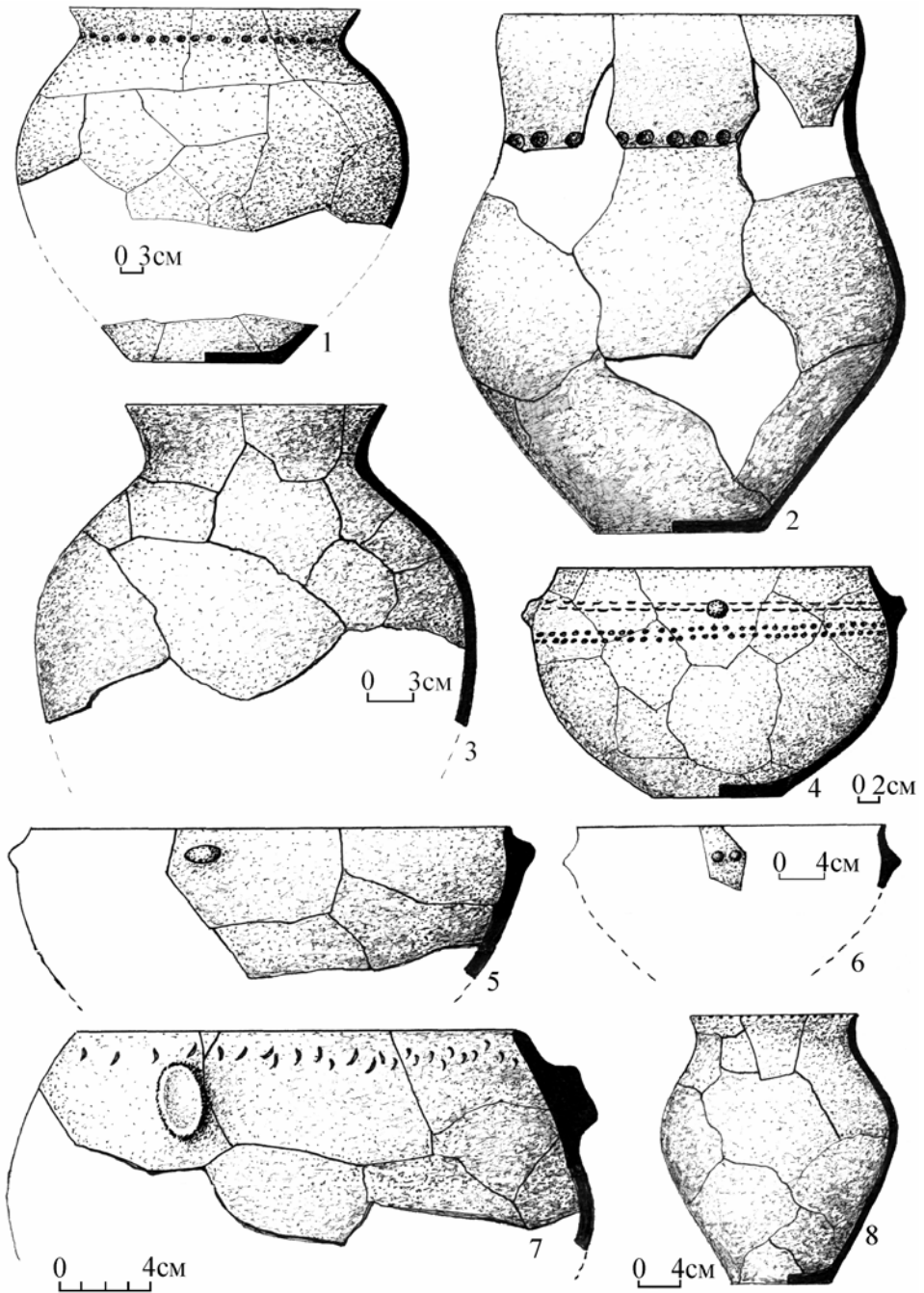

Рис. 2. Блищанка-Горби. Столова кераміка.

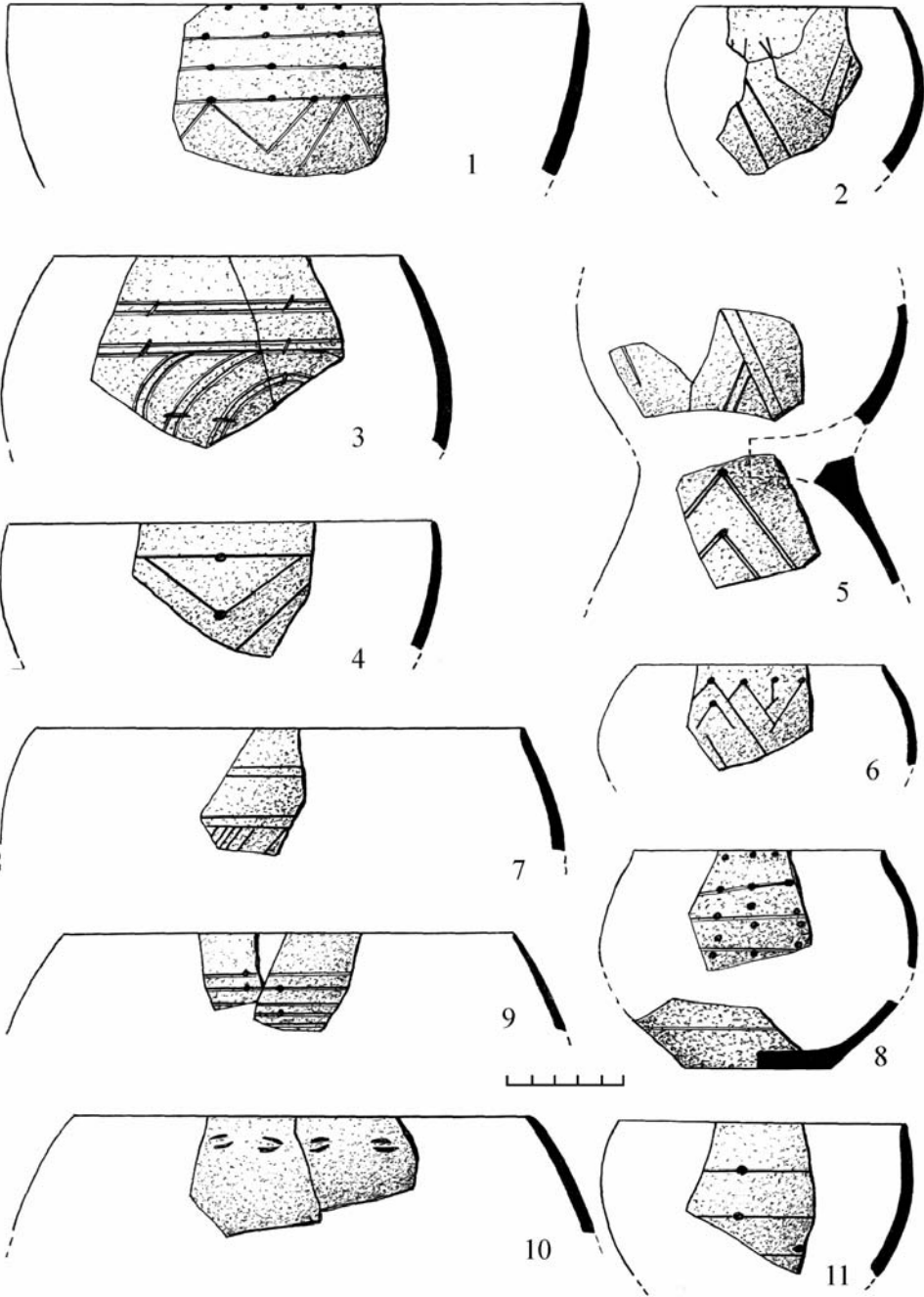

Рис. 3. Блищанка–Горби. Столова кераміка.

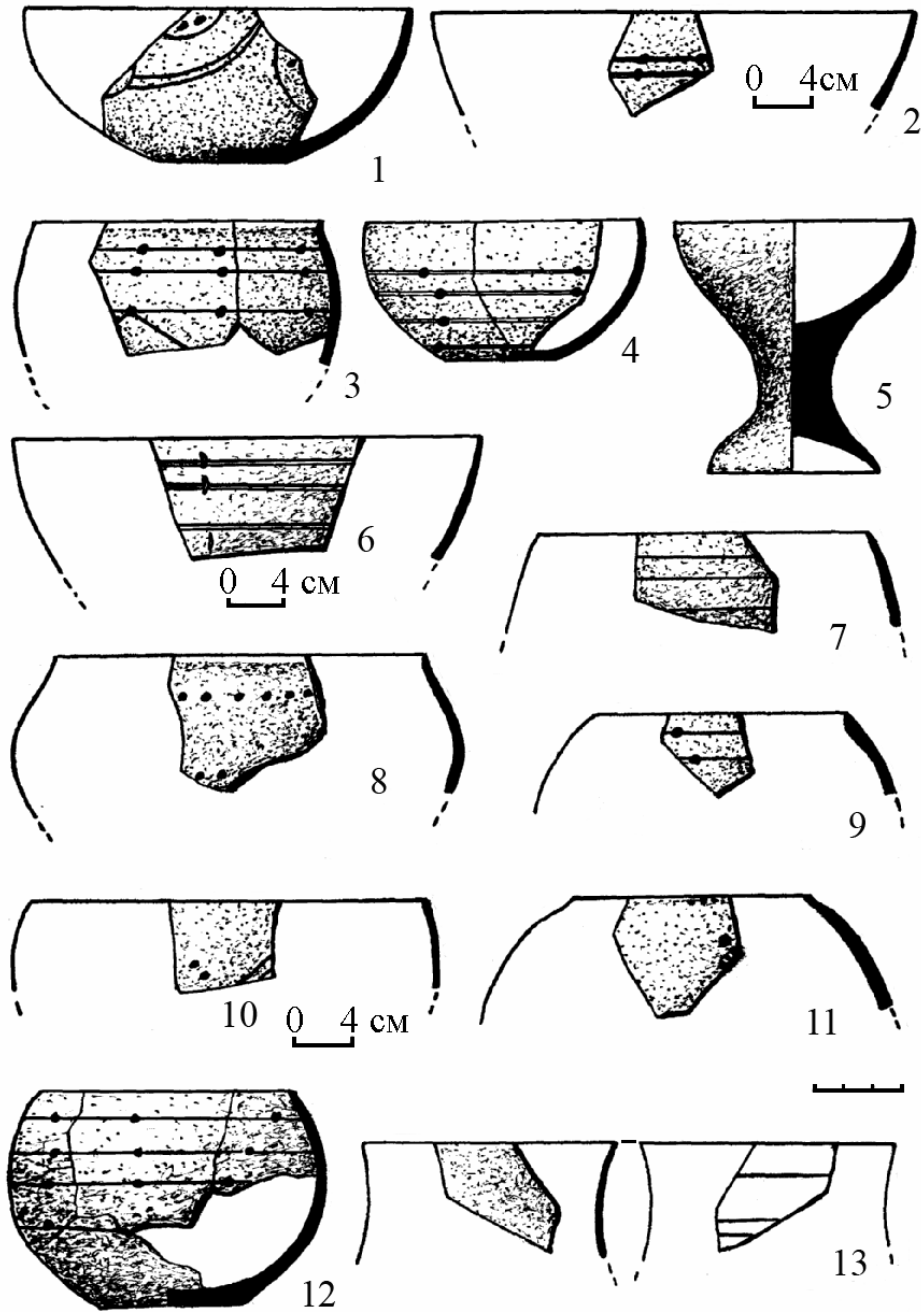

Рис.4. Блищанка-Горби. Столова кераміка.

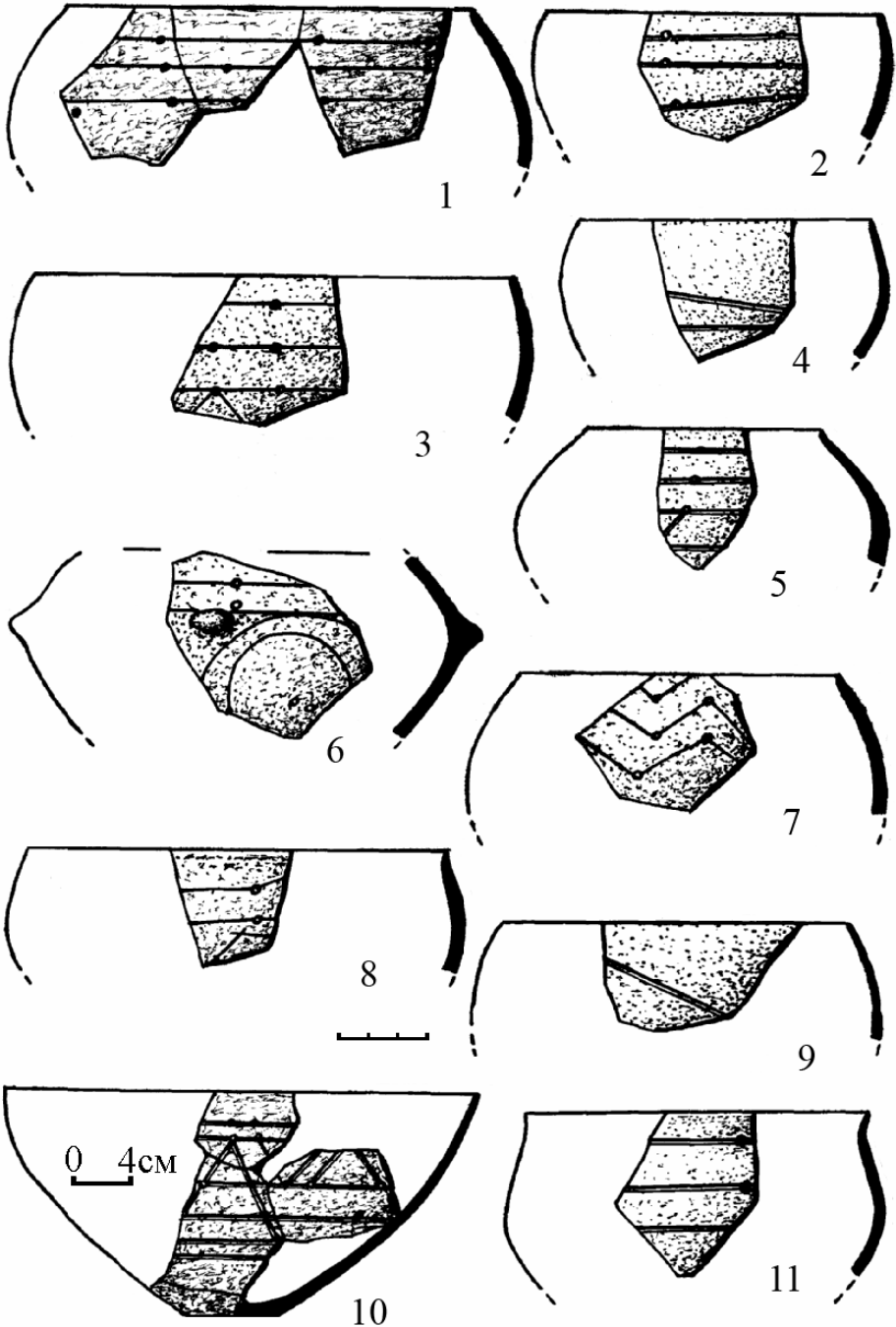

Рис. 5. Блещанка–Горби. Столова кераміка.

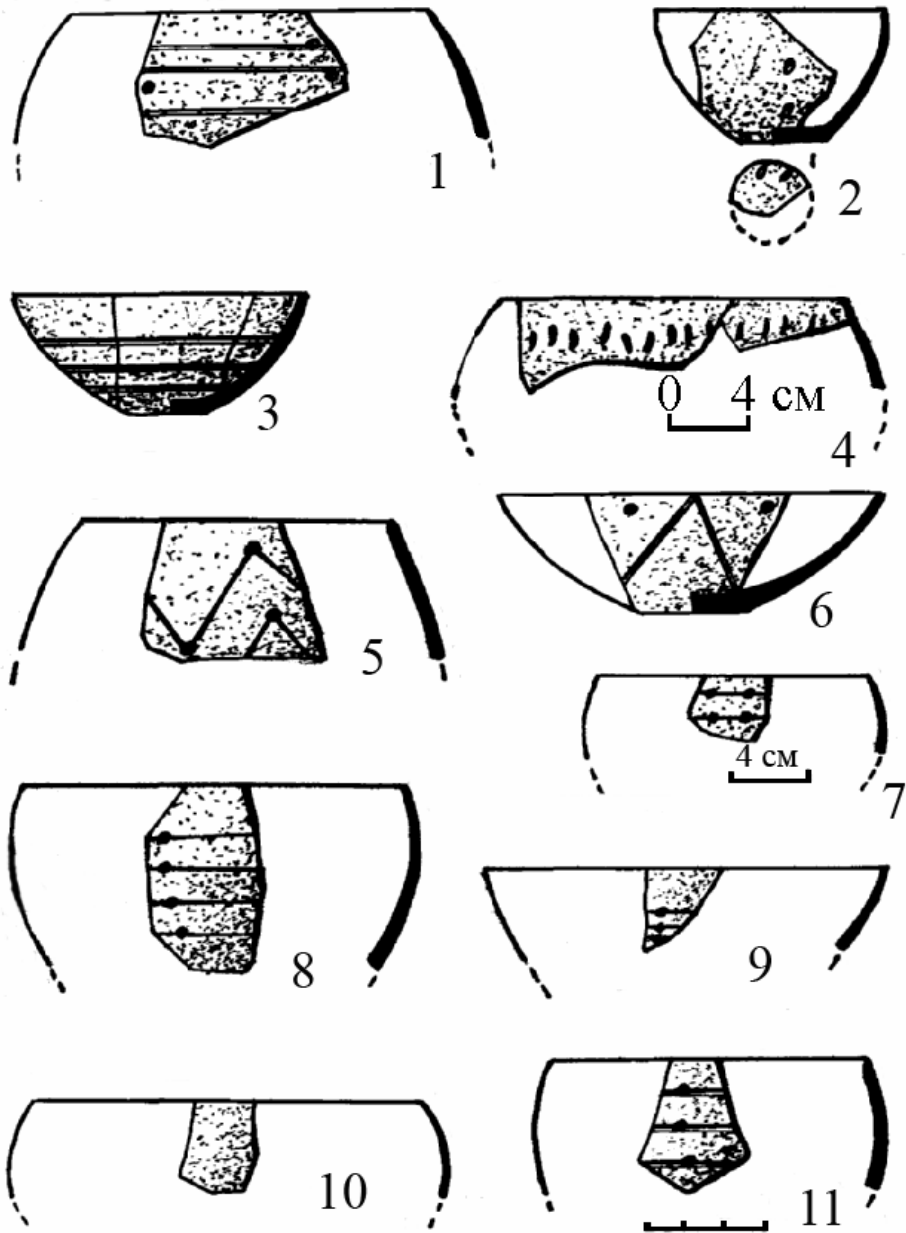

Рис. 6. Блишанка-Горби. Кухонна кераміка.

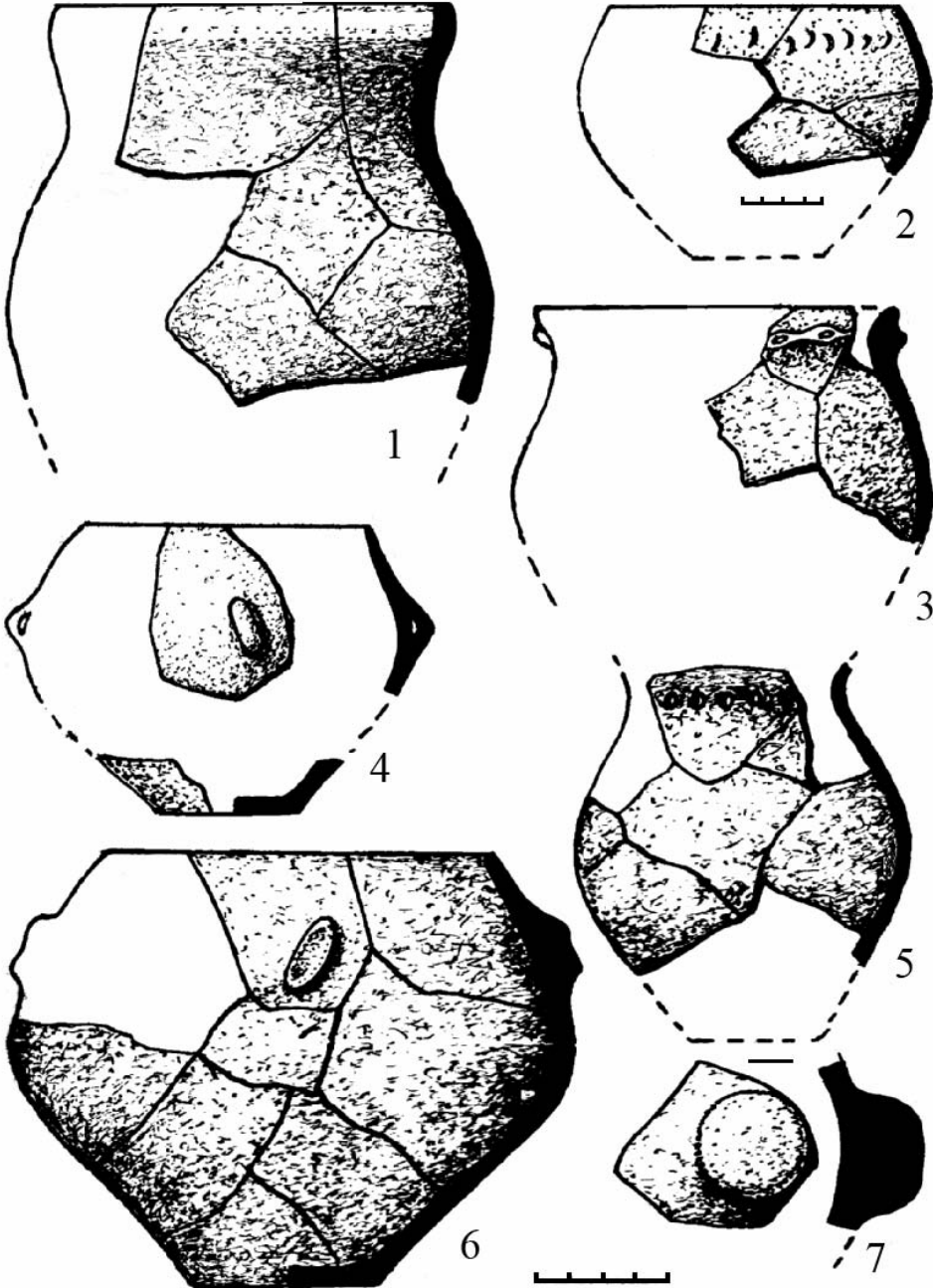

Рис. 7. Блищанка–Горби. Кухонна кераміка.

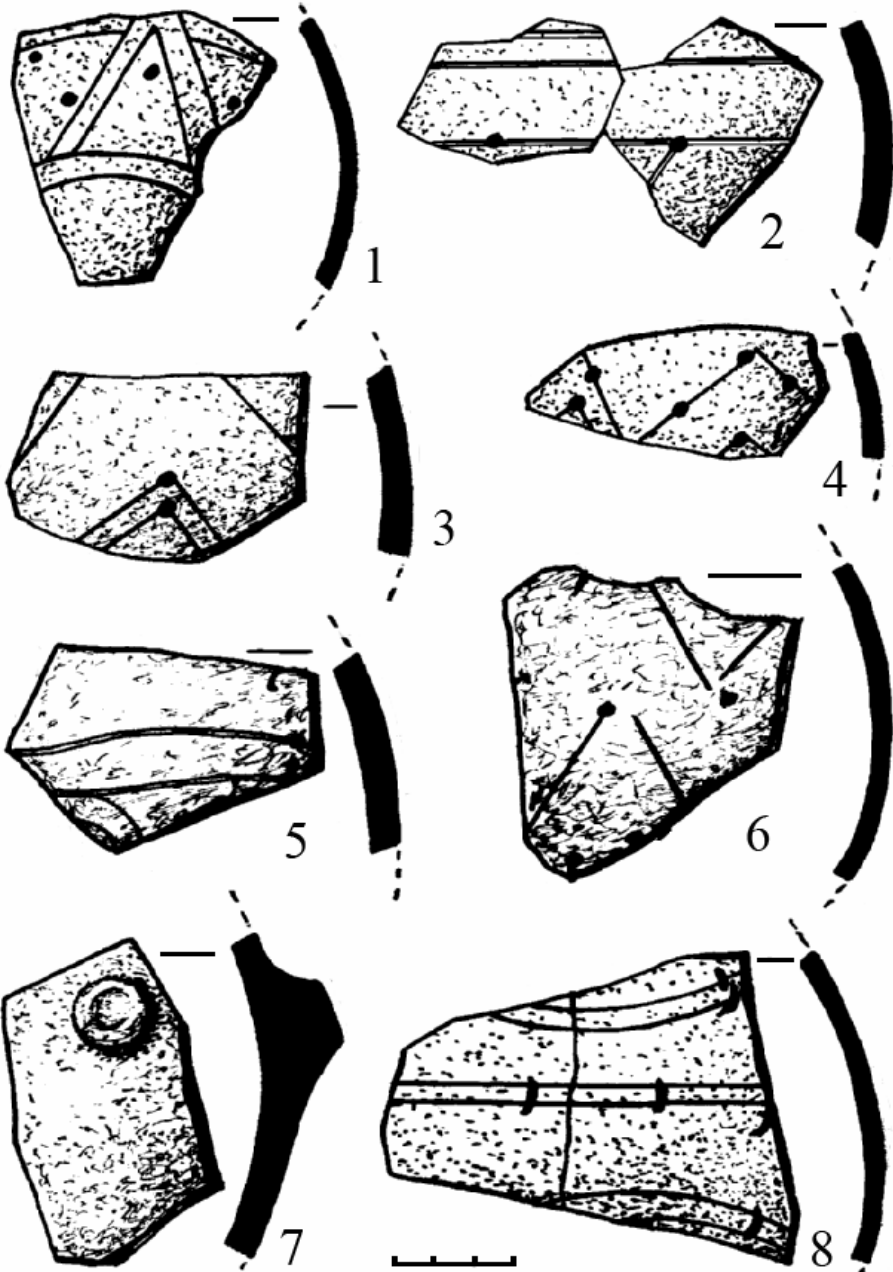

Рис. 8. Блищанка-Горби. Столова кераміка.

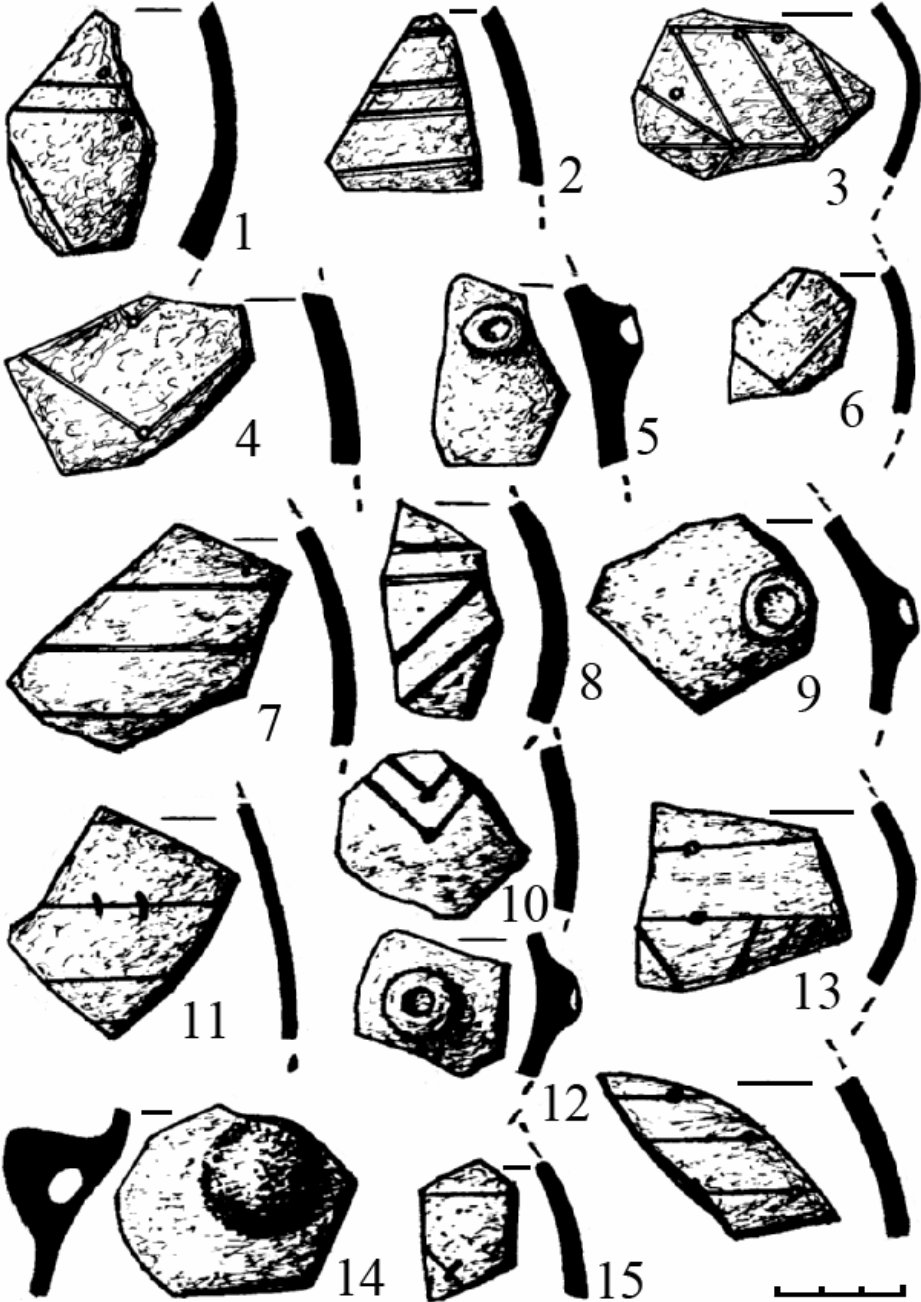

Рис. 9. Блицанка-Горби. Столова кераміка.

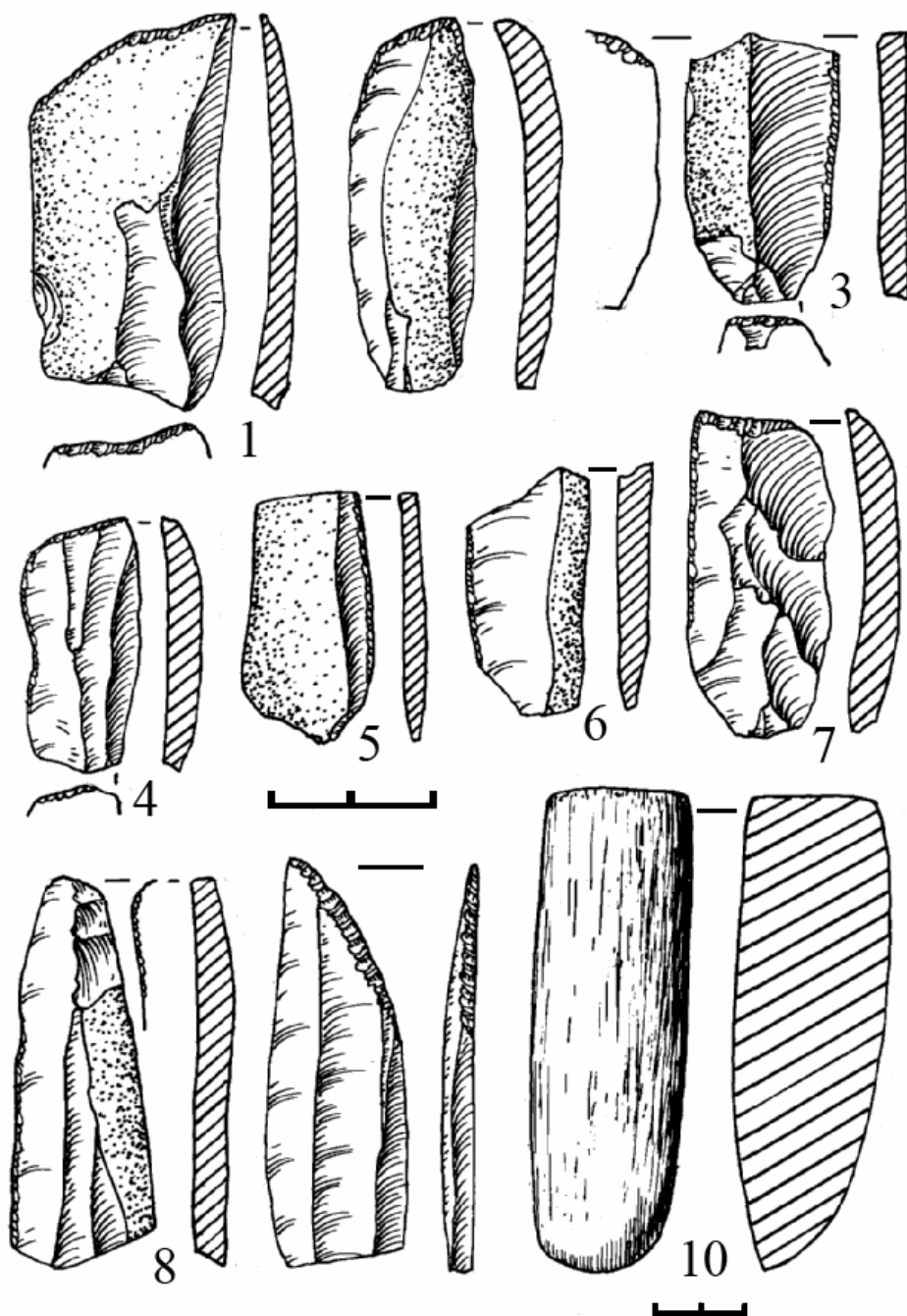

Рис. 10. Блицанка-Горби. Вироби: 1-9 - з кременю; 10 - з каменю.

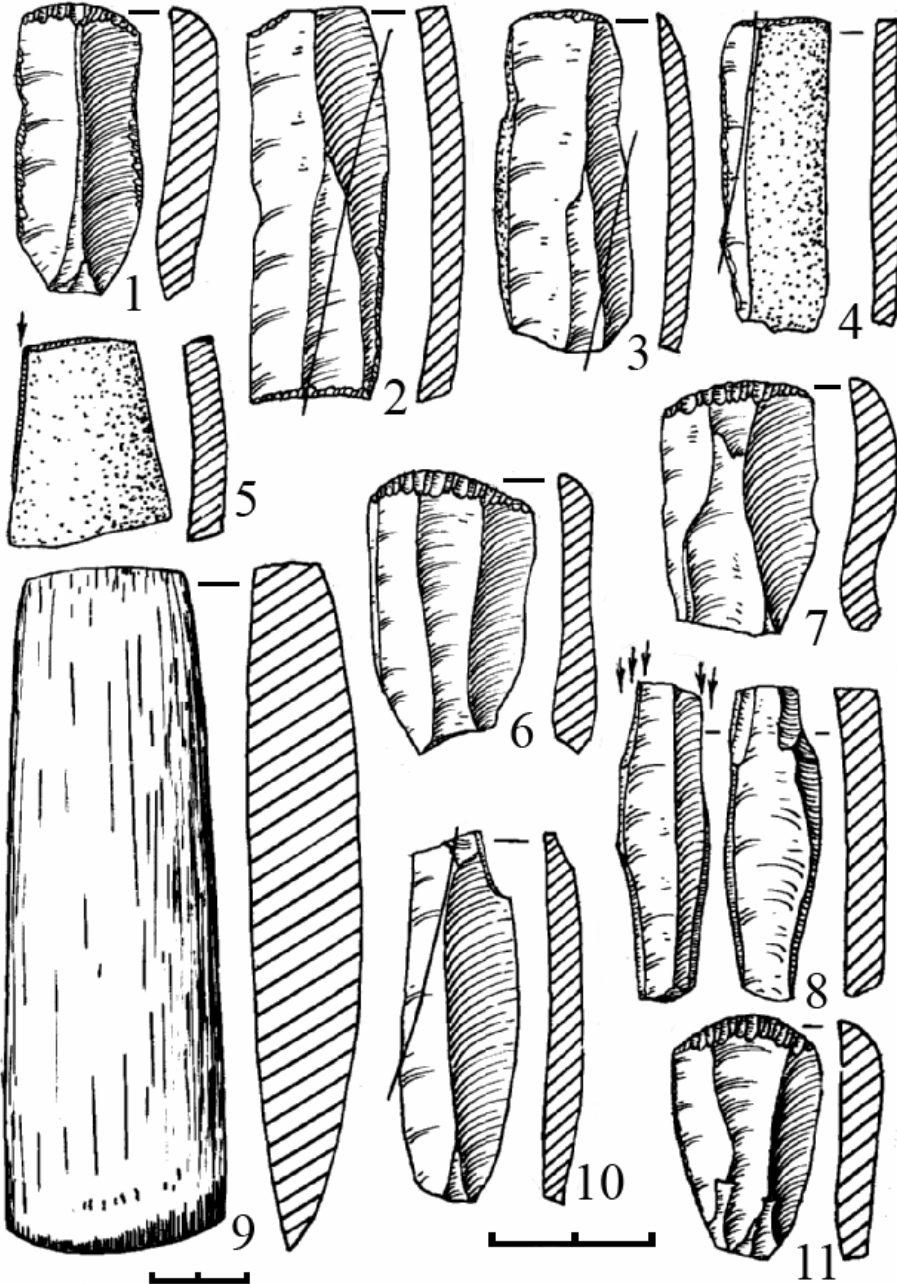

Рис. 11. Блищанка-Горби. Вироби: 1-8, 10, 11 – з кременю; 9 – з каменю.

THE SETTLEMENT OF LINEAR POTTERY CULTURE BLYSHCHANKA AT THE SERET RIVER

Vitaliy Konoplya

*Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine*

790026 V. Vynnychenko st., 24
Lviv, Ukraine

In 1989 with the help of the rescue excavations of multilayer landmark at the district of Horby (right bank of the river Seret) nearby the village Blyshchanka of Ternopil region was researched almost completely destroyed by the sand-pit settlement of linear pottery culture. Partially destroyed, oval half-dugout with bonfire was discovered. Substantial material is represented by the wreckage of mensal and kitchen crockery (hemispheric and funnel bowls, tray chalices, pots), decorated with stamp (oval and round imprints) and plastic (cylindrical and tapered molding) ornament, and also flint, stone and pitchstone wares. Almost all ceramics refers to the middle (“notate”), and some of the findings – to the late (zhelezovskyi) periods of this culture. Blyshchanka-Horba settlement had been existing during the last quarter of VI – at the beginning of V millennium B. C.

Key words: Upper and Middle OverDniester, Blyshchanka, district of Horby, the neolithic age, linear pottery culture, settlement, half-dugout, mensal and kitchen crockery, ornament, flint artifacts, stone wares, chronology.

Стаття надійшла до редколегії 29.02.2008

Прийнята до друку 10.03.2008

УДК 726.7 : 902. 2 (477.84)

СВЯТООНУФРІВСЬКИЙ МОНАСТИР В СТАРОМУ ЗБАРАЖІ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наталія Білас

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Висвітлено результати археологічного дослідження залишків споруд монастиря св. Онуфрія – унікальної пам'ятки духовної культури в Україні. Особливу увагу звернуто на характеристики отриманих знахідок.

Ключові слова: археологія, монастир св. Онуфрія, Старий Збараж.

Літописне городище Збараж, перша письмова згадка про яке є в “Галицько-Волинському літописі” за 1211 р. [3. С. 374], було на Замковій (Княжій) горі, на високому мисі правого берега верхів'я потоку Гнилого – лівої притоки р. Гнізни. На північ від давньоруських оборонних валів, на Чернечій горі (територія сучасного с. Залужжя Збараського р-ну Тернопільської обл.), знаходився монастир св. Онуфрія, заснований, за переказами, також ще в XIII ст. У 1480 р. князем Василем Несвільким (Збараським) було збудовано кам'яний монастир оборонного типу. Спочатку у 1525 р., а потім ще раз в 1598 р. він був доценту зруйнований і не підлягав відновленню. На його місці збудовано кам'яну оборонного типу церкву Спаса (1600 р.), яка збереглася з незначними реконструкціями до нашого часу. Наприкінці XVII ст. монастир отримав друге життя завдяки князю Дмитру–Юрію Вишневецькому. 1739 р. монастир ввійшов до новоствореної василіанської спільноти св. Покрови (т. зв. Святопокровської провінції). На Дубненській нараді (19 жовтня 1745 р.) Збараський монастир було визнано за такий, що підлягає касаті, оскільки не може себе утримувати, і 1786 р. остаточно ліквідовано [1. С. 209]. Монастирські будівлі було продано і розібрано в тому ж XVIII ст. [2. С. 23].

Метою проведення археологічних розкопок було з'ясувати стан збереженості залишків монастиря та вивчити його планувальну структуру. Об'єктом дослідження стали поверхневі сліди від ймовірних монастирських будівель, виражені чітким окресленням Г-подібної форми шириною 10 м і довжиною 25 та 25 м. При цьому слід зауважити, що по периметру, а також в середині простору поверхневих слідів проступали чітко виражені румовища стін.

Нами було закладено розкоп I площею 60 м², орієнтований за сторонами світу. По лінії схід–захід його довжина сягала 10 м, а по лінії північ–південь – 6 м, що відповідало

параметрам поверхневих слідів, охоплюючи південну частину ймовірної монастирської будівлі. Нумерація квадратів проведена по лінії захід–схід. На територію ймовірного монастирського подвір'я було закладено прирізку I (кв. В6–В7).

До початку розкопок досліджувана ділянка перебувала під сінокосом. Дерновий шар досягав товщини 0,1 м. Під ним простежувалися верхні межі розвалу кам'яних стін та заповнення внутрішнього простору будівлі. У зв'язку із добрим збереженням поверхневих слідів межі розкопу закладені таким чином, що вони, як виявилось в процесі досліджень, практично співпадали із контурами кам'яних стін та фундаментів будівлі. Фіксація рухомих знахідок і залишків об'єкту велася по квадратах. Це дозволило детально вивчити характер культурного шару як над кладкою кам'яних стін, так і в заповненнях виявлених приміщень монастиря. Для більш детальної характеристики подаємо опис заповнення по квадратах в міру їх вивчення¹.

У кв. А1–А5 виявлено залишки південної стіни монастирської будівлі. Із ззовні її відкрито до глибини 0,3–0,6 м. Кам'яна кладка, шириною 1,2 м, виступала під завалом дрібного і великого каміння, а також уламків цегли на глибині 0,25–0,5 м від рівня сучасної поверхні. Внутрішні і зовнішні стіни були облицьовані в основному тесаним каменем. В окремих місцях з внутрішньої сторони виявлено залишки вапнякової штукатурки. Середина стіни забутована середнього розміру пісковиком, який був скріплений глиняним розчином. Як показав стратиграфічний розріз Г–Г1, що проходив по краю внутрішньої поперечної стіни будівлі, глибина фундаменту в кв. А2–А3 сягає 1,6 м. Саме звідси починається лесова підоснова (материк). Слід зазначити, що на даний момент глибина залягання фундаменту в лесах поки що не визначена. Кам'яна кладка фундаменту відзначається прошарками необробленого середнього і великого каміння, яке скріплене глиняним розчином.

Із внутрішнього боку зазначеної стіни (кв. А1–А2) виявлено в кам'яній кладці камінь, що мав оброблену, під кутом, бокову стінку. Це дозволяє припустити, що перед нами тесаний отвір (віконний?). Його верхня межа знаходилася на глибині 0,5 м від умовного репера, а нижня на глибині 1,0 м від умовного репера, тобто на 0,5 м нижче верхньої межі кам'яної кладки. У плані він мав трапецієподібну будову. Ширина по внутрішній стінці ймовірно сягала 1,25 м. Важливо, що на рівні виявлення він, очевидно, не був наскрізним. Отвір симетрично розташований по відношенню до кутів приміщення №1, тобто він був віддалений від них на 0,4 м.

Над розвалом південної стіни в кв. А2 на глибині 0,1 м від рівня сучасної поверхні поряд з фрагментами кружального редукованого горщика знайдено мідну монету – литовський солід (1666 р.). Ці знахідки дозволяють висловити припущення, що дана частина будівлі (ймовірно приміщення №1) в кінці XVII ст. вже була зруйнована і не відбудовувалася.

Про наявність приміщень №1 та №2 (можливо підвального типу) свідчать: виступ шириною 0,25 м на східній стороні внутрішньої стіни та аналогічний виступ на внутрішньому боці зовнішньої (східної) кам'яної стіни в приміщенні №2, а також характер

¹ У зв'язку із складністю об'єкту та недостатнім фінансуванням ділянку зазначеного розкопу не вдалося вивчити до первинної глибини, тому відкриті контури кам'яних стін довелося законсервувати.

заповнення. Останнє виглядає наступним чином. Під дерновим шаром залягали прошарки будівельного сміття, що виражені дрібним камінням, уламками цегли, скупченням вапнякового та глиняного розчинів та іншими органічними рештками. Залежно від насичення прошарків тими чи іншими складниками вони набувають дещо відмінних відтінків: від попелястого і світло-коричневого до темно-коричневого та чорного. Чорне гумусоване заповнення, сильно насичене дрібним камінням починається з глибини 1,15 м від рівня денної поверхні. На глибині 1,6 м від рівня денної поверхні лежить прошарок темно-сірих опідзолених ґрунтів, насичений дрібним камінням. Під ним, на глибині 1,85 м від рівня денної поверхні (2,15 м нижче умовного рівня) простежено тонкий (0,05–0,07 м) прошарок попелу. Нижче – знову добре втопане чорне гумусоване заповнення, густо насичене дрібним камінням. Саме цей прошарок передував лесовій підоснові, на верхній межі якої іноді проступало велике природне каміння.

Ширина приміщення №1 сягає 1,8 м, а приміщення №2 на рівні карнизоподібних виступів – 2,9 м, на рівні стін – 3,25 м. Глибина дослідженого фундаменту – 1,6 м. Зазначені приміщення розділені між собою внутрішнім перестінком шириною 0,75 м, який проходить паралельно до зовнішніх (східної та західної) стін. Характер його кладки аналогічний до вище описаної південної стіни будівлі. Це вказує на те, що перестінок і стіна є одночасовими. На віддалі 1,1 м від південно-західного кута приміщення №2 та на віддалі 1,4 м від південно-східного кута приміщення №1 виявлено наскрізний отвір (дверний?). У плані він мав форму рівнобедреної трапеції з параметрами сторін 1,2×0,75×0,75 м. Його нижня межа простежувалася на рівні карнизоподібного виступу. В бічних стінках отвору на висоті 0,4 м від верхньої межі карнизу вирізано пази шириною 0,1 м і глибиною 0,05 м. Слід зауважити, що в дверному отворі збереглися сліди ймовірного порогу, які були представлені дубовою обгорілою колодою (0,9×0,2×0,2 м) та цеглою.

Західна стіна будівлі відкрита до глибини 0,5 м від рівня її верхньої межі. Її ширина становить 1,1 м. Подібно до південної стіни її зовнішні та внутрішні сторони викладені тесаним камінням, в той час як середина забутована дрібним пісковиком на глиняному розчині.

Східна (фасадна) стіна відкрита в різних місцях на глибину до 0,8 м від рівня її верхньої межі до карнизоподібного виступу (1,1 м нижче нульового репера). Її товщина – 1 м. Внутрішній карнизоподібний виступ фундаменту має ширину 0,25 м, тоді як зовнішній – 0,08 м. На відміну від західної стіни у східній вище на 0,2 м від верхньої межі карнизу (кв. Б4) виявлено віконний отвір, який в плані має трапецієподібну форму (1,1×0,75×0,6 м). Збережена частина вказує на те, що цьому рівні він не є наскрізним. Отвір віддалений на 1,1 м від південно-східного кута приміщення №2. Нижня частина отвору викладена тесаними кам'яними плитами.

У заповненні приміщень на різних глибинах виявлено рухомий матеріал серед якого переважають вироби з кераміки, скла, металу. Кераміка представлена уламками і фрагментами тонкостінного кружального посуду, кахлів, цегли. Кружальний посуд віднайдено в основному в кв. А2, Б2, Б3, Б4, тобто в заповненні приміщень №№ 1, 2 (межі об'єкту №1).

Рухомий матеріал з розкопу I слід віднести до широкого хронологічного періоду: XII–XVIII ст. При цьому необхідно зазначити, що мова йде не лише про знахідки з верхніх шарів та прошарків, які перекривають залишки кам'яних стін будівлі, а також із заповнення приміщення № 2 (об'єкт № 1).

Підсумовуючи археологічні дослідження давнього монастиря в Старому Збаражі попередньо можна стверджувати наступне:

1. На місці поверхневих слідів виявлено залишки фундаментів та стін ймовірної монастирської будівлі. Ширина стін: 1,0 м (східна), 1,1 м (західна), 1,2 м (південна); ширина споруди в цілому – 8 м. Ширина фундаменту східної стіни – 1,3 м. Внутрішня стіна має фундамент шириною 0,95–1,0 м. У стінах прослідковано два віконних та дверний внутрішній пройоми.

2. Рухомий матеріал представлений виробами з кераміки (фрагменти та уламки горщиків, мисок, кахлів) та гутного скла (передусім віконне скло), металевими предметами. За аналогіями їх можна віднести до широкого часового проміжку: від XII–XVIII ст. Верхню хронологічну межу рухомого матеріалу встановлює мідна монета 1817 р. випуску, знайдена у верхньому шарі заповнення приміщення № 2.

1. *Ваврик М. М.*, ЧСВВ. Нариси розвитку і стану Василіанського Чина XVII–XX ст. Топографічно–статистична розвідка. – Рим, 1979.
2. *Найко М.*, о. Свято–Преображенська церква // Галицька брама. – №1–3 (109–111). – С. 22–23.
3. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.

Рис. 1. Загальний вигляд об'єкту 1 (внутрішнього приміщення будівлі).

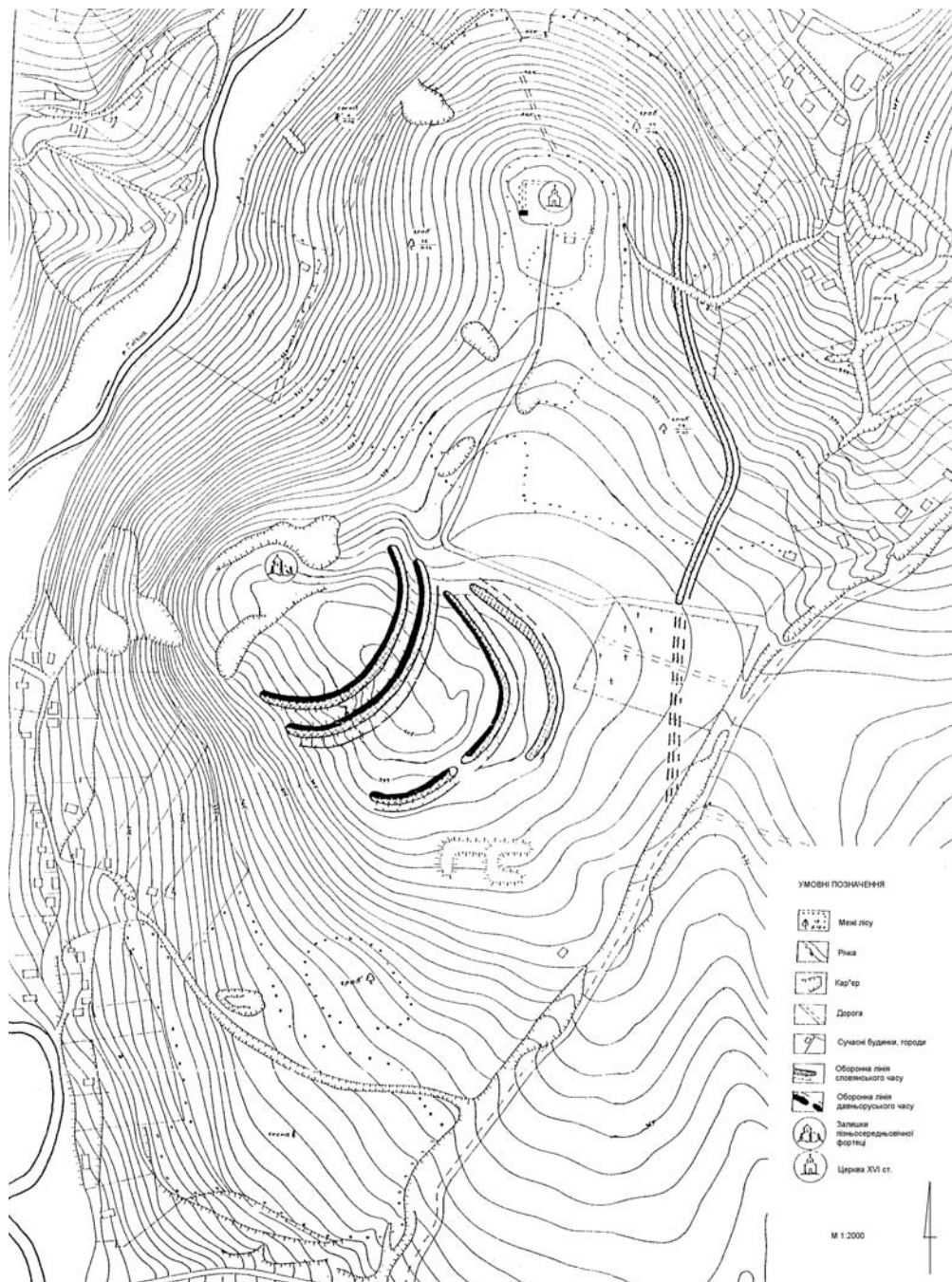

Рис. 2. Інструментальний план місцевості літописного Збаража (за М. Филипчуком). М 1:2000.

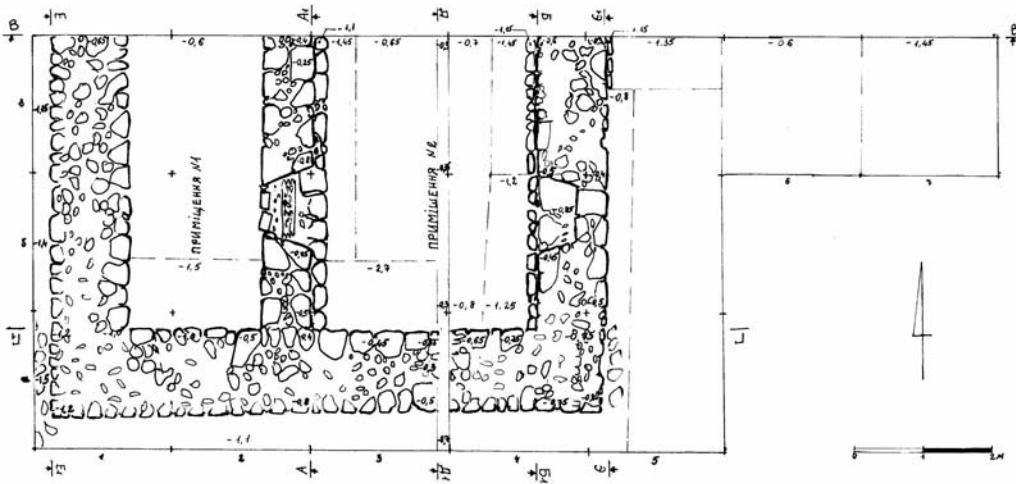

Рис. 3. Монастир. Загальний план розкопу I та прирізки. М 1 : 50.

ST. ONOPHIOS MONASTERY IN OLD ZBARAZH ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL RESEARCH

Nataliya Bilas

*Ivan Franko National University of Lviv
historical faculty*

79000 Universytetska st., 1
Lviv, Ukraine

The results of archeological research of the remains of St. Onufriy monastery buildings – the unique landmark of spiritual culture in Ukraine were highlighted. Special attention was paid to the characteristics of the found discoveries.

Key words: archeology, St. Onophrios monastery, Old Zbarazh.

Стаття надійшла до редколегії 29.02.2008
Прийнята до друку 10.03.2008

Х Р О Н І К А

УДК 902-057.4 (477)П. Толочко

ДО 70-РІЧЧЯ ПЕТРА ПЕТРОВИЧА ТОЛОЧКА

21 лютого 2008 р. відомому історичу та археологу, доктору історичних наук, професору, академіку НАН України Петру Петровичу Толочку виповнилося 70 років.

Петро Петрович Толочко народився у с. Пристроми Переяслав-Хмельницького р-ну на Київщині. У 1960 р. закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. З 1961 р. – в Інституті археології АН УРСР – молодший науковий співробітник, вчений секретар, старший науковий співробітник, завідувач відділу археології Києва. З 1987 р. – директор Інституту. Автор майже 300 наукових праць, в тому числі 15 монографій.

Наукові зацікавлення П. П. Толочка можна розглядати у кількох основних напрямках. Перший із них – археологія та історія стародавнього Києва. У своїх книгах “Історична топографія стародавнього Києва” (1970), “Древний Киев” (1976), “Киев и Киевская Земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв.” (1982), а також у статтях на основі археологічних та писемних джерел відтворено картину його історичного та культурного розвитку від виникнення до середини XIII ст. ґрунтовно розроблено проблему походження міста, по новому розглянуті питання економічного розвитку столиці Русі у IX–XIII ст., характеру забудови міста, його соціально-топографічної структури та міжнародних зв’язків.

За останні десятиліття керований Петром Петровичем колектив київських археологів збагатив історичну науку новими джерелами, які не тільки доповнили наші знання про столицю Київської Русі, але в ряді випадків докорінним чином змінили їх. До таких слід віднести у першу чергу, відкриття масової зрубно́ї забудови стародавнього Києва.

Інший важливий напрямок – проблема історичного розвитку киево-руської держави. Вони досліджуються П. П. Толочком у працях “Древняя Русь” (1987), “Київська Русь” (1996), “Дворцовые интриги на Руси” (2001), “Ярослав Мудрий” (2002), “Київ і Русь” (2008), в яких розгорнуто широку панораму її суспільно-політичного і соціально-економічного життя. У них розглянуто життя, зародження і формування державності, впровадження на Русі християнства, ролі церкви в житті країни. Дослідження Петра Петровича в галузі історії і археології Київської Русі лягли також в основу написання відповідних розділів першого тому багатотомної “Історії Української РСР”, третього тому тритомної “археології Української РСР”, третього тому “Давньої історії України”.

Впродовж всієї наукової діяльності П. П. Толочко досліджує давньоруське літописання. Результатом цих пошуків стали монографії “Літописи Київської Русі”

(1994), “Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст.” (2005). В них розгорнуто широку картину історичної писемності Києва, Новгороду, Чернігова, Переяслава-Руського, Галича, Володимира-Волинського, Ростова, Суздаля, Володимира на Клязьмі та інших міст Русі. На підставі текстологічного вивчення літописних повідомлень висвітлено нові погляди на історію складання, географію, хронологію й авторство давньоруського літописання. Показано, що у X–XI ст. явище літописання було переважно Київське, а в XII–XIII ст. – загальноруське, що успадкувало київську літописну традицію й базувалося на “Повісті минулих літ”.

Наукові праці П. П. Толочка відзначаються широкою постановкою завдань, великим діапазоном залучених джерел, чітким дослідницьким напрямком і обґрунтуванням висунутих положень. Вони одержали високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців. Значна їх кількість опублікована у виданнях Німеччини, Канади, США, Болгарії, Польщі, Франції.

Помітне місце у творчості П. П. Толочка посідає науково-популяризаційна робота. Його книги “Таємниці київських підземель”, “Нашадки Мономаха”, “Історичні портрети”, “Володимир Святий Ярослав Мудрий” схвально сприйняті широким читачем.

Надзвичайно плідною є редакторська діяльність вченого. Під редакцією П. П. Толочка видруковано велику кількість монографій і збірників, присвячених важливим проблемам історії й археології України.

Він є головним редактором академічного журналу “Археологія”, голова редакційної ради журналу “Культура народів Пречерноморья”, член редколегій часописів “Київська старовина” та “Український історичний журнал”.

Щиро вітаємо Петра Петровича з ювілеєм! Зичимо доброго здоров'я і ще довгих років плідної праці на ниві української історичної науки.

УДК 902-057.4 (477.83-25)Л. Крушельницька

ДО 80-РІЧЧЯ ЛАРИСИ ІВАНІВНОЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ

П'ятого квітня 2008 р. відомій вченій, одній з визначних фахівців археології ранньозалізного віку українського Прикарпаття, доктору історичних наук Л. І. Крушельницькій виповнилося 80 років.

Лариса Іванівна Крушельницька народилася в м. Стрий Львівської обл. в родині митців. Батько – Іван Крушельницький – поет, графік, мистецтвознавець. Мати – Галина Левицька – піаністка, професор Львівської консерваторії. У 1934 р. Лариса Іванівна разом з родиною батька переїздить у Харків. Після розстрілу родини Крушельницьких у 1937 р. вона повертається до Львова, де й залишається до 1943 р. Саме в цей тривожний час вона з мамою спочатку перебирається до Відня, а потім до Штутгарту. У Штутгарті, їй ненадовго вдалося влаштуватися на навчання в художню Академію. Згодом, як українку, її виключають з навчання, змушують працювати на алюмінієвому заводі в м. Зінген.

Наприкінці 1945 р. Лариса Іванівна повертається до Львова. Тут вона знаходить роботу художника-реставратора в Музеї українського мистецтва. В 1947 р. вона займає посаду художника-реставратора у відділі археології Львівського філіалу Академії наук УРСР. В цей час у відділі працювало чимало відомих дослідників і, зокрема, М. Ю. Смішко, І. Д. Старчук, Ю. М. Захарук, О. О. Ратич та ін., які й прищепили любов та професійне відношення до майбутньої, нелегкої для жінки, проте романтичної професії археолога. Працюючи художником-реставратором Лариса Іванівна активно опанувала премудрості польових та камеральних досліджень і згодом поповнила когорту найкращих фахівців відділу. Водночас вона успішно закінчує історичний факультет Львівського університету і вже з 1960 р. займає посаду молодшого наукового співробітника.

60–70-ті рр. стали найбільш плідним часом польових стаціонарних досліджень. Вже 1962 р. Л. Крушельницька провела розкопки поселення Бовшів-І (біля с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.), де виявила об'єкти п'яти різночасових культур: давньоруського часу, ранньослов'янського часу, кінця I тисячоліття до н. е., початку ранньозалісної доби та культури лінійно-стрічкової кераміки. Подібна робота вимагала неабиякої ерудиції, якою володіла молода дослідниця. Підтвердженням

висловленого може бути й те, що цього ж року Лариса Іванівна разом із своїми колегами із відділу досліджує могильник висоцької культури в м. Золочеві.

В цей час її увагу все більшу привертає проблематика культур ранньоскіфського часу в Західній Україні. В наступні роки вона проводить розкопки поселень Черепин та Лагодів, в результаті чого дослідниця виокремила черепино-лагодівську групу пам'яток ранньоскіфського часу.

В подальшому, Л. Крушельницька активно вивчає пам'ятки лужицької, висоцької, гава-голіградської та інших культур регіону, починаючи з кінця бронзового віку аж до рубежу нашої ери.

Своєрідним підсумком наукових пошуків став успішний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук та публікація численних статей і монографії.

В другій половині 70-х років Лариса Іванівна провела широкомасштабні польові роботи на багатоярусному поселенні поблизу с. Непоротове Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Ці, насправді, унікальні матеріали дозволили їй ставити і вирішувати чимало актуальних питань ранньозалізного часу в регіоні і, зокрема, встановлення межі поширення чорноліської та гава-голіградської культур. Вони й лягли в основу фундаментальної праці “Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)”, яка побачила світ у 1998 р.

Наполеглива праця на археологічній ниві увітчалася успішним захистом дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук у 1991 р. Тема дисертаційного дослідження “Північно-Східне Прикарпаття в епоху пізньої бронзи і раннього заліза” воістину віддзеркалює коло наукових зацікавлень Л. Крушельницької. Останнім часом з-під її пера вийшло чимало наукових робіт, цінність яких важко переоцінити.

Окрім наукової роботи Лариса Іванівна Крушельницька проявила себе і як здібний організатор. З кінця 80-х років дослідниця взяла активну участь у відновленні роботи Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, очоливши археологічну комісію, а впродовж останнього часу вона є дійсним членом цього товариства.

Неабияка особиста заслуга Лариси Іванівни є і у налагодженні роботи Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, яку вона очолила з 1991 р. При цьому їй довелося займатися не лише суто організаційними чи науковими, але й господарськими питаннями.

Дев'яності роки минулого століття були чи не найважчими. Окрім зазначеної роботи дослідниця не лише не пориває зв'язків з наукою, але й активно працює на цій ниві: з 1995 р. очолює Західноподільську гальштатську археологічну експедицію, видає цілу низку наукових праць, організовує і бере участь в регіональних, республіканських та міжнародних конференціях, де виголошує досліджувані вченою проблеми. З 2002 р. Л. І. Крушельницька – професор кафедри археології античності і середньовіччя історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Протягом майже двох десятиріч Л. Крушельницька є членом Вченої ради та Спеціалізованої ради з захисту докторських дисертацій при інституті українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України, член редколегій багатьох фахових видань з археології, в тому числі й Вісника інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.

За час наукової та науково-педагогічної діяльності дослідниця підготувала гідну зміну своїх послідовників, сучасних фахівців в галузі ранньозалізної доби – М. Бандрівського, Д. Павліва та ін.

Сфера наукових зацікавлень: археологія ранньозалізного віку українського Прикарпаття. Автор та співавтор понад 120 праць, у тому числі десяти монографій.

Напередодні ювілею за видатні заслуги в сфері науки і культури Лариса Іванівна Крушельницька нагороджена Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України та Орденом Княгині Ольги.

З ювілеєм Вас, Ларисо Іванівно! Щиро зичимо життєвого оптимізму, здоров'я і ще довгих років плідної праці в науці, якій Ви присвятили своє життя.

УДК 902 “04/15” (4-11-191.2) (063)

СЬОМА МІЖНАРОДНА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ”

Андрій Филипчук, Володимир Шелеп

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

11–13 квітня 2008 р. на історичному факультеті Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка проходила VII Міжнародна студентська наукова археологічна конференція “Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи”¹, організаторами якої виступили Інститут археології НАН України, Інститут археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя та вказаний ВНЗ.

Пленарне засідання конференції відкрив один із провідних археологів-славістів України, завідувач кафедри археології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор Р. В. Терпиловський. У своєму виступі він акцентував увагу на актуальних завданнях сучасної археологічної науки та перспективах її розвитку. З привітанням і побажанням плідної роботи до учасників конференції звернулися ректор Чернігівського педагогічного університету доктор педагогічних наук, професор М. О. Носко та завідувач кафедри історії та археології України Чернігівського університету, директор інституту історії та археології Північного Лівобережжя, кандидат історичних наук, доцент В. П. Коваленко. Доповідачі детально зупинилися на важливості проведення такого наукового заходу і окреслили низку невідкладних завдань, які вже зараз можуть вирішувати і успішно вирішують студенти-археологи.

Крім того, на пленарному засіданні свої доповіді виголосили: Мое Тейлор (“The Bogomils: Heresy and Rebellion in Medieval Bulgaria and Macedonia”); Максим Хомець (“Скандинавская военно-политическая экспансия на Руси и в Англии в IX–XI вв.”) і Олександр Терещенко (“Старша дружина в контексті соціальної диференціації давньоруської знаті”). Після завершення пленарного засідання учасники конференції були присутніми на відкритті виставки археологічних старожитностей в Чернігівському

© Андрій Филипчук, Володимир Шелеп, 2008.

¹ Доповіді та повідомлення опубліковані у матеріалах конференції. Див. “Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи”: Матеріали VII Міжнародної студентської наукової конференції. – Чернігів, 2008. – 256 с..

обласному історичному музеї імені В. В. Тарнавського та на презентації монографії доцента кафедри історії та археології України Чернігівського університету О. Є. Черненко “Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарнавського (1896–1948)”.

Робота конференції велася в трьох секціях: “Старожитності Центрально-Східної Європи I тисячоліття” (секція I); “Проблеми розвитку середньовічного суспільства та археологічні старожитності IX–XIII ст. Центрально-Східної Європи” (секція II) та “Старожитності XIV–XVIII ст. Центрально-Східної Європи” (секція III).

Серед учасників конференції були і студенти історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка: Андрій Филипчук, Володимир Шелеп, Віталій Ляска, Марта Долинна, Ольга Мінейко та Ольга Блага. Наша делегація виголосила доповіді в першій і другій секціях.

У першій секції з доповіддю “Про міграційні процеси слов’ян в ранньому середньовіччі (за матеріалами поселень V–VII ст. Українського Прикарпаття)” виступив Андрій Филипчук. В ній, на основі нових (розвідкових) та реінтерпретації відомих матеріалів, отриманих шляхом стаціонарних робіт наших попередників (В. Д. Барана, І. П. Русанової), була обґрунтована низка питань слов’янської міграції в середині I тисячоліття н. е.

Доповіді, виголошені на засіданні другої секції, базувалися на матеріалах літописних міст українського Прикарпаття – Галича та Плісеська. З доповіддю “Планувально-просторова структура столярного Галича: основні фактори формування” виступив Віталій Ляска. Свою увагу він зосередив на історії дослідження проблеми, а саме, висвітленні різних позицій науковців XIX–XXI ст. щодо становлення та розвитку міста.

В решту доповідях йшлося про літописний Плісеськ як протягом слов’янського, так і давньоруського часу. Базуючись на матеріалах, отриманих під час розкопок Плісеська за останні 70 років, Володимир Шелеп оприлюднив окремі аспекти еволюції житлобудівництва в слов’яноруський час, а саме перехід від заглибленого до наземного типу жител.

Виступ Ольги Благої “Про попередні результати досліджень оборонного валу № 5 літописного Плісеська у 2007 році”, був присвячений розвитку фортифікацій протягом IX–XIII ст. В основу розгляду питання покладено матеріали з розкопок І. Д. Старчука та М. А. Филипчука.

Ольга Мінейко привернула увагу учасників конференції своєю доповіддю на тему “Значення комплексу ювелірних прикрас для визначення часу існування Плісеського курганного могильника”, в якій вона проаналізувала прикраси, віднайдені Т. Земєньким під час дослідження курганного могильника в 1881–1883 рр.

Своєрідним продовженням проблематики поховального обряду стала доповідь “Перспективи дослідження ґрунтового могильника Плісеського археологічного комплексу”, яку виголосила Марта Долинна. Ця доповідь була визнана однією з найкращих в II секції. М. Долинна зробила спробу проаналізувати ситуацію щодо антропологічного аналізу інгумаційних поховань середини XII–середини XIII ст., відкритих на території центральної частини городища.

У всіх секціях було виголошено багато змістовних доповідей, з приводу яких відбулося чимало дискусій, які насамперед стосувалися аспектів методики, теорії формування джерельної бази та як наслідок, деяких моментів інтерпретації тих чи інших подій, явищ, процесів.

Учасники конференції взяли участь у виїзному засіданні, яке проходило в Національному історико-культурному заповіднику “Гетьманська столиця”, що знаходиться в смт. Батурин. Засідання та екскурсію по історичних місцях проводив В. П. Коваленко. Новиною для студентів стала заява, що вперше VIII Міжнародна літня польова Школа Молодих археологів пройде саме у Батурині, протягом липня–серпня 2008 року. Наприкінці засідання були підведені підсумки конференції, а її учасники отримали запрошення до участі у роботі літньої школи.

СПИСОК АВТОРІВ

Баран Володимир Данилович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Головний науковий співробітник відділу археології слов'ян Інституту археології НАН України та провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України.

Білас Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, асистент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка, вчений секретар Історико-краєзнавчого музею м. Винники.

Богущий Андрій Боніфатієвич – кандидат геолого-мінералогічних наук, професор кафедри геоморфології і палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка

Довгань Петро Михайлович – археолог, науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Завітій Богдан Іванович – аспірант кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету імені Івана Франка.

Конопля Віталій Михайлович – археолог, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Папіш Ігор Ярославович – кандидат географічних наук, доцент кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка

Позняк Степан Павлович – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка

Стеблій Наталія Ярославівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Филипчук Андрій Михайлович – студент III курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Филипчук Михайло Андрійович – кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу.

Шелеп Володимир Михайлович – студент IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Яцишин Андрій Михайлович – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоморфології і палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДЛУ	–	Археологічні дослідження Львівського університету
АО	–	Археологические открытия
АП УРСР	–	Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	–	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВИ	–	Вопросы истории
ВКУ	–	Вісник Київського університету
КСИА АН СССР	–	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	–	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	–	Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ	–	Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	–	Материалы и исследования по археологии СССР
РА	–	Российская археология
СА	–	Советская археология
САИ	–	Свод археологических источников
ААС	–	Acta Archaeologica Carpathica
APolski	–	Archeologia Polski
AR	–	Archeologicke rozhledy
FQ	–	“Folia Quaternaria”
AV	–	Archeološki Vestnik
Kw. НКМ	–	Kwartalnik Historiji Kultury Materialnej
MS	–	Materialy starozytne
PA	–	Památky archeologické
PArch.	–	Przegląd Archeologiczne
SA	–	Slovenska archeologia
Spr. Arch.	–	Sprawozdaniye Archeologiczne
SLA	–	Slavia Antiqua
WA	–	Wiadomosci Archeologiczne

ЗМІСТ

СТАТТІ

Андрій Яцишин, Андрій Богуцький ЕТАПИ ПЛЕЙСТОЦЕНОВОГО МОРФОГЕНЕЗУ ДОЛИНИ ДНІСТРА У ГАЛИЦЬКОМУ ПРИДНІСТЕР'І НА ОСНОВНІ АНАЛІЗУ ЛЕСОВО- ГРУНТОВИХ ПОКРИВІВ ТЕРАС.....	3
Ігор Папіш, Степан Позняк ГРУНТОВО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОЗЕМІВ ПІЗНЬОГО ГОЛОЦЕНУ.....	8
Нагалія Стеблій ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА ТА ПРИРОДИ В ІСТОРІОГРАФІЇ.....	17
Богдан Завітій ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРОДИЩ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ В СЛОВЕНІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛОВЕНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ).....	29
Володимир Баран СЛОВ'ЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ СЕРЕДИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е. БІЛЯ С. ТЕРЕМЦІ НА ДНІСТРІ.....	38
Михайло Филипчук РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ: ХРО- НОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ.....	68
Петро Довгань БУСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	136

ПУБЛІКАЦІЇ І МАТЕРІАЛИ

Віталій Конопля ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ БЛИЩАНКА НА СЕРЕТІ.....	196
Нагалія Білас СВЯТООНУФРІВСЬКИЙ МОНАСТІР В СТАРОМУ ЗБАРАЖІ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	223

ХРОНІКА

ДО 70-РІЧЧЯ ПЕТРА ПЕТРОВИЧА ТОЛОЧКА.....	229
ДО 80-РІЧЧЯ ЛАРИСИ ІВАНІВНОЇ КРУШЕЛЬНИЦЬКОЇ.....	231

Андрій Филипчук, Володимир Шелеп СЬОМА МІЖНАРОДНА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ “СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНОЇ ЄВРОПИ”	234
СПИСОК АВТОРІВ.....	237
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	238

CONTENTS

ARTICLES

Andriy Yatsynyshyn, Andriy Bogutskyi STAGES OF PLEISTOCENE MORPHOGENESIS OF THE DNIESTER VALLEY INGALYCHYNA TRANS-DNIESTER ON THE BASIS OF ANALISYS OF FOREST SOILCOVERAGE OF TERRACES.....	3
Ihor Papish, Stepan Pozniak SOIL-ARCHEOLOGICAL RESEARCHES OF THE LATE HOLOTHEN'S CHERNOZEMS.....	8
Nataliya Steblyi PROBLEMS OF SOCIETY AND NATURE INTERRACTION IN HISTORIOGRAPHY.....	17
Bohdan Zavitiy A HISTORY OF RESEARCH OF HILLFORTS OF THE EARLY IRON AGE IN SLOVENIA (ACCORDING TO MATERIALS OF SLOVENIAN HISTORIANS).....	29
Volodymyr Baran THE SLAVS SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE TEREMTSI AT THE DNIESTER IN THE MIDDLE OF FIRST MILLENNIA A. D.....	38
Mykhailo Fylypchuk RAYKOVECKA CULTURE IN UKRAINIAN PRYKARPATTIAN REGION: CHRONOLOGY AND PERIODIZATION.....	68
Petro Dovhan ARCHAEOLOGICAL COMPLEX OF BUSK: CURRENT RESULTS AND THE PERSPECTIVE OF RESEARCH.....	136

FIELD WORK

Vitaliy Konoplya THE SETTLEMENT OF LINEAR POTTERY CULTURE BLYSHCHANKA AT THE SERET RIVER.....	196
Nataliya Bilas ST. ONOPHRIOS MONASTERY IN OLD ZBARAZH ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL RESEARCH.....	223

CHRONICLE

TO 70IES ANNIVERSARY FROM PETRO PETROVYCH TOLOCHKO BIRTHDAY.....	229
---	-----

TO 80IES ANNIVERSARY FROM LARYSA IVANIVNA KRUSHELNYTSKA BIRTHDAY.....	231
Andriy Fylypchuk, Volodymyr Shelep SEVENTH INTERNATIONAL STUDENTS SCIENTIFIC ARCHEOLOGICAL CONFERENCE “MEDIEVAL ANTIQUITIES OF CENTRAL-WESTERN EUROPE”.....	234

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ**

ВИПУСК 3

Виходить з 2006 р.

Підп. до друку 17.11.2008. Формат 70x100/16. Папір друк.

Друк офсет. Умовн. друк. арк. 19,7. Обл.-вид. арк. 20,8.

Тираж 300 прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного університету
імені Івана Франка. 79000 Львів, вул. Дорошенка, 41